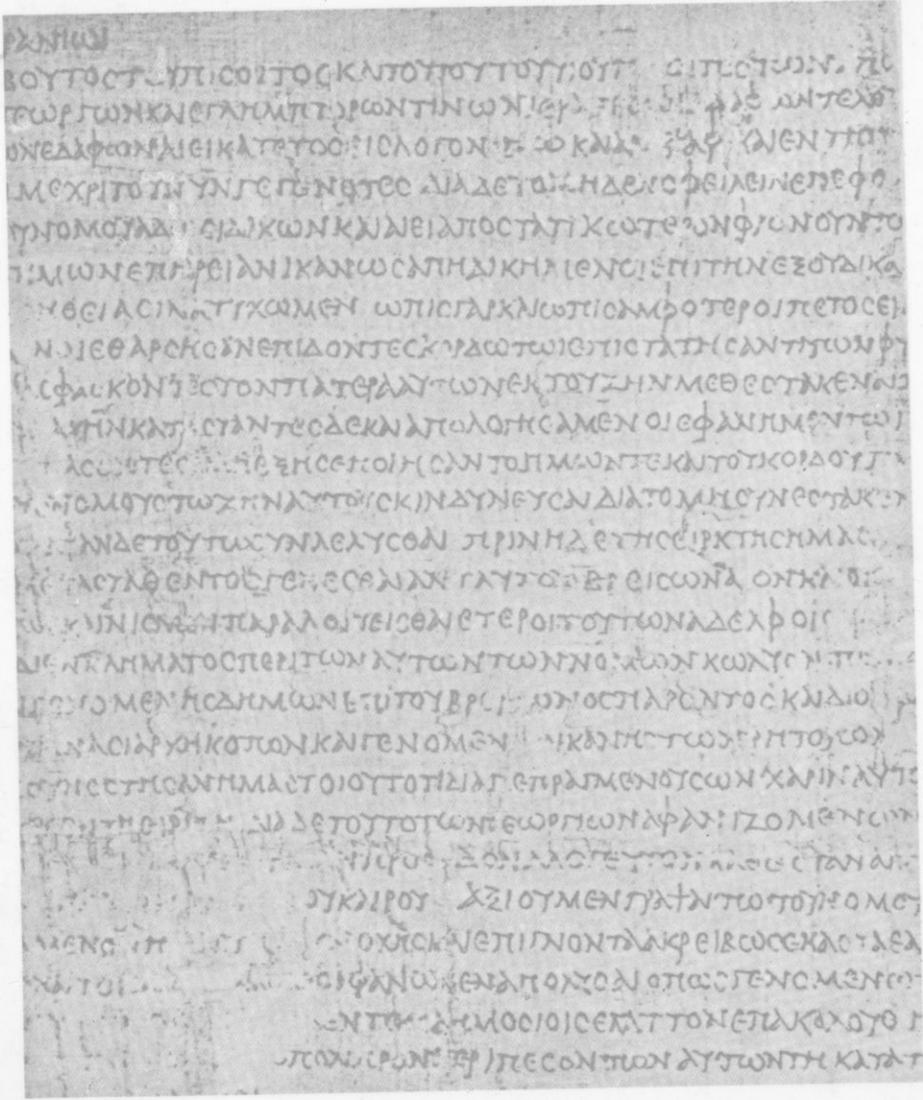

ΔΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΑΔΙΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΑΘΗΝΑ 1981

η φιλολογήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

42155
13-6-2007

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ
ΣΠΟΥΔΕΣ

Β. ΑΥΡΕΙΟΥ
Υπερ. επίλογος

Με απόφαση τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως τὰ δι-
δακτικά βιβλία τοῦ Δημοτικοῦ, Γυμνασίου καὶ Λυ-
κείου τυπώνονται ἀπὸ τὸν Ὀργανισμό Ἐκδόσεως
Διδακτικῶν Βιβλίων καὶ μοιράζονται ΔΩΡΕΑΝ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ
ΣΠΟΥΔΕΣ

Με απόφαση της Επιστημικής Κοινωνίας τα δι-
δακτικά βιβλία των Αρχαίων, Γραμμάτων και Λο-
γικών τακτικών από τον Οργανισμό Έκδοσης
Διδακτικών Βιβλίων και μοιράζονται ΔΩΡΕΑΝ.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ
ΣΠΟΥΔΕΣ

Β' ΛΥΚΕΙΟΥ

Υψηλή επιλογή

ΑΘΗΝΑ

1981

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ΑΙΚΑΤΗΡΙΝΗΣ ΧΡΕΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ
ΣΠΟΥΔΕΣ

Β. ΔΑΚΕΙΟΥ
Υπό επιμέλειαν

Ἡ εἰκονογράφηση τοῦ ἐξωφύλλου

P. Lond. II 354 σελ. 163 ἔτ. 7-4 π.Χ. Αἴτηση δύο δημοσίων γεωργῶν πρὸς τὸν ἑπαρχο Γάιο Τυράννιο.

Χάρτης καὶ κάστρα τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τὸν F. de Wit 1702 (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη. Ἐκδόση τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος: Ἑλληνικὴ ἔμπορικὴ ναυτιλία. Ἀθῆναι 1972 ἄρ. 138.

Ἡ ἰδέα τοῦ ἐξωφύλλου καὶ ἐπιλογή τῶν εἰκόνων εἶναι τῆς συγγραφέως.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τό βιβλίό αυτό θεωρήθηκε σκόπιμο από την άρμόδια υπηρεσία του ΚΕΜΕ νά εισαχθεῖ στή Β΄ τάξη τοῦ Γενικοῦ Λυκείου ὡς διδασκτικό βοήθημα τοῦ μαθήματος ἐπιλογῆς τῆς Ἱστορίας, γιά νά βοηθήσει ὄσους προορίζονται νά σπουδάσουν θεωρητικές ἐπιστήμες νά ἀποκτήσουν μιά πρώτη γνωριμία μέ τά προβλήματα πού ἀντιμετωπίζει ὁ ἐρευνητής τῆς Ἱστορίας τόσο στήν ἀνίχνευση τῶν πηγῶν καί συλλογή τοῦ ἱστορικοῦ ὑλικοῦ, ὅσο καί στόν τρόπο τῆς ἐπεξεργασίας του καί τήν εὐρεση τῆς ἱστορικής ἀλήθειας. Ὁ σπουδαστής ἔχει ἀκόμη τή δυνατότητα νά γνωρίσει καί τίς βοηθητικές ἐπιστήμες τῆς Ἱστορίας, πού εἶναι ἀπαραίτητες γιά τήν ἀνάγνωση (παλαιολογία, κωδικολογία), γλωσσική κατανόηση, χρονολόγηση τῆς ἱστορικής ὕλης (χρονολογία), μελέτη τοῦ χώρου (ἱστορική γεωγραφία) καί τοῦ ἀνθρώπινου δυναμικοῦ (ἀνθρωπογεωγραφία), καθώς καί ὄλους ἐκείνους τοὺς κλάδους (Νομισματική, Ἐπιγραφική, Σφραγιστική, Παπυρολογία, Διπλωματική, Ἐραλδική κτλ.) πού ὀλοκληρώνουν τήν καλύτερη καί σέ αὐθεντικότερη προέλευση στηριγμένη γνώση μιάς ἐποχῆς.

Θεωρητικότερα προβλήματα, ὅπως ἐκεῖνο τῆς αἰτιότητος ἢ τό συναφές τῆς νομοτέλειος στήν Ἱστορία ἢ τό πιό ἀπλό τῆς σημασίας τῆς προσωπικότητος, θά μᾶς ἀπασχολήσουν πολὺ λίγο. Ἀκόμη λιγότερο θά θιγούν προβλήματα πού ἀποτελοῦν τό περιεχόμενο τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας καί σχετίζονται μέ τήν ἀναζήτηση κανόνων καί κριτηρίων, πού τυχόν διέπουν τήν ἐξελικτική πορεία τῆς Ἱστορίας στό σύνολό της, ὅπως ἐπιχειρήθηκε, γιά νά περιορισθῶ σέ μερικούς μόνο, μετά τόν Ἄραβα πρόδρομο Ἴμπν Καλντοῦν στό 18΄ αἰῶνα, ἀπό τοὺς Giambattista Vico (1668-1744), Georg W. Fr. Hegel (1770 - 1831), Auguste Comte (1798-1857) καί ἄλλους νεότερους στοχαστές. Ἀκόμη πιό μακρινή εἶναι ἡ θεολογία τῆς Ἱ-

στορίας τήν ὁποία ἐκπροσωποῦν ὁ ἅγιος Αὐγουστίνος (354-430), ἰδίως στό *De civitate Dei** καί ὁ J.-B. Bossuet (1627-1704) μέ τό *Discours sur l'histoire universelle*** δεχόμενοι τήν πορεία τῆς Ἱστορίας ὡς ἐκδήλωση τῆς Θείας βουλήσεως.

Ἡ περιορισμένη ἔκταση καί ὁ εἰσαγωγικός χαρακτήρας τοῦ ποιήματος ἐπέβαλε αὐστηρή ἐπιλογή τῆς βιβλιογραφίας, τόσο στά γενικά ἔργα πού ἀναγράφονται στό τέλος, ὅσο καί στά εἰδικότερα πού συνοδεύουν κάθε κεφάλαιο. Ἡ καλοζυγισμένη σειρά μαθημάτων τοῦ Κ. Γεωργοῦλη, πού συγκεντρώθηκε σέ τόμο μέ τόν τίτλο «Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας», Ἀθήναι 1976, ξεφεύγει ἀπό τά μεθοδολογικά προβλήματα καί δίνει μιᾶ εὐσύννοπη ἀλλά ἱκανοποιητική ἐπισκόπηση τῶν κυριότερων προσπαθειῶν τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης γιά τήν ἐρμηνεία τῆς ἱστορικῆς πορείας.

Σημείωση γιά τοὺς διδάσκοντες καί τοὺς διδασκόμενους:
Οἱ παράγραφοι ἢ τμήματα παραγράφων πού ἔχουν τεθεῖ μέσα σέ ἀγκύλες δέν ἀποτελοῦν ἀντικείμενο ὑποχρεωτικῆς διδασκαλίας οὔτε περιλαμβάνονται στήν ἐξεταστέα ὕλη· διατηρήθηκαν ὅμως καί τά τμήματα αὐτά στήν παρούσα ἔκδοση ἀπό σεβασμό πρὸς τήν ἐπιστημονική ἀριότητα τοῦ συγγράμματος.

* *Περὶ τῆς Πολιτείας τοῦ Θεοῦ.*

** *Στοχασμοὶ γιά τήν παγκόσμια ἱστορία.*

Παράσταση έλαιοτριβείου από άττικό σκύφο του Γ' αί. π.Χ. Βοστώνη, Μουσείο Καλών Τεχνών.

Τί είναι Ίστορία

Ή Ίστορία είναι ή έπιστήμη πού άσχολεΐται μέ τή γνώση του παρελθόντος, τή διαπίστωση καί κατανόηση των γεγονότων. Ό όρος δηλώνει άκόμη καί τήν ιστορική πραγματικότητα, τά ίδια δηλαδή τά ιστορικά γεγονότα. Ή λέξη Ίστορία έχει τή ρίζα της στή λέξη *ιστωρ*, πού σημαίνει: «αυτός πού γνωρίζει» είναι ή ίδια ρίζα μέ τό ρήμα *οΐδα* = γνωρίζω, τήν όποία βρίσκουμε καί στά λατινικά ώς *historia*. Άπ' αυτήν πέρασε καί στίς άλλες εύρωπαϊκές γλώσσες: *histoire*, *history*, *storia*, *istorie*. Στίς λατινογενείς γλώσσες ξεκινά από τήν ύποκειμενική σημασία, τή γνώση, καί προχωρεί στήν αντικειμενική. Άντίθετα στά γερμανικά, (όπου ό όρος *Geschichte* = ιστορία συνδέεται μέ τό ρήμα *geschehen* = συμβαίνει) δηλώνει τό γεγονός· κι εδώ ή σημασία είναι διπλή, άλλ' άφετηρία είναι τό γεγονός, τό αντικείμενο, καί κατάληξη ή ύποκειμενική σημασία, ή γνώση του.

όρισμός

ἀξία
τῆς ἱστορίας

Στόν πασίγνωστο στίχο τοῦ Εὐριπίδη πού μᾶς ἔχει σωθεῖ στούς Στρωματεῖς Κλήμεντα τοῦ Ἀλεξανδρέα: “Ὀλβίος ὅστις τῆς ἱστορίας ἔσχε μάθησιν”, ἡ λέξη ἱστορία δηλώνει γενικά τή γνώση. Ἡ λάμψη τῆς ἱστορικῆς μάθησης σέ συνδυασμό μέ τόν πλουτισμό τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας ἔχουν ἐπανελημμένα ἐξαρθεῖ. Θυμίζω τήν πασίγνωστη φράση τοῦ Κικέρωνα: *Historia...magistra vitae** τήν ἐμπνευσμένη κρίση τοῦ βυζαντινοῦ Νικήτα Χωνιάτη: “Ἱστορία κάλλιστον εὖρημα τῶν Ἑλλήνων” καί τέλος τόν ἀπροκάλυπτο θαυμασμό τοῦ πλουτισμένου μέ τή σοφία τῆς Ἀνατολῆς ἀφηγήματος τῶν *Χιλίων καί μᾶς νυκτῶν*, ὅπου ὁ ἀνώνυμος συντάκτης ἐκθειάζει τήν προσφορά τῆς Ἱστορίας γιά τή γνώση τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς ζωῆς.

Γεγονός. Ἱστορικό Γεγονός

Ἄλλά τί εἶναι γεγονός καί τί ἱστορικό γεγονός; Κάθε μεταβολή ἀποτελεῖ γεγονός ἀλλά δέν εἶναι πάντοτε ἱστορικό γεγονός. Π.χ. τά φυσικά φαινόμενα, ὅπως ἡ περιστροφή τῆς γῆς ἢ ἡ ἀνακύκλιση τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους, εἶναι γεγονότα ἀλλ’ ὄχι ἱστορικά. Ἐπαναλαμβάνονται σέ τακτά χρονικά διαστήματα κι ἔχουν ληφθεῖ ὡς τρόπος μέτρησης τοῦ χρόνου.

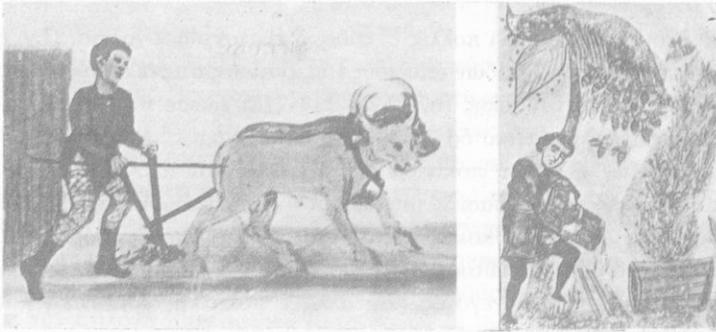
ἱστορικό
γεγονός

Τό ἱστορικό γεγονός ἔχει ὡς ἐπίκεντρο τόν ἀνθρώπο· τή ζωή του ὅπως διαμορφώνεται ἀπό τήν ἐπίδραση φυσικῶν φαινομένων (π.χ. ἑνός σεισμοῦ, ἐκρηξης ἠφαιστείου) ἢ καθὼς μεταβάλλονται οἱ ὑλικές συνθήκες διαβίωσης· ἐνυπάρχει ἀκόμη ἡ ἐκδήλωση τῆς θέλησης καί τῶν ἐπιδιώξεων τοῦ ἀτόμου καθὼς καί ὀρισμένες συναισθηματικές ἀντιδράσεις. Τό ἱστορικό γεγονός ἔχει μοναδικότητα· τό ἴδιο εἶναι ἀνεπανάληπτο**. Εἶναι δηλαδή πράξη ἀνθρώπινη ἀτόμων ἢ ομάδων, πού ἔχει κάτι τό ἀξιοιμνημόνευτο καί ἀσκει ἐπίδραση στούς μεταγενεστέρους. Καθημερινά συμβαίνουν πολλά γεγονότα. Ἄλλα ἐξαρχῆς ἐπισημαίνονται ὡς σπουδαῖα, πολλά περνοῦν ἀπαράτηρητα καί μερικά ἐμφανίζονται σημαντικά μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου. Ὁ ἱστορικός ἐπιλέγει ἀπ’ αὐτές τίς πράξεις ὅ,τι κατά τήν κρίση του εἶναι σημαντικό. Κι ἐδῶ μπαίνει τό ὑποκειμενικό στοιχεῖο στήν ἐκτίμηση τῶν γεγονότων, ἰδιαίτερα γιά τίς πράξεις ἐκεῖνες πού

ἐκτίμηση
καί ἐπιλογή

* Ἱστορία... δάσκαλος τῆς ζωῆς.

** Ὁρίζεται ἀπό τόπο, χρόνο, δρώντα πρόσωπα καί τά εὐδιάκριτα ἢ δυσδιάκριτα κινήτρά τους, συνθήκες συγκεκριμένες μέσα στίς ὁποῖες συνέβη τό γεγονός.

Ἀγροτική ζωή στο Βυζάντιο: γεωργός καί μελισσοουργός ἀπό εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τοῦ 15ου καί τοῦ 11ου αἰ. (Ἐθν. Βιβλιοθήκη).

ἐκ πρώτης ὄψεως δέ φαίνεται νά ἔχουν μεγάλη σημασία, ἀλλ' ὅταν ἰδῶθουν ἀπό ἄλλη σκοπιά μπορεῖ νά φωτίσουν καταστάσεις ἢ γεγονότα ἐντελῶς διαφορετικά. Ἔτσι πρέπει νά ἐξετάσουμε καί τή σημασία τοῦ ὑποκειμενικοῦ στοιχείου κατά τήν ἐκτίμησι τῶν γεγονότων, θέμα πού θά μᾶς ἀπασχολήσει ἀργότερα.

Ἄλλά καί φυσικά φαινόμενα ἀποκοτῶν σημασία, ὅταν στή συγκεκριμένη τους μορφή ἔχουν ἐπιπτώσεις στή ζωή μᾶς περιοχῆς, μερικές μάλιστα φορές μέ πολύ σημαντικές συνέπειες. Π.χ. ὁ σεισμός τοῦ 464 π.Χ. στή Λακωνία εἶχε ὡς ἐπακόλουθο τήν ἐπανάστασι τῶν εἰλώτων καί τήν ἔκρηξι τοῦ Γ' Μεσσηνιακοῦ πολέμου. Ἡ ἔκρηξι τοῦ Βεζούβιου στά 79 μ.Χ., ἄλλο φυσικό φαινόμενο, ἐπέφερε τήν καταστροφή τῶν τριῶν πόλεων: Πομπηίας, Ἑρκουλάνου καί Σταβιῶν. Μέ τήν τέφρα καί τ' ἄλλα ὑλικά πού κάλυψαν τούς οἰκισμούς διαφυλάχθηκε ἀνέπαφη ἡ εἰκόνα τῶν πόλεων ἐκείνης τῆς ὥρας. Τό ἴδιο καί ἡ ἔκρηξι τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας γύρω στά 1450 (ἢ κατ' ἄλλους στά 1200 π.Χ.) προκάλεσε τεράστια παλιρροϊκά κύματα πού ἐπληξαν τήν Κρήτη, καταστρέφοντας ἔτσι τά κέντρα τοῦ ὑστερομινωικοῦ πολιτισμοῦ, τά ὁποία ἔρχονται σήμερα στό φῶς μέ τίς ἀνασκαφές. Ἔτσι βλέπουμε πῶς φυσικά γεγονότα μεταβάλλονται σέ ἱστορικά γεγονότα. Γιά νά ἔχει ἱστορική σημασία τό φυσικό γεγονός, πρέπει νά ἔχει ἐπιπτώσεις στό χώρο καί στό χρόνο, πάντα σέ συνάρτησι μέ τή ζωή τῶν ἀνθρώπινων κοινωνιῶν.

Τό ἱστορικό γεγονός, ἀνεπανάληπτο καθ' ἑαυτό, ἀνήκει στό παρελθόν, ἀσκει ὁμως πολλές φορές ἐπίδρασι καί στό παρόν, ἔστω καί

*φυσικά
φαινόμενα
μέ ἱστορική
σημασία*

*μοναδικότητα
τοῦ ἱστορικοῦ*

γεγονότος και
συνέπειές του

άν έχουν μεσολαθήσει πολλές δεκάδες ή εκατοντάδες χρόνια. Π.χ. η απόκρουση των Αράβων από τους Βυζαντινούς στις δύο πολιορκίες της Κωνσταντινούπολης (673-678, 717-718) έσωσε τότε την αυτοκρατορία σαν κρατικό οργανισμό, διαφύλαξε όμως ταυτόχρονα και την αρχαία ελληνική πολιτισμική παράδοση και τό Χριστιανισμό, που αποτελούν τις βάσεις του σύγχρονου πολιτισμού μας. "Αν τό Βυζάντιο είχε τότε ύποκύψει και τυχόν έξιςλαμιστεί, ή μορφή του κόσμου θά ήταν άλλιώτικη. Η γαλλική Έπανάσταση (1789) είναι κι αυτή ένα ιστορικό γεγονός, που άλλαξε πολιτικά, κοινωνικά και ιδεολογικά τή ζωή της Εύρώπης για δεκάδες χρόνια: συγκινεί και έμπνέει μέ τά ιδεολογικά της κηρύγματα και τίς σημερινές γενιές. Έτσι ή ιστορική πραγματικότητα άποτελεί σύνολο γεγονότων που εξέλισσονται στό χρόνο, φαίνονται σημαντικά για τήν όμαδική έκδήλωση ανθρώπινης δραστηριότητας και μέ τή συνεχή ροή τους εξακολουθούν νά έπιδρούν κατευθυντικά στό μέλλον τής κοινωνικής ζωής.

Τί θεωρήθηκε ιστορικό γεγονός και ιστορία σέ διάφορες εποχές

βάσεις
της ιστορικής
έρευνας

Η άλλη χρονική καταγραφή γεγονότων, όπως γίνεται σέ παλιές χρονογραφίες, δέν έντάσσεται στην ιστορική έπιστήμη. Η έρευνητική εργασία για τήν αναζήτηση, έρμηνεία και κατανόηση των πηγών είναι ή πρώτη προϋπόθεση· ή έπιλογή των άξιολογημένων πράξεων, ή παρακολούθηση και ένταξη τους στό ιστορικό γίνεσθαι, ό φωτισμός τους για νά άποδώσουμε τήν ιστορική πραγματικότητα σέ όρισμένο τόπο και χρόνο είναι ή δεύτερη. Τελευταία, άλλ' όχι λιγότερο σπουδαία, είναι ή άπόδοση όλης αυτής τής διεργασίας μέ άκρίβεια, σαφήνεια και γλαφυρότητα, σέ τρόπο ώστε ή ιστορική πραγματεία νά καταστεί, κατά τό δυνατό, κείμενο μέ λογοτεχνική ύπόσταση.

ή άποψη του
Ηρόδοτου:
κριτήρια
έπιλογής

"Ας σταματήσουμε για λίγο στην έπιγραμματική φράση του Ηρόδοτου (Ιστοριών Α' 1), στην όποία διατυπώνει τήν αντίληψη του περί τής Ιστορίας: "Ηροδότου Αλικαρνησέος Ιστορίας άπόδεξις ήδε, ως μήτε τά γενόμενα έξ ανθρώπων τω χρόνω εξίτηλα γένηται, μήτε έργα μεγάλα τε και θωμαστά, τά μέν Έλλησι τά δέ βαρβάροισι άποδεχθέντα, άκλεά γένηται, τά τε άλλα και δι' ήν αίτιην έπολέμησαν άλλήλοισιν".

Ο Ηρόδοτος καθορίζει τους στόχους της ιστορικής επιστημονικής αφήγησης. Προτάσσει τη διατήρηση στη μνήμη των ανθρώπων των σπουδαίων και αξιοίων θαυμασμού πράξεων για να μην αφανιστούν από το πέρασμα του χρόνου. Δέ θεωρεί όλα αξια να μνημονευθούν αλλά τά *μεγάλα και θαυμαστά*, κατά την έλλογο κρίση του ιστορικού, *έργα*. Εισάγεται έτσι τό ύποκειμενικό στοιχείο στην έπιλογή των συμβάντων. Ταυτόχρονα ή τοποθέτηση στην ίδια μοίρα των αξιομνημόνευτων έργων Έλλήνων και βαρβάρων ύποδεικνύει ότι για την έπιλογή τους πρέπει να ισχύουν τά ίδια κριτήρια. Ένδιαφέρεται άκόμη τά *μεγάλα και θαυμαστά* έργα να μή μείνουν *άκλεα*, αλλά να γίνουν γνωστά στίς έπόμενες γενεές για να διαωριστεί ή ιστορική συνέχεια. Μέ την κατακλείδα *τά τε άλλα και δι' ήν αίτιην έπολέμησαν άλλήλοισιν* άγγίζει ένα άλλο πρόβλημα: την αίτιότητα στην Ιστορία. Θά μάς άπασχολήσει κι αυτό άργότερα.

Τό συμπέρασμα έρχεται λογικό. Υπάρχει ή ύποκειμενική κρίση του ιστορικού, όταν έπιλέγει τά γεγονότα πού κρίνει αξια να διατηρηθούν στή μνήμη των ανθρώπων. Πρέπει να ύπάρχει άντικειμενική θεώρηση κατά την αφήγηση και να δοθεί ή άντίληψη της ιστορικής συνέχειας. Ο ιστορικός όφείλει να άναζητήσει τά αίτια των όσων συνέβησαν.

Μίλησαμε για έπιλογή των γεγονότων. Υπάρχουν βέβαια τά μεγάλα και σπουδαία, συνήθως σέ συσχέτισμό μέ τη διεθνή θέση του λαού ή του κράτους στό όποιο αναφέρονται, πού δέν μπορεί να παραλειφθούν. Παλαιότερα μάλιστα, όταν τά κύρια θέματα του ιστορικού ενδιαφέροντος ήταν τά πολιτικά, οί στρατιωτικές έπιχειρήσεις και οί διεθνείς σχέσεις, όλόκληροι τομείς της έσωτερικής πολιτικής και κοινωνικής ζωής, δέ φωτίζονταν. Την τάση αυτή έκπροσωπούν οί μεγάλοι ιστορικοί της Αρχαιότητας (Έρόδοτος, Θουκυδίδης, Πολύβιος), πού τό κέντρο της αφήγησης τους είναι τό πολιτικό στοιχείο, οί πολεμικές έπιχειρήσεις και οί συνέπειές τους στή διαμόρφωση των διακρατικών σχέσεων και σέ μικρότερη έκταση των έσωτερικών πολιτικών άγώνων, ένώ για τό πολίτευμα των Αθηνών ή της Σπάρτης ή τη διάθροση της οικονομίας έλάχιστες δίνουν πληροφορίες. Ο βυζαντινός, (άπό την Καισάρεια της Παλαιστίνης) Προκόπιος βαδίζει στά ίχνη των Έλλήνων ιστορικών, έξιτορώντας τους πολέμους του Ίουστινιανού Α', και μόνο τρεις σειρές άφιερώνει στό κωδικοποιητικό του έργο, τό μεγαλύτερο

*τί θεωρήθηκε
ιστορικό
γεγονός
κατά την
αρχαιότητα
και τό
μεσαίωνα*

ἴσως ἐπίτευγμα τῆς βασιλείας του. Οἱ βυζαντινοὶ χρονογράφοι, ἀφελεῖς καὶ ἐνδιαφερόμενοι γιὰ εὐρύτερο, μὴ μορφωμένο κοινό, ἀποδίδουν μεγάλη σημασία στὴ μνεῖα τῶν φυσικῶν φαινομένων (σεισμούς, ξηρασίες, πλημμύρες, ἐκλείψεις ἡλιακές, ἐμφάνιση κομήτη κτλ.). Παρατηροῦμε ἀκόμη ὅτι, ὅταν ἓνα θρησκευτικὸ κίνημα συνταράξει μιὰ κοινωνία, παίρνει μεγαλύτερη θέση στὶς ἱστορικές ἀφηγήσεις τῆς ἐποχῆς. Τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο, τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ συγγραφέα, οἱ πνευματικὲς ἀνάγκες τοῦ κοινοῦ πού ἀπευθύνεται καὶ τὰ γενικότερα ἰδεολογικὰ κίνητρα προσδιορίζουν καίρια τὴν ἐπιλογή.

σημερινή
ἀποψη
γιὰ τὸ
ἱστορικό
γεγονός

Σήμερα τὰ πράγματα ἔχουν ἀλλάξει. Ἡ Ἱστορία ἔχει περιλάβει τὴν ἐξέταση καὶ τῶν κοινωνικο-οἰκονομικῶν φαινομένων, σέ συνδυασμὸ μὲ τὰ ἰδεολογικὰ κίνητρα καὶ τίς γενικότερες πολιτικές ἐπιπτώσεις, μὲ συνέπεια νὰ ἀναπτυχθοῦν σχολές πού ἔφτασαν σὸ ἄλλο ἄκρο. Δημιουργήθηκε ἡ λεγόμενη ἄνευ γεγονότων ἱστορία (histoire non événementielle), πού τοποθετεῖ τὸ κέντρο τοῦ βάρους στὶς ἰδέες, στοὺς κοινωνικοὺς μετασχηματισμούς, στὶς οἰκονομικὲς σχέσεις. Ἀλλὰ κι ἡ τάση αὐτὴ δέν εἶναι ἐπαινετὴ. Τὰ οἰκονομικο-κοινωνικά φαινόμενα δέν εἶναι νοητὰ ἔξω ἀπὸ τὰ πολιτικο-στρατιωτικὰ πλαίσια τοῦ συγκεκριμένου κρατικοῦ ὀργανισμοῦ καὶ γεωγραφικοῦ χώρου καὶ γι' αὐτὸ ἀναγκαῖα προϋπόθεση εἶναι ἡ γνῶση τῶν τελευταίων. Ἐπίτευγμα τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα εἶναι ἡ στροφή τῆς ἱστορικῆς σπουδῆς σέ ὅλους αὐτοὺς τοὺς τομείς τῆς κρατικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς. Πρωτοπόροι λογίζονται ὁ Marc Bloch (1886-1944, Ἐδραῖος τὴν καταγωγή, πού βρῆκε τὸ θάνατο ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς κοντὰ στὴ Λυών) καὶ ὁ Lucien Febvre (1878-1956), καθηγητὲς σὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Στρασβούργου· τὸ περιοδικὸ Annales d' histoire économique et sociale*, πού ἱδρύσαν τὸ 1929, ἀποτελεῖ σταθμὸ στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση.

Στόχοι τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης

ἐξακριβωση
γεγονότων
ἢ ἀνάπλαση

* Ἄλλο θέμα πού μᾶς ἐνδιαφέρει: Ὁ ἱστορικός θά περιοριστεῖ νὰ ἀναζητήσει καὶ νὰ ἐξακριβώσει τὰ γεγονότα καὶ θά προσπαθήσει νὰ τὰ ἀποδώσει ὅσο γίνεται πιὸ πιστὰ ἢ πέρα ἀπὸ τὴν

* Χρονικά οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἱστορίας.

διακριβίωση θά θελήσει νά τά ἐρμηνεύσει καί κατά κάποιον τρόπο νά ἀναπλάσει τήν ἐποχή; Τήν πρώτη ἄποψη ἐκπροσωπεύει ἡ ἱστοριογραφία τοῦ ΙΘ' αἰώνα ἐπηρεασμένη ἀπό τόν ἰδεολογικά κυρίαρχο τότε θετικισμό. Πρωτανεύει τό ἀξίωμα τοῦ μεγάλου γερμανοῦ ἱστορικοῦ Leopold von Ranke γιά τήν ἀποστολή τοῦ ἱστορικοῦ: νά ἀνεύρει τί πραγματικά συνέβη. *Wie es eigentlich gewesen ist* εἶναι ἡ φράση του, πού ἔχει περάσει σέ ὅλα τά ἐγχειρίδια.

Κατ' αὐτούς πού ὑποστηρίζουν τή δεύτερη ἄποψη, πέρα ἀπό τήν ἐξακριβίωση τῶν γεγονότων, χρέος τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι νά τά φωτίσει, νά τά ἐρμηνεύσει, νά ἀναπλάσει τήν ἐποχή. Ἐδῶ πρέπει νά προσέξουμε πόσο τό προσωπικό στοιχεῖο ἀσκεῖ ἀποφασιστικό ρόλο καί σέ πόσο παραπλανητικό δρόμο μπορεῖ νά μᾶς ὀδηγήσει, ἀφοῦ καί ἡ φιλοσοφική θεώρηση τοῦ ἀτόμου καί οἱ ἰδεολογικές πεποιθήσεις πού διαμορφώνουν τό ἰδεολογικό ὑπόβαθρο τοῦ καιροῦ του ἐπηρεάζουν λίγο ἢ πολύ καί τό γράφοντα. Κλασικό παράδειγμα ἔχουμε τόν Ἄγγλο ἱστορικό Ἑδ. Γίββωνα (Edward Gibbon 1737-1794). Ἐπηρεασμένος ἀπό τίς φιλελεύθερες ροπές καί τό θρησκευτικό σκεπτικισμό τοῦ ΙΗ' αἰώνα ὁ Γίββων εἶδε μέ τό πρίσμα τοῦ Διαφωτισμοῦ τή βυζαντινὴ ἱστορία σάν μιὰ θλιθερὴ συνέχεια τῆς δοξασμένης ρωμαϊκῆς καί μιλάει γιά παρακμὴ καί πτώση τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας* *The history of the decline and fall of the Roman empire* (London 1776-1778) εἶναι ὁ τίτλος τοῦ ἔργου, ἐννοώντας τὴ μεγάλη βυζαντινὴ αὐτοκρατορία πού πάνω ἀπὸ χίλια χρόνια 324-1453 ἀντιμετώπισε τοὺς ποικιλώνυμους βαρβάρους, ὀδήγησε μεγάλο μέρος τους στὸ Χριστιανισμό καί τόν πολιτισμὸ καί διέσωσε τὴν πνευματικὴ κληρονομιά τοῦ ἀρχαίου ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου. Μπορεῖ μιὰ παρακμὴ νά κρατήσει χίλια χρόνια;

*κίνδικοι
ἱστορικῆς
προκαταλή-
ψης*

Ἡ αἰτιότητα στήν ἱστορία

1. Μέ τήν ἐπίδραση τῆς αἰτιοκρατίας, θεμελιακῆς ἀρχῆς τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, (μολονότι κι ἐδῶ τείνει σήμερα νά ἀναθεωρηθεῖ ἡ ἔννοια τῆς αἰτιότητας καί νά ὑποκατασταθεῖ μέ τὴ γενικότερη τῶν «συνθηκῶν ἐμφανίσεως» ἐνός φαινομένου) διαμορφώθηκε καί στήν Ἱστορία μιὰ τάση πού ἔταξε σκοπὸ τῆς τήν ἀναζήτηση τῶν αἰτίων στήν ἱστορικὴ πραγματικότητα. Στίς φυσικὲς ἐπιστῆμες τά

*ἡ ἔννοια
τῆς
αἰτιότητας
γενικά*

* Ἡ ἱστορία τῆς παρακμῆς καί πτώσεως τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

Ίδια αίτια και οι αυτές προϋποθέσεις προκαλούν πάντοτε τα ίδια αποτελέσματα, γι' αυτό και χαρακτηρίζονται θετικές επιστήμες. Έτσι πολλοί επιστήμονες και περισσότεροι φιλόσοφοι πιστεύουν ότι χρέος του ιστορικού είναι να αναζητήσει και προσδιορίσει τα αίτια των γεγονότων, όποτε με τη γνώση τους θα ήταν δυνατή και η πρόβλεψη για το μέλλον, κάτι που ιδιαίτερα συγκινεί τον άνθρωπο.

ή αιτιότητα
στην οικονομική
και κοινωνική
ζωή

2. Στους απλούστερους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας είναι δυνατή και πιο εύκολη η αναζήτηση σχέσεων αιτιότητας. Όπως π.χ. στις οικονομικές ή κοινωνικές σχέσεις: υπό τις ίδιες συνθήκες θα παραχθούν τα ίδια αποτελέσματα. Π.χ. πρέπει να υπάρχει ορισμένη ισορροπία μεταξύ των υπάρχοντων αγαθών, του νομίσιματος-χαρτονομίσματος που κυκλοφορεί και της ταχύτητας της κυκλοφορίας του. Αν ένας από τους παραπάνω παράγοντες διαταραχτεί, τότε η ισορροπία παύει να υπάρχει και δημιουργείται πληθωρισμός. Στην πολεμαϊκή Αίγυπτο, στο Βυζάντιο, στην εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία επικράτησε ή διευθυνόμενη οικονομία και παρατηρήθηκαν παρόμοιες, ως ένα σημείο, οικονομικές σχέσεις. Ορίζεται από το κράτος ο τρόπος παραγωγής, οι τιμές, τα όρια κέρδους, ο τόπος εργασίας, η εισοδος στο επάγγελμα, η δυνατότητα αλλαγής είδους και τόπου εργασίας.

ή αιτιότητα
στην πολιτική
και πολιτιστική
εξέλιξη

3. Στους ανώτερους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας η αναζήτηση και άνευρεση αιτιότητας παρουσιάζει πολύ μεγαλύτερες δυσκολίες. Εάν δούμε μία μεγάλη ιστορική χρονική περίοδο, π.χ. τριακοσίων ετών στην Ευρώπη, η ιστορία θα ήταν ίσως ή ίδια στις γενικές της γραμμές, αλλά αν εξετάσουμε τα γεγονότα μίας δεκαετίας, πολύ πιθανόν να ήταν διαφορετικά. Αν δέν υπήρχε ο Ναπολέων πιθανόν να μὴν είχαν γίνει με την ίδια μορφή οι πόλεμοι και οι συνασπισμοί των ευρωπαϊκών κρατών που σχηματίστηκαν για να τους αντιμετώπισουν. Αλλά η εξέλιξη, ή κοινωνική και πολιτιστική, ακόμη κι ή πολιτική θα ήταν περίπου όμοια. Αν δέν υπήρχε ο Κολόμβος, πάλι θα είχε ανακαλυφθεί ή Αμερική λίγα χρόνια αργότερα από κάποιον άλλο και ή επίδραση της ανακάλυψης του Νέου Κόσμου στην Ιστορία της ανθρωπότητας θα ήταν ή ίδια.

παράδειγμα-
τα

Χαρακτηριστικό παράδειγμα μᾶς δίνει ή ρωμαϊκή Ιστορία. Οι υπερασπιστές της δημοκρατίας πίστευαν ότι για να επιζήσει το δημοκρατικό πολίτευμα μόνο εμπόδιο ήταν ο Καίσαρ. Έτσι ἀποφάσισαν και πραγματοποίησαν τή δολοφονία του. Δέν είχαν καταλάβει

ὅτι ἡ ἔκταση πού πῆρε τότε τὸ ρωμαϊκὸ κράτος δημιούργησε ἄλλες διοικητικὲς ἀνάγκες· κατὰ συνέπεια ἡ μορφὴ τοῦ πολιτεύματος ἔπρεπε νὰ ἀναποκριθεῖ σ' αὐτές. Ἡ ρωμαϊκὴ δημοκρατία ἦταν καταδικασμένη, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ πρόσωπα. Γι' αὐτὸ καὶ λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Αὐγούστος, λιγότερο αὐθόρμητος καὶ περισσότερο μεθοδικός, πέτυχε, χωρὶς νὰ ἀνατρέψει κανένα ἀπὸ τοὺς δημοκρατικούς θεσμούς καὶ μόνο μὲ τὸν τρόπο ἐφαρμογῆς τους καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὴ συνεχῆ διατήρησιον στοῦ πρόσωπό του τῆς *tribunitia potestas**, νὰ μεταβάλλει τὸ πολίτευμα καὶ νὰ ἐπιβάλλει καθαρὰ προσωπικὸ καθεστῶς, γνωστὸ μὲ τὸ ὄνομα *ἡγεμονία* (*Principatus*), ἀπὸ τὸν τίτλο πού ὁ ἴδιος ἔλαβε *princeps*, *ἡγεμόνας*. Βλέπουμε ὅτι γιὰ μεγάλες χρονικὲς περιόδους τὰ ρεύματα, οἱ κατευθύνσεις καὶ οἱ ἐξελιξίσεις θὰ ἦταν οἱ ἴδιες, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ πρόσωπα ἢ τὸν τρόπο ἐφαρμογῆς τους. Στὴν περίπτωσι τοῦ Αὐγούστου ἡ πολιτειακὴ μεταβολὴ ἐπῆλθε εἰρηνικὰ· μποροῦσε ὅμως, ἂν ἀντὶ αὐτοῦ ἦταν ἄλλος μὲ διαφορετικὸ χαρακτήρα, νὰ εἶχε χρησιμοποιήσει βίαια μέσα, νὰ προκαλοῦσε ἐπανάστασι - καὶ ἐνδεχομένως ἐμφύλιον πόλεμον - ἀλλὰ καὶ πάλι θὰ εἶχε ἐπέλθει ἡ ἴδια μεταβολὴ στοῦ πολιτεύματος.

4. Πόσο λίγο οἱ σύγχρονοι μποροῦν νὰ προβλέψουν μίαν ἐπερχόμενη μεταβολὴ τὸ εἶδαμε καὶ στὶς μέρες μας. Κανεὶς δὲν ὑποπεύθηκε ὅτι τὸ τέλος τοῦ δευτέρου παγκόσμιου πολέμου (1945) θὰ σήμαινε καὶ τὸ τέλος τῆς ἀποικιοκρατίας, ὅταν μάλιστα θυμηθοῦμε ὅτι μόλις λίγα χρόνια προηγουμένως ἐγίνε ἡ ἐκστρατεία τῆς Ἀθιουσίας (1935) μὲ σκοπὸ νὰ αὐξήσει τὸ ἀποικιακὸ τῆς κράτος ἡ Ἰταλία, ὥστε νὰ μὴν ὑστερεῖ ἔναντι τῆς Ἀγγλίας καὶ Γαλλίας. Ἀπὸ τὴν ἕκτη δεκαετία τοῦ αἰῶνα μας ἀρχίζουν τὰ ἀπελευθερωτικὰ κινήματα στὶς χώρες τῆς Ἀφρικῆς καὶ τὸ καύχημα τοῦ βρετανικοῦ στέμματος, ἡ Ἰνδία, ἀποκτᾶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς (1947) παραμένοντας ἕνας ἀπλὸς κρίκος στὴν ἀλυσίδα τῆς Κοινοπολιτείας. Ὁ εὐφυέστατος Talleyrand στὰ 1798 πρόβλεπε ὅτι ἡ Ὄθωμανικὴ αὐτοκρατορία θὰ ἐπιζοῦσε τὸ πολὺ καμιά εἰκοσιπενταετία χρόνια· ἀκόμη καὶ τὴν εὐρωπαϊκὴ Τουρκία θὰ μοίραζαν μεταξὺ τους Αὐστρία καὶ Ρωσία. Σήμερα ξέρουμε ὅτι ὄλα ἐγίναν διαφορετικὰ.

5. Ἀκόμη δυσκολότερη εἶναι ἡ ἐξήγησι καὶ ἡ ἀναζητήσι αἰτιότητος στὶς ὑψηλότερες σφαίρες τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος,

*αἰτιότητα
καὶ πρόβλεψη
στὴν ἱστορία*

*ἡ αἰτιότητα
στοὺς τομεῖς*

* δημαρχικὴ ἐξουσία

τῆς πνευματικῆς
δημιουργίας

ὅπως εἶναι οἱ εἰκαστικές τέχνες καί ἡ λογοτεχνία. Γιατί π.χ. στήν Ἀναγέννηση, πού ἔζησαν ἑκατοντάδες ζωγράφοι κανεῖς δέ σκέφτηκε νά ἐκφραστεῖ ἀφηρημένα, ὅπως παρατηρεῖται σήμερα στήν τέχνη, ἤ κανεῖς σημερινός δέ ζωγραφίζει ὅπως ὁ Ραφαήλ ἢ ὁ David; Ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Μιχαήλ Ἀγγελου ἢ τοῦ Ραφαήλ θά ἦταν ἡ ἴδια ἂν ζοῦσαν σέ ἄλλη ἐποχή· ἡ ζωγραφική τους τεχνολογία ὁμως θά ἦταν διαφορετική, ἀνάλογη μέ τήν ἐποχή τους. Ὑψιστο δημιούργημα τῆς Ἀρχαιότητας στή λογοτεχνία εἶναι ἡ τραγωδία, ὅπως τοῦ 10^{ου} αἰώνα τό μυθιστόρημα· ἡ κλασική Ἀρχαιότητα ἀγνοοῦσε τό μυθιστόρημα, κι αὐτά τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς εἶναι τυποποιημένα καί συμβατικά. Πού ὁ κόσμος τῆς «Ἀνθρώπινης Κωμωδίας», ὅπου ὁ Balzac περιγράφει τήν ἀνερχόμενη ἀστική τάξη καί τήν παρακμάζουσα ἀριστοκρατία σ' ὅλες τῆς τίς ἐκφάνσεις, οἰκονομικές, κοινωνικές, ἐρωτικές, οἰκογενειακές κτλ. Ὁ κατ' ἐξοχήν τρόπος ἐκφράσεως τῆς μεταπολεμικῆς ἐποχῆς καί μάλιστα μεταξύ 1947 καί 1974 περίπου ἦταν ὁ κινηματογράφος. Σ' αὐτόν ἀποκρυσταλλώνονται ροπές καλλιτεχνικές, πνευματικές, κοινωνικές καί τελευταία πολιτικές. Ἀκόμη καί σέ δευτερότερο πνευματικούς τομεῖς, ὅπως εἶναι ἡ γραφή, δέν εἶναι εὐκόλο νά δοθεῖ ἐξήγηση πῶς συμβαίνει καί διαφέρει κατά ἐποχές ἀνεξάρτητα ἀπό τεχνικούς λόγους. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ τύπος γραφῆς διαφέρει καί ἀποτελεῖ τρόπο χρονολόγησῆς τῶν παπύρων καί τῶν χειρογράφων κωδίκων.

Ἱστορική αἰτιότητα καί ἰδεολογικά ρεύματα

Ἱστορική
αἰτιότητα καί
προσωπικότητα

Ἀπό τίς μεγάλες προσωπικότητες τῆς καμπῆς τοῦ 7^{ου} πρὸς τόν 8^ο αἰώνα εἶναι ὁ Διοκλητιανός (284-305) καί στό πρῶτο μισό τοῦ 8^{ου} Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας (312-337). Ὁ Διοκλητιανός, μεγαλοφυῆς πολιτικός, ἔγινε εἰσηγητής ρηξικέλευθων μεταρρυθμίσεων στή διοίκηση, τό στρατό, τήν οἰκονομία, πού ἀποδείχτηκαν σωστές καί στήριξαν τό κράτος μέχρι τήν ἐποχή τοῦ Ἡρακλείου (610). Ἐντούτοις στή θρησκευτική πολιτική ἀπέτυχε ἐντελῶς. Οἱ χριστιανοί, πού ἀποτελοῦσαν μικρό μέρος τοῦ πληθυσμοῦ καί μάλιστα τό σχετικά κατώτερο, κοινωνικά καί οἰκονομικά, ἐπικράτησαν μολονότι ὁ στρατός καί ἡ κρατική διοίκηση ἦταν στά χέρια τῶν ἐθνικῶν, οἰκο-

νομικά κατά πολύ ισχυροτέρων. Ὁ Διοκλητιανός πήγε ἀντίθετα στό ρεύμα πιστεύοντας ὅτι μέ σκληρές διώξεις μπορούσε νά δαμάσει τίς ψυχές καί τήν ἐλπίδα τῶν ἀνθρώπων πού χαράζει ἡ πίστη. Ἀντίθετα, ὁ Κωνσταντῖνος ἔγκαιρα κατάλαβε ὅτι ὁ Χριστιανισμός ἦταν ἡ θρησκεία πού ἀνταποκρινόταν στίς προσδοκίες τῶν συγχρόνων του καί πήρε τίς σωστές πολιτικές ἀποφάσεις.

Ἡ ἀνάλογη ἀποτυχία σημείωσε ἡ κρατική ἐξουσία μέ τήν Εἰκονομαχία. Οἱ δύο πρῶτοι εἰκονομάχοι αὐτοκράτορες Λέων Γ' (717-741) καί Κωνσταντῖνος Ε' (741-775) ξεχωρίζουν γιά τίς πολιτικές καί στρατιωτικές τους ἱκανότητες. Ἡ ἀπόκρουση τῶν Ἀράβων πρό τῆς Κωνσταντινούπολης (717-718) ἀπό τόν Λέοντα καί ἡ διάγνωση καί ἀντιμετώπιση τοῦ βουλγαρικοῦ κινδύνου ἀπό τόν Κωνσταντῖνο ἀποτελοῦν τρανή ἀπόδειξη. Οἱ ἴδιοι ὅμως ἡγεμόνες ἀπέτυχαν ἐντελῶς στή θρησκευτική τους πολιτική, μολοντί ἔριξαν ὅλο τό βάρος τῆς αὐτοκρατορικής ἐξουσίας γιά νά ἐπιβάλλουν τίς εἰκονοκλαστικές ἀντιλήψεις. Ἡ κρατική ἐπιβολή δέν ἀρκεῖ γιά νά ἀλλάξουν βαθιά ριζωμένες ἀνθρώπινες πεποιθήσεις. Ἡ νεότερη ἔρευνα δέχεται ὅτι ἰδεολογικές καί πνευματικές ροπές, συνυφασμένες μέ τό πολιτισμικό καί πνευματικό παρελθόν τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου, ἀποδείχτηκαν ισχυρότερες ἀπό τίς κυριαρχούσες στήν Ἀνατολή, ἡ ὁποία ὑπῆρξε, ἰδιαίτερα στίς μεθοριακές περιοχές, δεκτική καί τῶν ἱρανικῶν καί ἀραβικῶν τάσεων. Ἀλλά καί πάλι παραμένει τό ἐρώτημα: γιατί νά ἐπικρατήσουν οἱ πρῶτες ἔναντι τῶν δευτέρων, πού εἶχαν καί τήν ὑποστήριξη τοῦ κράτους;

Ἄν ὁ πολιτικός δέν ἀντιληφθεῖ ἔγκαιρα τή διαμόρφωση ὀρισμένων ἰδεολογικῶν ροπῶν καί δέν προσαρμόσει τήν πολιτική του στοὺς τομεῖς πού ἐπηρεάζονται ἀπό τίς νεοτερικές αὐτές τάσεις, ὅποιες κι ἂν εἶναι, εἶναι καταδικασμένος ν' ἀποτύχει, ὅπως συνέβη μέ τόν ἄξιο κατά πάντα Διοκλητιανό στό θρησκευτικό τομέα. Δέν εἶναι διόλου εὐκόλο νά προσδιορίσουμε ποιοί παράγοντες ἐπιδρῶν στή διαμόρφωση αὐτῶν τῶν ροπῶν. Στή συγκεκριμένη περίπτωση τῆς ἐπικρατήσεως τῶν χριστιανῶν εἶναι βέβαιο ὅτι βοήθησε καί ἡ ἄρτια ὀργάνωσή τους, γιατί ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι καλά ὀργανωμένες μειοψηφίες μέ κοινές πεποιθήσεις καί ἰδανικά ὑπερέχουν ἀπό τό ὑπόλοιπο, ἀδιάφορο πλῆθος. Ἀλλά αὐτό δέ βαρύνει στόν προσδιορισμό καί τήν ἐμφάνιση τῶν ροπῶν.

*ἱστορική
αἰτιότητα
καί κρατική
ἐξουσία*

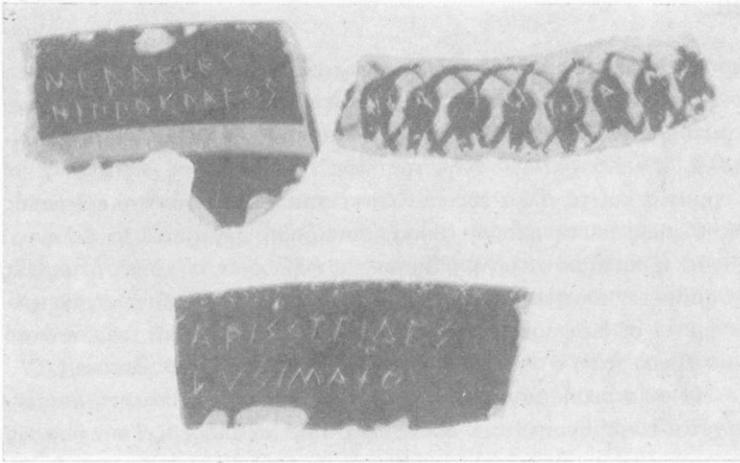
*ἰδεολογικά
ρεύματα καί
ἱστορική
πορεία*

Ἡ ἱστορική αἰτιότητα καί ἡ σημασία τῆς προσωπικότητας στήν ἱστορία

Ἐνα πρόβλημα πού διχάζει τοὺς ἱστορικοὺς καί φιλοσόφους εἶναι ἡ σημασία τῆς προσωπικότητας στή διαμόρφωση τῆς Ἱστορίας. Κατά τῆ μιά φιλοσοφική κατεύθυνση ἡ προσωπικότητα δέν ἀσκεῖ σπουδαία ἐπιρροή καί ἡ ἐξήγηση τῶν γεγονότων πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στίς οἰκονομικές, πολιτικές, κοινωνικές, θρησκευτικές δομές ἀποδίδεται σέ δική μας ἀδυναμία ὅταν δέ φτάνουμε στήν ἀνεύρεση τῶν αἰτίων. Στίς περιπτώσεις πού ἡ αἰτιώδης σχέση μᾶς διαφεύγει, γίνεται λόγος γιά «τύχη». Ἡ ἄλλη σχολή θεωρεῖ ἰδιαίτερα σημαντική τῆ συμβολή τῆς προσωπικότητας στό ἱστορικό γίνεσθαι καί πιστεύει ὅτι αὐτή εἶναι ὁ κύριος παράγοντας στή διαμόρφωση τῶν ἱστορικῶν συμβάντων.

Ἡ ἐπιθυμία τοῦ ἀνθρώπου νά προβλέψει τήν ἱστορική πορεία καί ἡ διαπίστωση ὅτι στίς φυσικές ἐπιστήμες ὑπάρχουν ἀναλλοίωτοι φυσικοὶ νόμοι παρακίνησε φιλόσοφους καί κοινωνιολόγους νά καταπιαστοῦν μέ τήν ἀναζήτηση «ἱστορικῶν νόμων», πού νά ἐξηγοῦν τῆ συμπεριφορά τοῦ ἀνθρώπου στό χρόνο καί νά προσοδίδουν κύρος στήν ἐμπειρία ἀπό τά πέρασμένα. Ἐντούτοις ἡ ἱστορική πραγματικότητα ἀποδεικνύει τό ἀβέβαιο μιᾶς τέτοιας προσπάθειας. Ἄν ἀνατρέξουμε στό ἱστορικό παρελθόν διαφορετικῶν χωρῶν μέ παρόμοιο πολιτικό καί κοινωνικό σύστημα, κατά τήν ἴδια, σχετικά μακρόχρονη περίοδο, θά παρατηρήσουμε ὅτι ἀκόμη καί στόν ἴδιον τομέα μπορεῖ οἱ ἐξελίξεις καί ἀντιδράσεις νά εἶναι διαφορετικές, ὅπως ἐπίσης σέ ἄλλη περίπτωση δέν ἀποκλείεται ἡ ἐξελικτική πορεία νά εἶναι παράλληλη. Ἄν στραφοῦμε π.χ. στήν ἐποχή τῶν θρησκευτικῶν πολέμων τοῦ ΙΣΤ' καί ΙΖ' αἰώνα, διαπιστώνουμε ὅτι σ' ἕνα μέρος τῆς Εὐρώπης, ὅπως στή Βόρεια καί Κεντρική Γερμανία, Ὁλλανδία, Σκανδιναβικές χώρες, ἐπικράτησαν τά μεταρρυθμιστικά κηρύγματα τοῦ Λούθηρου καί τοῦ Καλδίνου καί οἱ κατά τόπους ἡγεμόνες προσχώρησαν στή θρησκευτική μεταρρύθμιση, ἐνώ σέ ἄλλα κράτη, ὅπως στή Γαλλία, Αὐστρία, Ἰταλία, Ἰσπανία, πληθυσμοί καί βασιλεύοντες οἰκοῖ ἐμειναν πιστοί στήν καθολική Ἐκκλησία. Καί προκύπτει αὐτόματα τό ἐρώτημα γιά τό βαθμό τῆς συμβολῆς τῆς ἰσχυρῆς προσωπικότητας τοῦ Λούθηρου στήν ἐπικράτηση τοῦ προτεσταντισμοῦ στή Βόρεια καί Κεντρική Γερμανία ἢ τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας τοῦ Ἑρρίκου Η' (1509-1547) στήν Ἀγγλία.

αἰτιότητα καί
ἱστορικοί
νόμοι
καί ἱστορικές
προσωπι-
κότητες

Όστρακα οστρακισμού. Τό κάτω μέ τό όνομα τοῦ Ἀριστείδη. Μουσείο Ἀρχαίας Ἀγοράς, Ἀθήνα.

Ἔθνος, κράτος, λαός, ὄχλος, κοινωνική τάξη

Ὁ ἱστορικός ἐκτός ἀπό τίς μεθοδολογικές γνώσεις τοῦ κλάδου του ὀφείλει νά ἔχει γενική παιδεία καί εἰδική κατάρτιση σέ ὀρισμένους ἐπιστημονικούς τομεῖς. Π.χ. πρέπει νά κατέχει τίς βασικές ἔννοιες τοῦ πολιτειακοῦ-συνταγματικοῦ καί διοικητικοῦ δικαίου γιά νά εἶναι σέ θέση πρῶτο νά ἀνιχνεύσει τοὺς θεσμούς στίς ἱστορικές ἐποχές καί σέ κράτη, ἀπό τά ὅποια δέ διασώθηκαν σχετικά νομοθετικά κείμενα, καί δεύτερο γιά νά περιγράψει σωστά τή λειτουργία τοὺς. Πρέπει ἀκόμη νά ἔχει κοινωνιολογική μόρφωση γιά νά μπορεῖ νά παρακολουθεῖ καί ἀναλύει τοὺς κοινωνικούς μετασχηματισμούς.

Γιά κατατόπιση τοῦ μαθητῆ θά ἀναλύσουμε μερικές βασικές πολιτειολογικές καί κοινωνιολογικές ἔννοιες, δηλωτικές ὁμαδικῶν μορφῶν ἀνθρώπινου βίου, ὅπως εἶναι: ἔθνος, κράτος, λαός, πλῆθος, ὄχλος, κοινωνική τάξη.

1. Ἔθνος εἶναι ἡ πνευματική κοινότητα τῆς ὁποίας τά μέλη ἔχουν συνείδηση κοινοῦ πολιτισμοῦ καί κοινῆς ἱστορικής παράδοσης, δηλαδή καταγωγῆς, θρησκείας, γλώσσας, τέχνης, δικαίου, ἠθῶν. Ἡ ὕπαρξη ἔθνους δέν προϋποθέτει ἀναγκαῖα τήν ὕπαρξη κράτους. Στήν περίοδο τῆς τουρκικῆς κατάκτησης ἡ Ἑλλάδα δέν ἀποτελεῖ

*πολιτειακές-
κοινωνιολογι-
κές ἔννοιες
χρήσιμες γιά
τόν ἱστορικό*

*ἡ ἔννοια τοῦ
ἔθνους*

κράτος, αλλά τό ελληνικό έθνος ύπάρχει καί δρα. Στίς μέρες μας, έκτός από μάς πού ζούμε στήν Έλλάδα, στό συγκροτημένο ελληνικό κράτος, είναι καί οί Έλληνες τής διασποράς, στήν Κωνσταντινούπολη, τήν Κύπρο, τήν Αίγυπτο, τήν Άμερική, τήν Αυστραλία, τή Γερμανία καί τά άλλα ευρωπαϊκά κέντρα. Όλος αυτός ό ελληνικός πληθυσμός μέ τήν κοινή έθνική συνείδηση συγκροτεί τό ελληνικό έθνος· ή κοινή καταγωγή, ή θρησκεία, ή γλώσσα, οί κοινές ιστορικές παραδόσεις αποτελούν τό συνεκτικό του ίστό. Πληθυσμοί έγκατεστημένοι σέ διάφορες περιοχές έχουν τή συνείδηση ότι ανήκουν στό ίδιο έθνος χάρη σ' αυτούς τούς κοινούς πνευματικούς δεσμούς.

Η σύμπτωση αυτών τών στοιχείων δέν είναι άπόλυτη καί ενδέχεται νά μή συμπίπτουν όλα, χωρίς αυτό νά επηρεάζει τήν ύπαρξη ένιαίου έθνους, όπως π.χ. συμβαίνει μέ τούς Γερμανούς, πού έχουν κοινή έθνική συνείδηση άλλ' όχι καί θρησκευτική πίστη, άφου μέρος τού πληθυσμού, όπως τής Βαυαρίας, παραρηνίων περιοχών, πρεσβεύει τό καθολικό δόγμα, ενώ άλλο τμήμα, ιδιαίτερα τής Πρωσίας, Σαξονίας, ακολουθεί τόν προτεσταντισμό.

Συμβαίνει επίσης καί τό αντίθετο. Η ύπαρξη ενός ή δύο κοινών στοιχείων σέ δύο διαφορετικούς λαούς δέ σημαίνει αναγκαστικά καί κοινή έθνική συνείδηση. Π.χ. οί Άγγλοι καί Άμερικάνοι έχουν τήν ίδια γλώσσα – καί ένπολλοίς τήν ίδια θρησκεία (προτεσταντική) – άλλ' αποτελούν δύο ξεχωριστά έθνη. Στήν άνεξάρτητη καί δημοκρατική Ίνδία επίσης η γλώσσα έξακολουθεί νά είναι ή άγγλική, κατάλοιπο τής περιόδου πού ή χώρα ήταν άγγλική άποικία· καί τούτο γιατί τά 500 έκατομμύρια τού πληθυσμού μιλούν διάφορα γλωσσικά ιδιώματα, από τά όποια κανένα δέν έγινε άκόμη καθολικά άποδεκτό. Άλλ' ή υιοθέτηση τής άγγλικής γλώσσας από τό ίνδικό κράτος δέν καθιστά τούς Ίνδους τμήμα τού άγγλικού έθνους. Γερμανοί καί Αυστριακοί μιλούν τήν ίδια γλώσσα, έχουν κοινή καταγωγή, μεγάλο τμήμα τού γερμανικού πληθυσμού είναι καθολικοί, όπως καί οί Αυστριακοί, άλλ' αποτελούν δύο διαφορετικά έθνη· διαφέρει ή ιστορική παράδοση τών δύο λαών, οί όποιοι γιά μεγάλο διάστημα τής ιστορικής τους πορείας βρέθηκαν άντιμέτωποι στό διεθνή πολιτικό στίβο καί στά πεδία τών μαχών. Άπό τήν άλλη μεριά είναι δυνατό διαφορά σέ γλωσσικά ιδιώματα νά άποκτά προεκτάσεις καί νά δημιουργεί έσωτερικές άντιθέσεις, όπως στήν Ίσπανία μεταξύ Καταλανών καί Καστιλιάνων ή Φλαμανδών καί Βαλλόνων στό Βέλγιο.

χαρακτηρι-
στικά
γνωρίσματα
τής έθνικής
κοιότητας

Πάντως αποδείχτηκε ασφαλή η άποψη μερικῶν ἐπιστημόνων πού θέλησαν νά ἀπλοποιήσουν τά πράγματα ἢ, ἐπηρεασμένοι ἀπό μονομερείς ἀντίληψεις, ζήτησαν νά στηρίζουν τήν ἔννοια τοῦ ἔθνους σ' ἓνα τομέα μόνο, εἴτε αὐτός εἶναι ἡ γλώσσα, εἴτε τό κράτος, εἴτε τό ἔδαφος, εἴτε ἡ φυλετική καταγωγή.

Ἄξιοπρόσεκτο εἶναι πῶς στίς μέρες μας δημιουργήθηκε ἓνα νέο ἔθνος: τό ἀμερικανικό. Ἄραιά κατοικημένη τήν ἐποχή πού ἀνακαλύφθηκε ἡ Βόρεια Ἀμερική δέχτηκε κατά περιόδους ἀποίκους, μετανάστες ἀπό διάφορες εὐρωπαϊκές χώρες, Πολωνούς, Ἰρλανδοῦς, Ὀλλανδοῦς, Ἰταλοῦς, Ἑλληνας, Ἑβραίους. Ἀπό τήν Ἀφρική μεταφέρθηκαν Μαῦροι, πού ἀρχικά χρησιμοποιήθηκαν ὡς δούλοι, καί ἀπό χώρες τῆς Ἀσίας μετανάστευσαν Κινέζοι, Ἰάπωνες, Ἰνδοί, ὅπως ἐπίσης κατέφυγαν ἐκεῖ πλησιόχωροι Μεξικανοί καί Πορτορικανοί. Οἱ πληθυσμοί αὐτοί μέ τή διαφορετική προέλευση, γλώσσα, θρησκεία, πολιτισμική βαθμίδα καί ἱστορικό παρελθόν συγχωνεύτηκαν μέ τήν πάροδο τοῦ καιροῦ καί ἀποτελέσαν ἓνα νέο ἔθνος, τό ἀμερικανικό. Ζώντας σπὸν ἴδιο τόπο, κάτω ἀπό τίς ἴδιες συνθήκες, πολεμώντας γιά τά ἴδια ἰδανικά καί μιλώντας τελικά ἐνιαία γλώσσα, τήν ἀγγλική, ἀπόκτησαν κοινή ἔθνικη συνείδηση. Ἄξιοπρόσεκτο πάντως εἶναι ὅτι σχεδόν σπὸ σύνολό τους οἱ Εὐρωπαῖοι διατήρησαν τή θρησκεία πού κάθε φυλετική ομάδα πρέσβευε ὅταν ξεκίνησε ἀπό τόν τόπο τῆς προελεύσεώς της. Ἐτσι οἱ Ἰρλανδοί, Πολωνοί καί Ἰταλοί εἶναι καθολικοί, οἱ Ἑλληνας καί Ρῶσοι ὀρθόδοξοι, καί πολλοί Ἰουδαῖοι κράτησαν τή δική τους θρησκεία. Οἱ Μαῦροι ἐκχριστιανίστηκαν καί σχεδόν σπὸ σύνολό τους ἔγιναν διαμαρτυρόμενοι διάφορων ἀποκλίσεων.

*ἰδιαίτερη
περίπτωση
ἐθνότητας*

Γιά τόν ἱστορικό παρουσιάζονται δύο σπουδαῖα προβλήματα: α) Ποιές οἱ διαφορές μεταξύ τῶν ἔθνῶν καί β) ποιά ἢ ἐκάστοτε διαπιστούμενη ἀντίληψη τῆς ἔθνικης συνείδησης.

Ἡ ἔννοια τοῦ ἔθνους καί τῆς ἔθνικῆς ιδέας δέν ἔχει τήν ἴδια διαρῦτητα σπὴν ἱστορική πορεία τῶν λαῶν. Ἰδιαίτερα ἀναπτύχθηκε τό ἸΘ' αἰῶνα μέ τή σημασία πού δόθηκε σπὸ ἰδεῶδες τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας καί τήν πάλη γιά τήν ἱκανοποίησή της. Ὡς προέκταση αὐτῶν διαμορφώθηκε ἡ ἀρχή τῶν ἐθνοτήτων καί τῆς αὐθύπαρκτης πολιτικῆς τους ὑπόστασης σέ ἀντίστοιχα κράτη. Ἐτσι σ' ὄλο τόν περασμένο αἰῶνα μέχρι τό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο ἡ ἀρχή τῶν ἐθνοτήτων δέσποσε σπὴν εὐρωπαϊκή πολιτική. Τά ἔθνικα κινήματα

*ἡ ἔννοια
τῆς ἐθνότητας
κατά τό ἸΘ'
αἰῶνα*

καταλαμβάνουν όλο τό ΙΘ΄ αιώνα στίς περιοχές τής Εϋρώπης, όπου διάφορες εθνότητες βρίσκονταν καταπιεσμένες από μοναρχικά καθεστώτα (Βαλκανική, Ιταλική χερσόνησος, Βέλγιο, σλαβικός κόσμος τής Ανατολικής Εϋρώπης) καί έπιζητοϋν τήν εθνική τους άνεξαρτησία. Είναι φανερή ή αντίθεση μ΄ αυτό πού συνέβαινε τό ΙΣ΄ ή ΙΖ΄ αιώνα, όταν ή θέληση τών ύπηκόων δέν είχε καμιά βαρύτητα στήν κρατική τους έξάρτηση, αφού δέσποζε ή άρχή τής προσωπικής συνάρτησης εδάφους καί φορέα τής πολιτικής έξουσίας. Έτσι ό γάμος μιάς πριγκίπισσας μέ τόν ήγεμόνα ή τό διάδοχο ενός κράτους σήμαινε καί τήν προσάρτηση μιάς έπαρχίας καί τήν παραχώρηση τών κυριαρχικών δικαιωμάτων της, πού είχε σ΄ αυτήν, στό μέλλοντα σύζυγο της- ήγεμόνα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα άποτελεί ή Αϋστρία, για τήν όποία ειλώθηκε τό δηκτικό γνωμικό: *Bella gerant alii, tu felix Austria nubes* (άλλοι κάνουν πολέμους, σύ Αϋστρία εύτυχημένη συνάπτεις γάμους επιτυχείς).

*έννοια
του κράτους*

2. **Κράτος** είναι λαός μόνιμος, έγκατεστημένος σέ όρισμένο χώρο, οργανωμένος σέ νομικό πρόσωπο πού άσκει πρωτογενή πολιτική έξουσία. Άπαραίτητο στοιχείο του κράτους είναι ή μόνιμη έγκατάσταση του λαού σέ όρισμένο χώρο. Ισραηλινό κράτος ιδρύθηκε όταν οί Έβραίοι έγκαταστάθηκαν καί πάλι στήν Παλαιστίνη. Ό γεωγραφικός χώρος δυνατόν κατά τή διάρκεια τής ιστορικής πορείας του κράτους νά μεταβληθεί σέ έκταση. Π.χ. ή βυζαντινή αυτοκρατορία μετά τήν άραβική κατάκτηση επί Ήρακλείου χάνει τίς έπαρχίες Συρίας, Παλαιστίνης, Αιγύπτου. Τό ίδιο άλλαξε καί ή γεωγραφική έκταση τής όθωμανικής αυτοκρατορίας στους αιώνες ΙΗ΄-ΙΘ΄. Ή πολιτική έξουσία του κράτους είναι πρωτογενής· δέν έχει δοθεί από άλλον ύπερτερο οργανισμό. Καί οί δήμοι καί κοινότητες άσκοϋν έξουσία, άλλ΄ αυτή είναι δευτερογενής, γιατί τούς έχει παραχωρηθεί από τό κράτος για όρισμένους σκοπούς.

*σχέση
των έννοιών:
κράτος-
έθνος*

Κράτος καί έθνος δέν είναι άναγκαίο νά συμπίπτουν στήν έκταση. Πολλές φορές σ΄ ένα κράτος υπάγονται περισσότεροι λαοί μέ διαφορετικές ιστορικές παραδόσεις. Όταν ή Όθωμανική αυτοκρατορία κυριαρχούσε στή νοτιανατολική Εϋρώπη βρίσκονταν κάτω από τήν πολιτική έξουσία του σουλτάνου οί λαοί τής Βαλκανικής, πού είχαν αντίθεσεις καί μεταξύ τους καί μέ τόν Τούρκο κυρίαρχο. Όλοι όμως ήταν ύπήκοοι του ίδιου κράτους. Τό ίδιο φαινόμενο

παρατηρείται και στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, όπου το συνεκτικό στοιχείο του κρατικού οργανισμού είναι το πολιτικό και όχι το εθνικό. Ιταλοί, Γαλάτες, Ίθρες, Δάκες, Ίλλυριοί, Θράκες, Έλληνες, Σύροι, Φοίνικες, Αιγύπτιοι, Ίουδαίοι, λαοί με διαφορετική φυλετική προέλευση, γλώσσα, θρησκεία, πολιτισμική παράδοση, ιστορικό παρελθόν είναι υπήκοοι, μετά δε την Constitutio Antoniniana (212 μ.Χ.) πολίτες της μεγάλης ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Η συνείδηση ότι υπόκεινται σε μία άρχη συνδέει τους ετερόκλιτους και ετερόγλωσσους υπηκόους σ' έναν ενιαίο πολιτικό οργανισμό.

Η υπό ένα και τον αυτό πολιτικό φορέα συνύπαρξη λαών με διαφορετική καταγωγή, διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο και πολιτισμική εξέλιξη, ένδεχομένως διαφορετική γλώσσα και θρησκεία, όπως π.χ. ήταν η οθωμανική αυτοκρατορία ή η αυστροουγγρική μοναρχία, μπορεί σε μία στιγμή να δημιουργήσει έκρηκτικές καταστάσεις και όλος αυτός ο κρατικός οργανισμός να διασπαστεί ή άκόμενη και να πάψει να υφίσταται. Έτσι από την πολυεθνική αυστροουγγρική μοναρχία μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο διαμορφώθηκαν αυτότελή κρατίδια (π.χ. Αυστρία, Ούγγαρία, Τσεχοσλοβακία) με πολύ άδεδάιο, όπως έδειξαν τά πράγματα, μέλλον, ή περιοχές που μέχρι τότε της άνηκαν άποσπάστηκαν και προσαρτήθηκαν σε ύπαρχοντα κράτη της ίδιας εθνολογικής προέλευσης (π.χ. Κροατία, Βοσνία, Έρζεγοβίνη, Σλοβενία μαζί με τη Σερβία σχημάτισαν τη Γιουγκοσλαβία).

3. Η έννοια **λαός** ταυτίζεται σε πολλά με την έννοια του έθνους αλλά χρησιμοποιείται συχνά και στη σημασία του πληθυσμός. Π.χ. «τό μεγαλύτερο τμήμα του ελληνικού λαού (= πληθυσμού) έχει μόρφωση... ενώ πολύ μικρό ποσοστό είναι αναλφάβητο». Ο όρος πληθυσμός (=λαός) χρησιμοποιείται στις στατιστικές έξακριβώσεις και ξεχωρίζει σε άρρενες και θήλειες, μορφωμένους και άπαιδευτους, σε νέους, μεσήλικες, ήλικιωμένους, σε άπασχολούμενους, ύποαπασχολούμενους, άνεργους κτλ.

ή έννοια
του λαού

4. Με την έννοια **πλήθος** δηλώνεται άνοργάνωτη ομάδα. Καθαρά ύποτιμητική σημασία έχει ο όρος **όχλος** που διαφέρει από τό πλήθος. Όχλος είναι άνοργάνωτη ομάδα που δέν ύπακούει στη λογική αλλά κυριαρχείται από παρορμήσεις.

οί έννοιες
του πλήθους
και του όχλου

“Όλες αυτές οι έννοιες είναι σημαντικές για τον ιστορικό που χρειάζεται να αναλύσει και έρμηνεύσει τις ομαδικές εκδηλώσεις και να προσδιορίσει τη συμβολή τους στην εξέλιξη των ιστορικών γεγονότων. Η σκέψη, ή δράση, τα αισθήματα της ομάδας διαφέρουν από τα άτομικά. Πώς διμορφώνονται; Πρώτος ο Gustave Lebon (1841-1931), γάλλος γιατρός και κοινωνιολόγος, μελέτησε επιστημονικά την ομαδική ψυχολογία στο γνωστό βιβλίο του *La psychologie des foules* (1895)*.

ιδιότητες
του πλήθους-
όχλου

Πλήθος εδω νοείται κάθε μεγάλη ανθρώπινη ομάδα που συνδέεται μέσα στον ίδιο χώρο και υπόκειται στην επίδραση των ίδιων παρορμήσεων. Π.χ. σε μία αίθουσα κινηματογράφου (κοινός χώρος) ξεσπάει πανικός από την έκρηξη βόμβας σε μία πολιτική συγκέντρωση ακούγονται συνθήματα και οι συγκεντρωμένοι πολίτες προβαίνουν σε διάφορες ενέργειες (κοινή νοσοτροπία). Το πλήθος δεν ενεργεί σύμφωνα με λογικά κριτήρια και ώριμη σκέψη αλλά παρασύρεται από την έντυπωσιάζουσα παραστατικότητα ορισμένων εικόνων και βιωμάτων. Τη σκέψη και δράση του πλήθους κατευθύνουν: α) η διόγκωση των παρορμήσεων· β) η υποχώρηση της ατομικής συνειδήσης· γ) η διάθεση για μίμηση που μερικές φορές παίρνει επικίνδυνες διαστάσεις (παιδική σταυροφορία μετά την αναγγελία και οργάνωση της πρώτης σταυροφορίας) ή φτάνει σε γελοίες εκδηλώσεις, όπως κατά τη διάρκεια συναυλιών των Beatles ή άλλων συναφών μουσικών συγκροτημάτων· δ) η υποβολή· ιδιαίτερα άνθρωποι χωρίς ξεχωριστή πνευματική ανάπτυξη, δεκτικοί μεγαλύτερης συναισθηματικής επιρροής, αφήνονται να παρασυρθούν, μερικές μάλιστα φορές σε πραγματικές φαντασιώσεις.

εκδηλώσεις
του πλήθους-
όχλου

Τόσο από την Αρχαιότητα, τό Βυζάντιο, όσο και τη νεότερη ελληνική ιστορία παραδίδονται αφηγήσεις σύμφωνα με τις όποιες σε κρίσιμες στρατιωτικές καταστάσεις οι πολεμιστές είδαν τό Θησέα ή τον Άχιλλέα στην Αρχαιότητα, την Παναγία ή έναν από τους στρατιωτικούς αγίους στη χριστιανική εποχή να μετέχουν στη συντριβή του έχθρου. Οι παρατηρήσεις αυτές έξηγούν ως ένα σημείο και τις καταστροφές που προκαλούνται κατά τη διάρκεια ταραχών και επαναστάσεων. Τό άτομο μόνο του δε θα είχε ίσως διανοηθεί να έπιχειρήσει τέτοιες καταστροφικές πράξεις. Ακόμη είναι φορές που

* Ψυχολογία των όχλων.

τό πλήθος οδηγείται σέ αὐτοκαταστροφή, ὅπως στήν περίπτωση πυρκαγιᾶς σέ κλειστό χώρο ἢ ναυάγιου, ὅποτε ὁ κίνδυνος ἀπό τίς ἀνεξέλεγκτες καί σπασμωδικές ἐνέργειες τοῦ πανικοβλημένου πλήθους εἶναι μέγιστος.

Ἐχοντας ὑπόψη ὅλα αὐτά ὁ ἱστορικός μορεῖ νά ἐκτιμῆσει καλύτερα τήν ἀξία τῶν πληροφοριῶν, νά ἀντιληφθεῖ σωστότερα τίς ἐξελίξεις· π.χ. πῶς πῆρε ἐπαναστατικό χαρακτήρα μιᾶ ἀνώδυνη ἀρχικά συμπλοκή, πῶς μεταμορφώθηκε σέ ἐπανάσταση πού ἔβαλε σέ κίνδυνο τό καθεστῶς ἢ ἐπιτάχυνε τήν πώση του. Σ' αὐτές τίς περιπτώσεις φαίνεται καί ὁ μαγνητισμός πού ἀσκοῦν τά συνθήματα. Ὅσο πιό ἀόριστα εἶναι, τόσο ἀφήνουν πιό ἐλεύθερη τή φαντασία κι ἐπομένως αὐξάνουν τή συναισθηματική τους ἀπήχηση.

Ὅταν ἀναλογιστοῦμε ὅτι τό λογικά σκεπτόμενο ἄτομο εἶναι φορές πού ἀπό θυμό, ζήλεια, κούραση, διάθεση γιά ἐκδίκηση μορεῖ νά παρασυρθεῖ σέ ἀσύνετες πράξεις, τότε μοροῦμε νά φανταστοῦμε πόσο πιό ἄλογα εἶναι δυνατό νά ἐνεργῆσει τό πλήθος ἀκολουθώντας τίς παρορμήσεις του. Δέν εἶναι σπάνιο νά ὑπερεκτιμῆσει τίς σωματικές καί ψυχικές του δυνάμεις καί ὑπακούοντας σέ παροτρύνσεις καί κηρύγματα ἐπαναστατικά, κοινωνικά ἢ καί ἔθνικά, νά ριχτεῖ στήν πραγματοποίηση μιᾶς τολμηρῆς ἰδέας, πού ἄλλοτε μορεῖ νάχει αἴσιο τέλος, ἄλλοτε ὅμως μορεῖ νά ὀδηγήσει στήν ἄκρη τοῦ γκρεμοῦ. Ὁ πόλεμος τοῦ 1897 προετοιμάστηκε ἰδεολογικά ἀπό τήν Ἐθνική Ἐταιρεία, στήν ὁποία πρωτοστατοῦσαν ἔξοχες προσωπικότητες, ὅπως ὁ Σπ. Λάμπρος, Ὁλαός, δεκτικός στή Μεγάλη Ἰδέα, πού μέ πάθος καλλιεργοῦσαν πολιτικά κόμματα, λόγιοι, κληρός, ἐνθουσιασάστηκε κι ἐνῶ ἡ Κυβέρνηση, ἀπροετοίμαστη γιά πόλεμο, ἦταν στήν ἀρχή πολύ διστακτική, τελικά παρασύρθηκε στόν ἀτυχεστάτο αὐτό πόλεμο.

Δέν πρέπει ὅμως νά θεωρήσουμε σωστό μέτρο τό ἀκριβῶς ἀντιθετο. οὔτε εἶναι εὐκόλο νά τά ὑπολογίσει κανεῖς ὅλα καί νά τά μετράει μέ τή λογική. Ἐξάλλου οἱ οὐτοπίες δέν εἶναι σπάνιο νά ἔχουν αἴσια ἐξέλιξη. Μέ τή λογική, οἱ λιγοστοί Ἕλληνες δέν ἔπρεπε νά τά βάλουν μέ τήν τεράστια σέ ἔκταση καί πληθυσμό Ὀθωμανική αὐτοκρατορία καί νά κηρύξουν τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, ὅπως καί οἱ μακρινοί πρόγονοί μας παρά τήν ὀλιγανθρωπία καί τήν πολιτική τους διάσπαση οὔτε στιγμή δέ δίστασαν νά ἀντιταχτοῦν στό πλοῦσιο, μεγάλο καί πολυάνθρωπο περσικό βασίλειο, ὅταν ἐξεστρά-

*ἀρνητικές
καί θετικές
ἐπιπτώσεις
ἀπό τίς
παρορμήσεις
τοῦ πλήθους*

τευσε έναντίον τους. Ουτοπίες και πραγματικότητα βρίσκονται πολλές φορές σε μία άξεδιάλυτη ένότητα. Τό πλήθος άρέσκεται σε αϋταπάτες είτε βγαίνουν σε καλό, είτε φέρουν την καταστροφή του. Γι' αυτό χρέος του ιστορικού είναι, ιδιαίτερα σε ταραγμένους καιρούς, έκτός από τίς άφορμές και την εξέλιξη τών συμβαινόντων, να παρακολουθει και τίς αντιδράσεις του πλήθους. Τά σύμβολα επίσης μαγνητίζουν τά πλήθη και είναι δυνατόν γύρω από τή σημαία ενός συντάγματος να διεξαχθει σκληρός άγώνας. Ή περσική έκστρατεία του Ήράκλειου πήρε σταυροφορικό χαρακτήρα γιατί τό ιερότατο χριστιανικό σύμβολο, ό Τίμιος Σταυρός, είχε πέσει στα περσικά χέρια μέ τήν άλωση τής Ίερουσαλήμ στα 614.

*τά σύμβολα
και ή σημασία
τους*

*ό ρόλος του
οργανωμένου
πλήθους (και
άλλων παραγόντων)
στήν
ιστορική ζωή*

Ή μεγάλη γαλλική επανάσταση του 1789 έφερε κατά τούς νεότερους χρόνους στο ιστορικό προσκήνιο μεγάλα πλήθη μέ τή δική τους ψυχολογία, πού πήραν θέση για πρόσωπα και καταστάσεις κι έτσι οί ιστορικοί είχαν τήν ευκαιρία να γνωρίσουν τό μηχανισμό τών πολιτικών τους αντιδράσεων. Κάτι ανάλογο ισχύει για τή λαϊκή συμμετοχή στα μεγάλα επαναστατικά κινήματα, όπως ήταν ή όκτωβριανή ρωσική επανάσταση (1917) ή ό εμφύλιος πόλεμος στην Ίσπανία (1936-1939). Κι ενώ στο παρελθόν ή Ίστορία παρουσιαζόταν σαν μία άλυσίδα τής δράσης βασιλέων, στρατηγών, πολιτικών συνασπισμών, σε μία στιγμή έγινε συνειδητό ότι ή παρουσία του ανθρώπινου πλήθους είναι ύπολογίσιμος παράγοντας στην πορεία τής. Χάρη στη γαλλική επανάσταση έγινε αντιληπτό ότι, έκτός από τούς άρχηγούς κρατών, υπάρχουν οικονομικές, πνευματικές και κοινωνικές δυνάμεις πού επηρεάζουν τήν ιστορική εξέλιξη. Μέ τήν καλύτερη μελέτη από τούς κοινωνιολόγους τής σημασίας τής κοινωνικής ομάδας και του τρόπου πού δρα, έγινε κατανοητό ότι ή επιρροή πού άσκει τό πλήθος προσδιορίζεται από τό μέγεθος και τή συνοχή του, ότι μόνο του βρίσκεται σε άδυναμία να σκεφτεί και να πάρει αποφάσεις και έχει ανάγκη άρχηγού. Άναζητεί κάποιον και του έμπιστεύεται τήν ήγεσία είτε πρόκειται για πρωτόγονη όρδη πολεμιστών είτε για σύγχρονο πολιτικό κόμμα. Έτσι παρουσιάζεται ό άρχηγός τής ομάδας ως ό φορέας τών σκέψεων, τών επιδιώξεων, τών αποφάσεων. Κι ενώ προς στιγμή ή θέση του άτομου ως συντελεστή του ιστορικού γίνεσθαι φάνηκε να κλονίζεται, ή αναγνώριση τής άρχηγικής του παρουσίας μέσα στην ομάδα του έδωκε πάλι τή θέση του στην Ίστορία. Πολλές όμως από τίς πρωτοβουλίες, πού

άλλοτε απέδιδαν στο άτομο, ξέρουμε πλέον ότι έχουν την αφετηρία τους στο περιβάλλον, τις οικονομικές, πνευματικές και κοινωνικές ροπές.

5. Μέ τον όρο **κοινωνική τάξη** νοείται ομάδα από άτομα που, ανάλογα με τις ιστορικές συνθήκες, προσδιορίζεται κατά διάφορο ποσοστό από οικονομικά, πολιτιστικά, πολιτικά ή και νομικά στοιχεία. Οί κοινωνιολόγοι διαφωνούν ως προς τη σημασία και τά κριτήρια (είσοδημα, νομική σχέση προς τά μέσα παραγωγής, κοινωνικο-έπαγγελματική κατάταξη, καταγωγή, θέση στον πολιτειακό οργανισμό κτλ.) προσδιορισμού των τάξεων. Άνάλογες δυσκολίες ανακύπτουν όταν προσπαθήσουμε νά προσδιορίσουμε τον αριθμό των κοινωνικών τάξεων και νά αναλύσουμε τη στρατιγραφία* των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών της Δύσης, όπως επίσης της νέας διομηχανικής κοινωνίας της Σοβιετικής Ρωσίας και των ανατολικών λαϊκών δημοκρατιών. Οί περισσότεροι κοινωνιολόγοι δέχονται την ύπαρξη μιās ανώτερης τάξης, μιās ή περισσότερων μεσαίων και της εργατικής τάξης. Γίνεται ακόμη δεκτό ότι σε μερικές κοινωνίες απαντά και τέταρτη τάξη, ή αγροτική. Σημαντική για τό πρόβλημα των τάξεων ήταν ή συμβολή των Cl. H. Saint-Simon, Karl Marx, Max Weber από τούς παλαιότερους και των P. Sorokin, G. Gurvitch από τούς νεότερους κοινωνιολόγους.

ή έννοια των κοινωνικών τάξεων

Παράγοντες της ιστορικής ζωής: α) ή φύση και τό κλίμα

Η ελληνική Άρχαιότητα με μερικούς από τούς μεγαλοφυέστερους πνευματικούς εκπροσώπους της παρατήρησε πόσο τό κλίμα, τό έδαφος και ή διαμόρφωση του φυσικού χώρου αποτελούν ουσιώδεις παράγοντες για τη φυσική και πνευματική ανάπτυξη του ανθρώπου. Πρώτος τό πρόσεξε ο Ίπποκράτης που κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τά ήθη και οί συνήθειες των βόρειων λαών δέν είχαν ήμερότητα εξαιτίας της τραχύτητας του κλίματος. Στόν Άριστοτέλη άνήκει ή παρατήρηση ότι οί βόρειοι είναι πολεμικότεροι και γενναίότεροι, ενώ οί νότιοι είναι προικισμένοι με μεγαλύτερες πνευματικές ικανότητες.

Τό εύκρατο κλίμα υπήρξε ευεργετικό για τον άνθρωπο, γι' αυτό

επίδραση του

* στρατιγραφία: κλάδος της γεωλογίας που εξετάζει τη διαδοχή και θέση των στρωμάτων του φλοιού της γης· στο κείμενό μας ο όρος χρησιμοποιείται μεταφορικά.

κλίματος

καί οἱ ἀρχαῖοι πολιτισμοί ἀναπτύχθηκαν σέ εὐκρατες περιοχές, κοντά σέ μεγάλα ποτάμια. Ἀκόμη καί οἱ Ἕνδεις στή Νότιο Ἀμερική καί τό ὑψίπεδο τοῦ Μεξικοῦ, ὅπου ἐπίσης ἀνθίσαν παλαιοί πολιτισμοί, βρισκονται μὲν σέ τροπική ζώνη, ἀλλά χάρη στό μεγάλο ὑψόμετρο ὅπου ἦταν κτισμένες οἱ πολιτείες, οἱ θερμοκρασίες εἶναι εὐχάριστες. Ἡ μεγάλη καί ὑγρή ζέστη, τό δυνατό κρύο, ἡ ομίχλη, τό φῶς ἐπιδρουν στό χαρακτήρα τῶν ἀνθρώπων. Βέβαια ὁ ἄνθρωπος προσαρμόζεται στό κλίμα καί ἡ τεχνική πρόοδος προσπαθεῖ νά ἐξουδετερώσει τίς δυσμενεῖς κλιματολογικές συνθήκες καί νά καταστήσει τή ζωή πιό ἀνετη καί μέ μικρότερη ἐξάρτηση ἀπό τά ἐποχικά φυσικά φαινόμενα. Τήν ἐπίδραση τοῦ κλίματος στόν ἄνθρωπο βλέπουμε ἀκόμη καί στήν ἐξωτερική ἐμφάνιση, ἀνάμεσα στόν κάτοικο τῆς πόλης καί στό χωρικό τῆς ὑπαίθρου. Οἱ Ἰάπωνες καί Κινέζοι πού ζοῦν στίς Ἠνωμένες Πολιτείες γιά δευτέρα ἢ τρίτη γενιά, εἶναι ψηλότεροι ἀπό τοὺς ὁμοεθνεῖς τους πού ζοῦν στήν Κίνα ἢ τήν Ἰαπωνία, ὅπως ἀπόδειξαν ἀνθρωπομετρικές ἐρευνες.

ἐπίδραση τοῦ
ἐδάφους καί
τῶν ὑδάτων

Ἡ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους καί ἡ ὑδρολογική κατάσταση ἐπιδρουν ἐπίσης στήν κατανομή τῶν ἀνθρώπων στό χώρο. Π.χ. στήν Αἴγυπτο πόλεις καί χωριά ἀκολουθοῦν τή ροή τοῦ Νεῖλου. Χῶρος κατάσπαρτος ἀπό νησιά, ὅπως εἶναι ὁ ἑλληνικός, καί μέ τή θάλασσα σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό τίς μεσόγειες περιοχές, ὤθησε τόν πληθυσμό ἀπό τή μινωική ἐποχή ὡς τίς μέρες μας σέ ἔξοδο, ἴδρυση ἀποικιῶν, ἐκμετάλλευση τοῦ ὑγροῦ στοιχείου γιά τόν προσπορισμό πλούτου καί τήν ἀνάπτυξη τῶν θαλάσσιων μεταφορῶν. Φοίνικες, Ἑλληνες, Βενετοί, Ἰσπανοί, Ἀγγλοι θεμελίωσαν τίς αὐτοκρατορίες τους στή θάλασσα.

θεωρίες
γιά τήν
ἐπίδραση
τοῦ φυσικοῦ
περιβάλλοντος
στήν ἱστορική
ζωή

Ἀστρονόμοι, γεωλόγοι, ἀνθρωπολόγοι ἔχουν ἐπιδοθεῖ στήν ἐξέταση τῆς ἐπιρροῆς τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος καί τοῦ κλίματος στήν ἱστορική ἀνέλιξη. Ὁρισμένοι ὑποστηρίζουν τήν ὑπαρξη κοσμικῆς περιοδικότητος (διάρκειας κάπου 1850 ἐτῶν κάθε φορά), ἐξαρτώμενης ἀπό τίς θέσεις ἡλίου, σελήνης, πού συνεπάγεται κατά διαστήματα καταστροφικές μεταβολές στή γῆ, ἀπό τίς ὁποῖες ἐπηρεάζεται σέ μεγάλη ἔκταση ἡ ζωή τῶν ἀνθρώπινων κοινωνιῶν. Ἡ προσπάθεια νά συσχετιστεῖ ἡ ἱστορική ἐξέλιξη μέ τό κλίμα καί τή φύση τοῦ ἐδάφους ἔχει ὑποστηριχτεῖ καί στό παρελθόν καί μάλιστα ἀπό σπουδαίους φιλοσόφους. Ὁ Montesquieu (1689-1755) π.χ. ἐξηγοῦσε

τήν Ιστορία της αρχαίας Ελλάδας με τη γεωγραφική της διαμόρφωση. Τό ξερό, άγονο άττικό τοπίο εϋνόησε τήν έγκατάσταση δημοκρατικού πολιτεύματος, ένώ ή εϋφορη σπαρτιατική πεδιάδα βρήκε τήν έκφρασή της στό άριστοκρατικό. Τίς άπόψεις αυτές συμμεριζόταν καί ό Hippolyte Taine (1828-1893), ένώ ό Georg Hegel άντιδρούσε μέ τήν άποστομωτική άπάντηση «Νά μή μου μιλοϋν γιά τόν οϋζανό τής Ελλάδας, τή στιγμή πού εκεί κυριαρχοϋν οί Τούρκοι».

Μέ τόν έπιστημονικότερο χαρακτήρα πού έχει σήμερα ή έρευνα στράφηκε στή μελέτη τών ήλεκτρομαγνητικών φαινομένων. Η περιοδική εμφάνιση τών ήλιακών κηλίδων (κάθε ένδεκα χρόνια περίπου) προκαλεί ήλεκτρομαγνητικές διαταραχές πού έπηρεάζουν τή μετεωρολογική κατάσταση. Άπό κει καί πέρα έπιστήμονες άναζήτησαν ένδεχόμενη έπιρροή στίς σοδειές, στήν εμφάνιση τών επιδημιών, τήν ψυχολογία τού πλήθους καί σέ τελευταία άνάλυση στήν Ιστορική εξέλιξη. Βέβαιο πάντως είναι ότι μέχρι τό τέλος τού ΙΗ΄ αιώνα οί μετεωρολογικές συνθήκες (βαριοί χειμώνες, άνομβρία καί μεγάλη ξηρασία, πλημμύρες σέ μεγάλη έκταση) άσκοϋσαν σπουδαία έπιρροή στίς ανθρώπινες κοινωνίες, σχεδόν άποκλειστικά άγροτικές, στίς όποιες τό πρόβλημα τής επιδίωσης ήταν τό πιο βασικό. Καί σήμερα είδαμε σέ ύπανάπτυκτες κυρίως χώρες πόσο οί κλιματικές συνθήκες μποροϋν νά έπηρεάσουν τίς πολιτικές εξελίξεις. Η έπίμονη ξηρασία σέ όρισμένες αφρικανικές χώρες έφερε λιμό καί μαζί μέ τή βοήθεια σέ τρόφιμα άπό τά προηγμένα κράτη, σημειώθηκαν στή συνέχεια καί όρισμένες πολιτικές προσεγγίσεις. Κατά μία θεωρία ή μετατόπιση τής οικονομικής δραστηριότητας κατά τόν ύστερο Μεσαίωνα πρós τό Βορρά όφείλεται σέ αύξηση τής άτμοσφαιρικής θερμοκρασίας. Κατ' άλλη παρατήρηση ή έξαρση τής χολέρας σέ πανεπιδημικές καταστάσεις συμπίπτει μέ τή μέγιστη αύξηση τής ήλιακής δραστηριότητας. Οί συσχετισμοί πού έπιχειρήθηκαν ανάμεσα στίς μετεωρολογικές καί κλιματολογικές μεταβολές άπό τό ένα μέρος καί τά κοινωνικά φαινόμενα άπό τό άλλο, φαίνεται νά μήν άνταποκρίνονται πάντοτε στά πράγματα: βέβαιο πάντως είναι ότι δεϋνουν τήν κριτική παρατήρηση καί κεντριζοϋν γιά πιο προσεκτική σπουδή.

Γιά τή διεξαγωγή τών πολεμικών έπιχειρήσεων είχε σημασία ή έποχή τού έτους: κατά κανόνα πραγματοποιοϋνταν μεταξύ άνοιξης καί φθινόπωρου. Ο θωσικός χειμώνας τού 1812 σύντριψε τίς στρατιές τού Ναπολέοντα, κι άκόμη ό πρόωρος καί βαρύς χειμώνας τού

*σχετικά
ιστορικά
περιστατικά*

1941-1942 ματαίωσε την ολοκλήρωση του γερμανικού επιθετικού σχεδίου κατά της Σοβιετικής Ένωσης. Σήμερα μεγάλα ύδραυλικά έργα (π.χ. φράγμα Άσσουάν στην Αίγυπτο, φράγμα Εϋφράτη στη Μεσοποταμία, ρύθμιση της κοίτης του ποταμού Γιάγκ τσέ στην Κίνα) έχουν σημαντικές επιπτώσεις στις καλλιέργειες, στον ανεφοδιασμό των πόλεων, στη ζωή των κατοίκων σε μεγάλη κλίμακα.

ή άποψη
της άνθρω-
πογεωγραφίας

Στό τέλος του περασμένου αιώνα μεγάλη άπτήχηση είχε τό βιβλίο του Fr. Ratzel: Anthropogeographie, τ. I² (1889), II² (1891), του όποίου βασική άντίληψη είναι ότι τό περιβάλλον διαμορφώνει τον άνθρωπο. Σήμερα μιά τέτοια άποψη, κάπως μονοκόμματη, θεωρείται άπλοϊκή. Μόνη ή γεωγραφία δέ θεωρείται ίκανή νά προσφέρει έξηγήσεις στην ίστορική έξέλιξη και έφιστάται ή προσοχή στην υιοθέτηση άπλουστευμένων και μονομερών έξηγήσεων. Στόν ίστορικό σέ συνεργασία μέ τόν άνθρωπογεωγράφο άνήκει νά προσδιορίσει κατά πόσο ό γεωγραφικός παράγοντας έπιδρά κάθε φορά στό ίστορικό γίνεσθαι. Πολύ άξιόλογο είναι τό βιβλίο του L. F e b v r e: La terre et l'évolution humaine*, 1922.

6) φυλετικός παράγοντας

ή έννοια τών
φυλετικών
διακρίσεων

Στούς παράγοντες για τή διαμόρφωση της Ίστορίας έχει περιληφτεί και ό φυλετικός και μάλιστα σέ όρισμένη έποχή πήρε ξεχωριστή σημασία, πού τελικά κορυφώθηκε σέ άπαράδεκτες ύπερβολές. Σύμφωνα μέ τή θεωρία αυτή, πού δέχεται τήν ύπαρξη άνώτερης και κατώτερης στάθμης φυλών, ή δημιουργία πολιτισμών είναι έργο τών πρώτων. Ύπερέχει ή «Άρία φυλή» και μέσα σ' αυτήν ή δόρεια φυλετική όμάδα. Η καθαρότητα της φυλής έπηρεάζει τή στάθμη της και τό πολιτισμικό της επίπεδο. Τή θεωρία της φυλετικής ύπεροχής και τή σημασία της φυλετικής καθαρότητας διατύπωσε ό J. A. Gobineau (1816-1882) στό έργο του Essai sur l'inégalité des races humaines** (1853-1855) και προπάντων ό Chamberlain (1855-1927). Ό τελευταίος, άγγλικής καταγωγής, γερμανοποιήθηκε έντελώς και άνέπτυξε παργερμανιστικές άντιλήψεις. Στό έργο του Die Grundlagen

* Η γή και ή άνθρώπινη έξέλιξη.

** Δοκίμο για τήν άνισότητα τών άνθρώπινων φυλών.

des 19. Jahrhunderts* (1903), πού γνώρισε πολλές εκδόσεις, εκθέτει τή φιλοσοφική του θεώρηση τής Ιστορίας καί τοῦ πολιτισμοῦ, βασισμένη ὀλοκληρωτικά στή σημασία τοῦ φυλετικοῦ παράγοντα, καί καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι μόνο τό πνεῦμα τῶν Ἀρίων, πού στήν Εὐρώπη ἐκπροσωπεῖται ἀπό τοὺς γερμανικῆς καταγωγῆς λαούς, εἶναι ἱκανό νά ἐξασφαλίσει τό μέλλον τῆς Εὐρώπης. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Gobineau δέν εἶχαν ἀπήχηση μέχρι τή στιγμή πού τίς υἰοθέτησαν Γερμανοί συγγραφεῖς, γιά νά στηρίξουν φιλοδοξίες παγκόσμιας κυριαρχίας. Ἡ θεώρηση τοῦ H. St. Chamberlain στάθηκε πηγὴ ἔμπνευσης γιά τόν Hitler καί πέρασε στήν πολιτική θεωρία τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ.

Οἱ ἀπόψεις αὐτές δέν ἔχουν σοβαρὴ θεωρητικὴ θεμελίωση καί δέν ἀντέχουν σέ κριτικὴ ἀντιμετώπιση. Στούς ἱστορικοὺς χρόνους δέν ὑπάρχουν ἀμειγρῆς φυλές. Οἱ Ἕλληνες ἀναμειχτήκαν μέ τό προελληνικό πληθυσμικὸ στρώμα, οἱ Ρωμαῖοι μέ τοὺς Ἑτρούσκους. Στή Δυτικὴ Εὐρώπη παρατηροῦνται κελτικές, ἰταλικές, γερμανικές διασταυρώσεις, ὅπως ἐπίσης στίς ἀνατολικές περιοχές ἀνάμειξη σλαβικοῦ στοιχείου. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι, ὅταν ὑπάρξουν ὅμοιες συνθήκες καταγωγῆς καί φυσικῶν ἐπιδράσεων ἀνάμεσα σέ συγκεκριμένες ἀνθρώπινες ὁμάδες, διαπιστώνονται ὀρισμένα φυσικά καί ψυχικά χαρακτηριστικά, τά ὀποῖα καί διατηροῦνται. Σήμερα, πού ἡ ἔρευνα τῆς ἀνατομίας καί τῆς φυσιολογίας τοῦ ἀνθρώπου ἔχει προοδεύσει, ἐκτός ἀπό τίς ὀλοφάνερες φυσιολογικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στοὺς Λευκοὺς, Κίτρινους καί Μαύρους — τίς τρεῖς αὐτές μεγάλες φυλές — διαπιστώνονται διαφορὲς καί στή φυσιολογία. Ἔτσι οἱ ἄνθρωποι τῆς μαύρης φυλῆς ἔχουν περισσότερο λίπος στοὺς ἰστούς· οἱ ὁμάδες αἵματος ἔχουν διαφορετικὴ ἀναλογία στοὺς Λευκοὺς καί στοὺς Μαύρους.

Σέ μερικές περιπτώσεις διαπιστώνεται ἐσωτερικότερη συνοχὴ σ' ἓνα λαό, ἀποτέλεσμα τῆς ἀπομόνωσης του μέσα σέ ἄλλες, ἐχθρικές γι' αὐτόν ἀνθρώπινες κοινωνίες. Οἱ Ἰουδαῖοι μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Ἱερουσαλήμ (70 μ.Χ.) δέν εἶχαν καμιὰ κρατικὴ ὀργάνωση μέχρι τό 1948 καί σκόρπισαν στόν τότε κόσμο, ὅπου γνώρισαν ἐπὶ αἰῶνες ἐχθρότητες, κακουχίες, ἐξορίες, τά φοβερά γκέτο, τά στρατόπεδα

κριτικὴ
τῆς φυλετικῆς
θεωρίας

* Τά θεμέλια τοῦ 19ου αἰώνα.

συγκεντρώσεως και τέλος τά κρεματόρια. Ἀλλά, χάρις στό μεγάλο συνεκτικό δεσμό πού τούς χαρίζει ἡ θρησκεία, διατήρησαν τή συνοχή τους, τήν ψυχική τους ἐνότητα, και τή φυλετική τους ὁμοιογένεια. Αὐτό ἀνεξάρτητα ἀπό οἰαδήποτε φυλετική ἀξιολόγηση.

Ὁ Ο. Seeck, ἀπό τούς σπουδαίους μελετητές τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας, ἐξηγεῖ τό τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου μέ τήν «ἐξαφάνιση τῶν ἀρίστων», ἐξαιτίας τῶν ἐμφύλιων πολέμων, τῶν διώξεων τοῦ Χριστιανισμοῦ, και μ' αὐτό τόν τρόπο θυμίζει κάπως τή θεωρία γιά τή σημασία τῆς φυλῆς.

Ἐπάρχουν, ἀντιθέτως, παραδείγματα λαῶν, ὅπως ὁ αἰγυπτιακός, ὁ περσικός, πού ἀνέπτυξαν στήν ἀρχαιότητα σπουδαία κρατική ὀργάνωση και λαμπρό πολιτισμό, ἐνώ ἀργότερα ὁ ἴδιος λαός στόν ἴδιο χώρο πέρασε σέ δεύτερη ἀκόμη και τρίτη μοίρα, χωρίς στό διάστημα αὐτό νά ἔχει ὑποστει σοβαρές φυλετικές μεταβολές.

Χρονολογία

Βασικό μέλημα τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι ἡ ἐντάξη τῶν γεγονότων στό χώρο και τό χρόνο. Γιά τή σωστή χρονολόγηση ἀπαραίτητη εἶναι ἡ γνώση τοῦ χρονολογικοῦ συστήματος (aera, ere) πού ἴσχυε κατά λαούς, ἐποχές και περιοχές. Ἰδιαίτερα στόν πολυδιασπασμένο ἀρχαῖο κόσμο, ὅπου τά χρονολογικά συστήματα και ἡμερολόγια δέν ἦταν ἐνιαῖα, παρουσιάζεται ποικιλία στήν ἀφετηρία και διάρκεια τοῦ ἔτους, τόν ὑπολογισμό τῶν μηνῶν μέ βάση τήν κυκλική ἐπιανεμφάνιση τῆς σελήνης (σεληνιακό ἡμερολόγιο) ἢ τήν κατανομή τῶν ἡμερῶν μέ βάση τήν ἡλιακή ἀνακύκλιση (ἡλιακό ἡμερολόγιο).

[Τήν ἀνάγκη ὑπολογισμοῦ τοῦ χρόνου αἰσθάνθηκε ὁ ἄνθρωπος πολύ νωρίς. Σ' αὐτό τόν βοήθησε ἡ ἐναλλαγή φωτός και σκότους, ἡ διαδοχική ἐμφάνιση τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους μέ τήν ἀντίστοιχη δόλαση, ἢ παρατήρηση τῆς κινήσεως τῶν ἀστρῶν, τοῦ ἡλίου, τῆς διαδοχῆς τῶν φάσεων τῆς σελήνης, πού στάθηκαν ἡ βάση γιά τόν καθορισμό τοῦ ἡμερολογίου σέ ἔτη, μήνες και μέρες. Ἡ μέρα συνδέεται μέ τήν περιστροφή τῆς γῆς γύρω ἀπό τόν ἄξονά της, ἀναλλοίωτη στοὺς αἰῶνες. Ἡ διάρκεια τῆς κυκλικῆς ἐπιανεμφάνισης τῆς σελήνης, ὑπολογιζόμενη πρακτικά σέ 29 1/2 μέρες, ὑπῆρξε ἡ βάση γιά τή διαίρεση τοῦ ἔτους σέ σεληνιακοὺς μήνες. Τό ἀστρονομικό ἔτος, ἐξισούμενο μέ τή μέση διάρκεια τοῦ τροπικοῦ ἔτους - ἀντίστοιχη μέ τό χρόνο τῆς διαδοχικῆς διέλευσης τοῦ ἡλίου ἀπό τό

σημείο της εαρινής ισημερίας, — ισοῦται μέ 365 μέρες, 5 ὥρες, 48', 46''.

Ἡ διαίρεση τοῦ χρόνου σέ ἐβδομάδες, πού ὀφείλεται στούς Ἑβραίους, ἔγινε ἀποδεκτὴ ἀπὸ χριστιανούς καί μουσουλμάνους. Τό Σάββατο, ἡμέρα ἀναπαύσεως γιά τούς Ἑβραίους, ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τούς χριστιανούς μέ τήν Κυριακή ἤδη κατά τό Β' αἰώνα.

Οἱ ὑπολογισμοί τῆς κίνησης τῶν οὐρανίων σωμάτων πού ἔγιναν ἀπὸ τούς ἀρχαίους λαούς δέ συνέπιπταν ἐντελῶς μέ τόν ἀστρονομικά ἀκριδῆ χρόνο καί ἡ διαφορά τῶν λίγων λεπτῶν ἢ μερικῶν ὥρῶν συσσωρευόταν κάθε χρόνο, προκαλώντας ἔτσι φανερές ἀποκλίσεις ἀπὸ τόν πραγματικό. Αὐτό παρακίνησε τούς ἀστρονόμους νά ἐπινοήσουν διάφορους τρόπους θεραπείας τῆς ἀσυμφωνίας ἀνάμεσα στό ἰσχύον ἡμερολόγιο καί τόν ἀστρονομικά ἀναγκαῖο χρόνο γιά νά πραγματοποιηθεῖ ἡ κίνηση τῶν οὐρανίων σωμάτων (ἥλιου, σελήνης), πού ἀποτελοῦσε τή βάση τοῦ ἡμερολογίου. Ἔτσι παρεμβλήθηκαν «ἐπαγόμενες ἡμέρες», «ἐμβόλιμος μήνας» καί ἐπινοήθηκε τό «δίσεκτο ἔτος».

Ἀπὸ τούς ἀρχαίους λαούς ἄλλοι, ὅπως οἱ Αἰγύπτιοι καί οἱ Ῥωμαῖοι, εἶχαν ἀμιγῆς ἡλιακό ἡμερολόγιο, ἄλλοι ἀμιγῆς σεληνιακό, ἄλλοι μεικτό· κατά συνέπεια κυμαινόταν ὁ ἀριθμός τῶν ἡμερῶν τοῦ ἔτους (360, 365), τῶν μηνῶν (29, 30), καθὼς καί ἡ ἔναρξη μηνῶν καί ἔτους. Π.χ. στό ρωμαϊκὸ ἀρχὴ τοῦ ἔτους ἦταν ἡ 1η Ἰανουαρίου, ἐνῶ στό αἰγυπτιακὸ ἡ 1η τοῦ μήνα Θῶθ πού γιά τὰ τρία κοινὰ ἔτη συμπίπτει μέ τίς 29 Αὐγούστου καί γιά τό δίσεκτο μέ τίς 30 Αὐγούστου. Ἡ παρεμβολή δηλαδή τῶν ἐπαγόμενων ἡμερῶν ἢ τοῦ ἐμβόλιμου μήνα προκαλοῦσε ἀκόμη μεγαλύτερη σύγχυση, ἀφοῦ συχνά εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τό ἔτος νά μὴν ἔχει σταθερὴ ἀρχή.

Ἡ καθιέρωση νέου χρονολογικοῦ συστήματος ἢ ἡ ἀντικατάσταση ὑπάρχοντος εἶναι δυνατό νά συνδέεται μέ πολιτικές ἢ κοινωνικές ἀνακατατάξεις ἢ τήν ἀποδοχὴ νέας θρησκείας ἢ τήν κατάκτηση ἀπὸ ἄλλο λαό. Π.χ. οἱ Σελευκίδες καθιέρωσαν δικό τους χρονολογικὸ σύστημα μέ ἔναρξη τήν 1η Δίου (= 1η Ὀκτωβρίου) τοῦ 312 π.Χ. Ἡ νίκη τοῦ Ἀκτίου (2 Σεπτεμβρίου 31 π.Χ.) ἀπέτελεσε ἀφετηρία νέου χρονολογικοῦ συστήματος πού ἐπικράτησε σέ μεγάλο τμῆμα τῆς Ἀνατολῆς, καί ἡ μετοικεσία (Hidjra= Ἐγείρα) τοῦ Μωάμεθ ἀπὸ τῆ Μέκκα στή Μεδίνα ἔγινε ἡ ἀρχὴ ἄλλου πού ἰσχύει καί σήμερα σ' ὅλο τό μουσουλμανικὸ κόσμο. Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἔτους ὀρίστηκε

τήν 1η Μουχαρέμ (= 16 Ἰουλίου 622) μέ βάση τήν κυκλική ἐπανεμφάνιση τῆς σελήνης· κατόπιν τούτου τό μουσουλμανικό ἔτος διαιρέθηκε σέ 12 σεληνιακοὺς μῆνες, ὑπολειπόμενο κατά μερικές μέρες τοῦ ἡλιακοῦ, σέ τρόπο πού κάθε χρόνο ἢ διαφορά μεταξύ αὐτοῦ καί τῶν χρονολογικῶν συστημάτων, τά ὁποῖα στηρίζονται στόν ἡλιακό κύκλο, μεγαλώνει καί μετά ἀπό 33 χρόνια τό μουσουλμανικό διαφέρει κατά ἓνα ὁλόκληρο ἔτος.

Στήν πιό ριζοσπαστική τῆς περιόδο ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση ἐπιδίωξε νά ἀντικαταστήσει τό ἰσχύον χρονολογικό σύστημα μέ ἄλλο τοῦ ὁποῖου ἀφετηρία ὁρίστηκε ἡ κατάργηση τῆς βασιλείας καί ἡ ἀνακήρυξη τῆς Δημοκρατίας (1e Vendémiaire = 22 Σεπτεμβρίου 1792). Ταυτόχρονα ἄλλαξαν τά ὀνόματα τῶν μηνῶν μέ νέα, δηλωτικά τῶν καιρικῶν συνθηκῶν. Πίνακες συγχρονισμοῦ τοῦ χρονολογικοῦ συστήματος τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης μέ τό γρηγοριανό βλ. πρόχειρα στό *L'histoire et ses méthodes** (Encyclopédie de la Pléiade), Paris 1961, σ. 1570-1575, ὅπου καί τά ὀνόματα τῶν μηνῶν τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἡμερολογίου. Χρονολογικό σύστημα καί ἡμερολόγιο ἐγκαταλείφθηκαν μέ τήν ἴδρυση τῆς Αὐτοκρατορίας ἀπό τό Ναπολέοντα μέ ἀπόφαση τῆς Γερουσίας ἀπό 22 fructidor ἔτ. XII = 9 Σεπτεμβρίου 1805 καί ἀρχή ἐφαρμογῆς τήν 1η Ἰανουαρίου 1806. Μόνο μερικά πολύ σπουδαῖα γεγονότα τῆς Ἐπανάστασης ταυτίστηκαν τόσο ἀπόλυτα μέ τή νέα ἡμερολογιακή ὀριοθέτηση, πού πέρασαν ἔτσι στήν Ἱστορία. Μέ τήν ἀναφορά στήν 9η Thermidor (= 27 Ἰουλίου 1794) ὅλοι ἐννοοῦμε τήν ἀνατροπή τοῦ Ροβεσπιέρου καί στήν 18 Brumaire (= 9 Νοεμβρίου 1799) τό πραξικόπημα τοῦ Ναπολέοντα πού ἀνέτρεψε τό Διευθυντήριο.

Στόν ἀρχαῖο κόσμο, ἐκτός ἀπό τή διάρκεια τοῦ ἔτους καί τό εἶδος τοῦ ἡμερολογίου, διαφέρει καί ἡ ἀφετηρία τοῦ ὑπολογισμοῦ τοῦ συστήματος. Ἡ κατά Ὀλυμπιάδες χρονολόγηση ἔγινε γενικά ἀποδεκτὴ ἀπό τοὺς Ἕλληνες χάρις στόν πανελλήνιο χαρακτήρα τῆς *πεντετηρικῆς* (= κάθε τέσσερα χρόνια) γιορτῆς. Ἡ πρώτη Ὀλυμπιάδα τοποθετεῖται στό 776 π.Χ. Οἱ Ρωμαῖοι χρησιμοποιοῦν δύο χρονολογικά συστήματα. Στό ἓνα ἡ χρονολόγηση μετριέται ἀπό κτίσεις Ρώμης (ἔτ. 753 π.Χ.), τό ἄλλο στηρίζεται στήν ἐτήσια ἀρχή τῆς ὑπατείας καί κάθε ἔτος προοδιορίζεται μέ τή μνεῖα τῶν δύο ὑπᾶτων.

* Ἡ Ἱστορία καί οἱ μέθοδοί της.

Μέ την κατάργηση της ύπατειας τό 541 μ.Χ. από τόν Ίουστινιανό άχρηστεύτηκε τό σύστημα· διατηρήθηκε μόνο γιά ένα διάστημα, κυρίως στό έγγραφα, μέ την έξης διατύπωση: *καί μετά την ύπατειάν Βασιλείδν έτους τάδε...* Ο Βασίλειος, ως ό τελευταίος ύπατος, πήρε τή θέση χρονολογικού όρόσημου. Διάφορες έλληνικές πόλεις υιοθέτησαν ως τρόπο χρονολόγησης τήν άναφορά σέ όρισμένη έτήσια άρχή τής πόλης, αναγράφοντας π.χ. στήν Άθήνα τό όνομα του άρχοντα (πού γι' αυτό τό λόγο πήρε άργότερα καί τήν προσωνομία *έπώνυμος*), στή Σπάρτη τών έφόρων, στό Άργος τής ίέρειας τής Ήρας.

Ο χριστιανικός κόσμος αισθάνθηκε τήν άνάγκη νά διακηρύξει καί στό κεφάλαιο αυτό τήν αντίθεση του μέ τίς παλαιότερες θρησκείες, δημιουργώντας ένα νέο χρονολογικό σύστημα, πού νά συνδυάζει τά ιστορούμενα στήν Παλαιά Διαθήκη γιά τή Δημιουργία του κόσμου μέ τή διδασκαλία του Εύαγγελίου γιά τήν ένσάρκωση του Κυρίου, τό σταυρικό Πάθος καί τήν Άνάσταση. Κατά τόν ύπολογισμό (έσφαλμένο κατά 5-7 χρόνια) πού έκαμε στίς άρχές του 5' αιώνα ό μοναχός Διονύσιος ό Μικρός, ή γέννηση του Χριστού, καί συνεπώς τό έτος 1 τής σημερινής χρονολογίας, συμπίπτει μέ τό έτος 5509/8 από τής σύστασης του σύμπαντος κατά τό βυζαντινό λεγόμενο καί τό έτος 5493/2 κατά τό άλεξανδρινό σύστημα.

Μέ τήν πολιτική ένοποίηση καί πολιτιστική άφομοίωση πού έπήλθε στους κόλπους τής βυζαντινής αυτοκρατορίας εξαλείφτηκαν τά τοπικά χρονολογικά συστήματα, τά όποια ίσχυαν στίς διάφορες πόλεις καί περιοχές τής Άνατολής, καί επικράτησε ένιαίο σύστημα. Η άρχή του έτους στό Βυζάντιο σταθεροποιήθηκε στήν 1η Σεπτεμβρίου, ήμερομηνία στήν όποία τοποθετήθηκε από τό δεύτερο μισό του Ε' αιώνα καί ή άρχή τής ίνδικτιώνας. Μέ τόν όρο ίνδικτιώνα (μεταγραφή του λατινικού *indictio*) νοείται πρώτα δεκαπενταετής χρονικός κύκλος, πού είχε τήν προέλευσή του στον καθορισμό τής φορολογίας τής γής, καί δεύτερο κάθε έτος αυτού του κύκλου. Άριθμείται δηλαδή πρώτη ίνδικτιώνα, δεύτερη, τρίτη καί ούτω καθεξής ως τή δέκατη πέμπτη, όποτε άρχίζει πάλι ή άρίθμηση από τήν άρχή (πρώτη ίνδικτιώνα, δεύτερη κτλ.).

Τό Ίουλιανό ήμερολόγιο (= έτος 365 ήμερών καί προσθήκη μιás ήμέρας κάθε τέταρτο έτος), όπως όνομάζεται από τό όνομα του είσηγητή του Ίούλιου Καίσαρα στό 45 π.Χ., ίσχυσε γιά αιώνες.

Παρατηρήθηκε όμως ότι σχεδόν κάθε εκατονταετία παρουσιαζόταν διαφορά μᾶς ἡμέρας ἀπό τὴν πραγματικότητα. Στὴ διόρθωση προέβει ὁ πάπας Γρηγόριος ΙΓ' (ἀπὸ τὸν ὁποῖο πῆρε τὸ ὄνομα Γρηγοριανὸ ἡμερολόγιο),⁷ συνίσταται δὲ στὴν παράλειψη τῆς δίσεκτης ἡμέρας (29 Φεβρουαρίου) ἀπὸ τὰ ἔτη τῶν αἰῶνων πού τὰ ἀρχικά τους ψηφία δὲν εἶναι διαιρετὰ μὲ τὸ τέσσερα· δηλαδή δίσεκτα ἔτη εἶναι μόνον τὰ ἔτη 1600, 2000, 2400 κτλ., ὄχι ὅμως καὶ τὰ 1700, 1800, 1900, 2100, 2200 καὶ οὕτω καθεξῆς. Τὸ ἡμερολόγιο ἴσχυσε ἀμέσως (1582) στὸ τότε παπικὸ κράτος καὶ τὰ περισσότερα καθολικά, βαθμιαῖα δὲ ἔγινε ἀποδεκτὸ καὶ στὴ λοιπὴ Εὐρώπῃ· στὴ Ρωσία εἰσήχθη μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1917, στὴν Τουρκία τὸ 1914 καὶ στὴν Ἑλλάδα τὸ 1923.

Βασικὸ γιὰ τὴ μελέτη τῶν χρονολογικῶν συστημάτων καὶ ἡμερολογίων τοῦ ἀρχαίου καὶ μεσαιωνικοῦ κόσμου εἶναι τὸ ἔργο τοῦ V. G r u m e l : La chronologie, Paris 1958, πλοῦσιο σὲ πίνακες συγχορονισμοῦ τῶν διαφόρων χρονολογικῶν συστημάτων καὶ καταλόγους ἡγεμόνων, παπῶν, πατριαρχῶν κτλ. Γιὰ τὴ χρονολογία τοῦ ἀρχαίου ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου εἰδικὸ ἔγχειριδίον: A. E. K. Samuel: Greek and Roman chronology. Calendars and years in classical Antiquity (Handbuch der Altertumswissenschaft Abt. 1 Teil 7)* München 1972.]

Ἱστορικὴ γεωγραφία

*ἡ ἔννοια
τῆς ἱστορικῆς
γεωγραφίας*

Ἡ ἱστορικὴ γεωγραφία ἐξετάζει τὴ φυσιογνωμία τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἐδάφους, τὴν ἐπικοινωνία καὶ τίς μετακινήσεις τῶν ἀνθρώπων ὁμάδων μέσα σὲ ὀρισμένα χρονικά πλαίσια. Ἐνδιαφέρεται δηλαδή γιὰ τὴν κατάσταση καὶ τίς μεταβολές τῆς γήινης ἐπιφάνειας σὲ σχέση μὲ τὰ ἱστορικά γεγονότα. Οἱ ὄρεινοὶ ὄγκοι, ἡ διάταξη τῶν ὄροσειρῶν, ἡ φύση τῶν ἀκτῶν, τὰ συμπλέγματα τῶν νησιῶν προσδιορίζουν βασικά τοὺς τρόπους ἐπικοινωνίας τῶν λαῶν ἀλλὰ καὶ τίς δυνατότητες διεισδύσεως τῶν ξένων μεταναστῶν, ἐπιδρομῶν, καθὼς καὶ τοὺς τρόπους ἀμυνας τῶν κυρίων τῆς χώρας, τουλάχιστον στὸ παρελθόν, γιατί τὰ σημερινὰ τεχνικά μέσα ἔχουν σὲ πολλές περιπτώσεις μεταβάλλει τὰ παλιὰ δεδομένα. Ὅλοι ξέρουμε πὼς ἡ φύση τοῦ ἐδάφους ἐπηρεάζει τὸν τρόπο ἀμυνας ἢ ἀνάπτυξης τῶν

* Ἑλληνικὸ καὶ ρωμαϊκὸ χρονολογικὸ σύστημα. Ἡμερολόγια καὶ ἔτη κατὰ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα (Ἐγχειρίδιον Ἀρχαιογνωσίας).

Ἡ χάρτα τοῦ Ρήγα, Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

δυνάμεων ἑνὸς στρατοῦ, ἂν δηλαδή πρόκειται γιὰ πεδιάδα καὶ μάλιστα ἂν ἡ μάχη δοθεῖ μὲ σώματα ἵππικου ἢ ἂν ὁ ἐχθρὸς ἔχει νὰ περάσει κλεισοῦρες, ὅποτε στὴ δεύτερη περίπτωση ἡ ἄμυνα γίνεται εὐκολότερη καὶ τὸ πέρασμα κρατιέται μὲ ὀλιγάριθμες δυνάμεις. Ἔτσι ἔχουμε ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἱστορία τὰ παραδείγματα τῆς μάχης τοῦ Γρανικοῦ ἢ τῶν Γαυγαμήλων γιὰ τὴ σημασία τοῦ ἵππικου ἢ τῶν Θερμοπυλῶν στὴ δεύτερη περίπτωση, ὅπου οἱ τριακόσιοι Σπαρτιάτες

οί επιπτώσεις
των γεωγρα-
φικών
μεταβολών
στην ιστορική
ζωή,
ιδιαίτερα
στην
οικονομική
ζωή.

άντιστάθηκαν σέ πολυάριθμο περσικό στρατό, και από την Έλληνική Έπανάσταση την καταστροφή του Δράμαλη στά Δερβενάκια (1822).

Στήν ιστορική γεωγραφία έχουμε νά προσέξουμε διάφορους τομείς. Πρώτα-πρώτα τίς φυσικές μεταβολές του τοπίου στό πέρασμα του χρόνου. Πολλές πόλεις παράλιες στήν Άρχαιότητα (π.χ. Μίλητος, Πριήγη, Ραβέννα) έχουν απομακρυνθεί από την ακτή έξαιτίας των προσχώσεων. Άλλες φορές πάλι οί ενέργειες των ανθρώπων δημιουργούν ένα τεχνικό έργο πού φέρνει μεταβολές στίς θαλάσσιες συγκοινωνίες μέ σπουδαιές οικονομικές συνέπειες και επιπτώσεις πολιτικές και στρατιωτικές, Π.χ. ό Ίσθμός τής Κορίνθου είχε σημασία για την έπικοινωνία μεταξύ τής Άνατολικής Μεσογείου και τής Ίταλίας. Άκόμη σημαντικότερο είναι τό άνοιγμα τής διώρυγας του Σουέζ πού συντόμευσε πολύ τό ταξίδι πρós τίς Ίνδιες, την Άπω Άνατολή και την Αυστραλία και για καιρό ήταν σπουδαίο κλειδί στήν άποικιακή πολιτική τής Μεγάλης Βρετανίας και στή διακίνηση του παγκόσμιου έμπορίου. Επίσης οί θαλάσσιοι δρόμοι πού άνοιξαν για την ανθρωπότητα μέ την ανακάλυψη τής Άμερικής είχαν άμεσες συνέπειες στήν οικονομία του Παλαιού Κόσμου και ιδιαίτερα τής ναυτιλιακής κίνησης στή Μεσόγειο. Η Κωνσταντινούπολη και ή Άλεξάνδρεια και άργότερα ή Βενετία και ή Γένοβα έπαψαν νά έχουν την έμπορική σπουδαιότητα πού είχαν επί αιώνες, άφότου ή άφετηρία των ναυτιλιακών γραμμών μετατοπίστηκε στά λιμάνια του Άτλαντικού.

[Τά τοπωνύμια δηλώνουν τή διαμόρφωση του εδάφους, την ύδρογραφία του χώρου, τή φυτεία, τίς καιρικές συνθήκες, την ύπαρξη όχυρου, τό πέρασμα ξένων λαών και παρέχουν στόν ιστορικό ένδειξεις χρήσιμες για τή μελέτη έθνολογικών θεμάτων. Στόν ευρωπαϊκό χώρο συνυπάρχουν τοπωνύμια πού μαρτυρούν τό πέρασμα και την έγκατάσταση διάφορων λαών. Θά περιοριστώ σέ παραδείγματα πού σχετίζονται είτε μέ τόν έλληνικό χώρο είτε μέ τόν Έλληνισμό. Είναι γνωστό ότι υπάρχουν προελληνικά τοπωνύμια, όπως ό Λυκαθητός, Ύμηττός, Μένδη, Λάρισα, κι άκόμη σλαβικά και άλβανικά σέ ελληνικές περιοχές. Η ύπαρξη σλαβικών τοπωνυμίων κυρίως σέ όρεινά σημεία του ελληνικού χώρου είναι τό μόνο κατάλοιπο τής σλαβικής διείσδυσης καιιά τή διάρκεια τής βυζαντινής περιόδου· δείχνουν τόν ποιμενικό χαρακτήρα του λαού πού έμεινε μακριά από τά άστικά

κέντρα, τὰ ὅποια διατήρησαν τίς ἀρχαῖες ὀνομασίαι τους, ὅπως Ἄθῆνα, Κόρινθος, Ἄργος, Θήβα, Πάτρα, Θεσσαλονίκη, Λάρισα κτλ. Συλλογὴ τῶν σλαβικῶν τοπωνυμῶν τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου ἐπιχείρησε ὁ M. V a s m e r: Die Slaven in Griechenland, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften phil.-hist. Kl. 12, Berlin 1941, ἀλλ' ὅπως ἀπέδειξε ὁ εἰδικὸς τῆς τοπωνυμικῆς Δ. Γ ε ω ρ γ α κ ᾶ ς στίς μελέτες του Beiträge zur Deutung als slavisch erklärter Ortsnamen στὰ Byzantinische Zeitschrift τ. 41 (1941) σ. 351-381 καὶ Griechische Ortsnamen αὐτόθι τ. 42 (1942/1949) σ. 76-90, πολλὰ ἀπ' αὐτὰ ἀναγονται σὲ ἑλληνικὲς ρίζες καὶ εἶναι ἄσχετα μὲ τοὺς Σλάβους. Τὸ ἸΔ' αἰῶνα ἔχουμε ἄλδανικοὺς ἐποικισμοὺς στὴν ἑλληνικὴ ὑπαιθρο, ὅπου ἔμειναν ὡς τὰ σήμερα μερικὰ ἄλδανικά τοπωνύμια.

Ὁραῖο παράδειγμα διατήρησης τοπωνυμῶν ἐπὶ χιλιετηρίδες μόνον ἀπὸ τὴν προφορικὴν παράδοση θεωρῶ τὴ Βραῶνα στὴν Ἀττικὴ πού δείχνει τὴν ἀδιάκοπὴ συνέχεια ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα ὡς τίς μέρες μας. Πρὶν ἀπὸ τριάντα χρόνια ἀποκαλύφθηκαν στὴν περιοχὴ θραύσματα ἀγγείων πού ὀδήγησαν στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου καὶ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ ἱεροῦ τῆς Βραυρωνίας Ἀρτεμίδας μὲ πολὺ ἐνδιαφέροντα ἀγάλματα, ἐπιγραφές κτλ. πού μαρτυροῦν τὴ λατρεία τῆς Θεᾶς. Ἡ Ἀρτεμη πῆρε τὸ λατρευτικὸ ὄνομα Βραυρωνία ἀπὸ τὸ τοπωνύμιον.

Ἡ ἑλληνικὴ ἦταν ἡ γλῶσσα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ὄταν ἡ Μικρὰ Ἀσία κατακτῆθηκε ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς ἔμειναν τὰ ὀνόματα τῶν πόλεων, τὰ ὅποια διατηρήθηκαν ὡς σήμερα στὴν τουρκικὴ φωνητικὴ ἀπόδοση μὲ τὴν ἑλληνικὴ τους ρίζα. Σημειῶνω μερικὰ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα καὶ πρῶτο τῆς Κωνσταντινουπόλης, σημερινῆς Ἰστανμπούλ, πού εἶναι ἡ μεταγραφὴ τοῦ ἑλληνικοῦ "στὴν Πόλη"· στίς ὀνομασίαις ἄλλων μεγάλων πόλεων τῆς Τουρκίας: Ἰζμίρ = (εἰς) Σμύρνη, Ἰζνίκ = (εἰς) Νίκαια Ἰζμίτ = (εἰς) Νικομήδεια, Σιδάς = Σεβάστεια, Μαλάτια = Μελιτηνὴ, Καϊζεριέ = Καισάρεια, Κιουτάχεια = Κοτυάειον, Κόνιε = Ἰκόνιον κτλ. διατηροῦνται τὰ βυζαντινά - ἑλληνικά τοπωνύμια.

Ἐπίσης στὴ νότια Ἰταλία καὶ Σικελία ἔχουν διατηρηθεῖ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά τοπωνύμια εἴτε αὐτούσια εἴτε κάπως παραφθαρμένα, ὅπως Syracusa = Συρακοῦσες, Messina, Grigenti = Ἀκράγας, Otranto = Ὑδροῦς, Napoli = Νεάπολις, Trapani = Δρέπανον, Monopoli κ.ἄ.

Ἄκόμη πρέπει νά προσέξουμε τίς πόλεις μέ ἱστορική συνέχεια. Διατηροῦν στό παλιό τους τμήμα τή ρυμοτομία πολλές φορές ἀπό τήν ἰδρυσή τους. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τούς δρόμους πού ὀδηγοῦν ἀπό τό κέντρο πρὸς τὰ περίχωρα καί τήν ὑπαιθρο γενικά. Οἱ δρόμοι μένουν χιλιετηρίδες ὁλόκληρες στά ἴδια χαράγματα. Τό βλέπουμε στήν Ἀττική, τή Ρώμη, τήν Κωνσταντινούπολη, τή Βιέννη, καί τή Βενετία. Οἱ δρόμοι τῆς Ἀττικῆς π.χ. πρὸς τό Μαραθῶνα, ἡ ὁδὸς Μεσογειῶν πρὸς τό Λαύριο ἢ ἡ Ἱερά Ὀδὸς ἀκολουθοῦν τό χάραγμα τοῦ ἀρχαίου δρόμου. Στίς ἀνασκαφές τῶν Φιλίππων ἀποκαλύφθηκε πλακόστρωτο τμήμα τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ. Στήν Ἰταλία οἱ ἐθνικοὶ δρόμοι, οἱ μεγάλες δηλαδή ὀδικές ἀρτηρίες πού συνδέουν τίς πόλεις μεταξύ τους, εἶναι ἀκριβῶς οἱ ἀρχαῖοι δρόμοι, Φλαμινία, Αἰμιλία, Ἀπλία, Αὐρηλιανή ὁδὸς κτλ., ὀνομασμένοι ἀπὸ τό *nomen gentilicium* τοῦ Ρωμαίου ἄρχοντα στὸν ὅποιο ὀφείλεται ἡ χάραξή τους. Σῶζονται ἀκόμη ἔξω ἀπὸ τή Ρώμη τμήματα ἀπὸ τό ἀρχαῖο πλακόστρωτο τῆς Ἀπλίας ὁδοῦ καί ὅπως φαίνεται καί ἡ μεγαλόπρεπη κατάληξή της: οἱ δύο ἀρχαῖες κολόνες πού χωριεῖζον ἀπὸ τό ὑψωμα τῆς προκουμαίας τοῦ Brindisi τὰ καράβια ἀπὸ τήν Ἀνατολή. Σῶζονται ἀκόμη καί ἀρχαῖα γεφύρια σέ χρήση μέχρι σήμερα, ὅπως τό Ponte Milvio (= Pons Milvius) στή Ρώμη. Ἡ rue Saint Jacques στὸ Παρίσι ἀνηφορίζει δίπλα ἀπὸ τή Σορδόνη, ὑπενθυμίζοντας ὅτι αὐτὴν ἀκολουθοῦσαν οἱ προσκυνητὲς ἀπὸ τό Βορρὰ γιὰ τὸν ἅγιο Ἰάκωβο τῆς Compostella στήν Ἰσπανία. Τὴν Εὐρώπη, Μικρὰ Ἀσία, Ἑγγύς Ἀνατολή διέσχιζαν ἀρχαῖοι δρόμοι πού τούς ἀκολουθοῦσαν ταχυδρόμοι, ἔμποροι, προσκυνητὲς, στρατὸς. Μοναδικὸς εἶναι ὁ λεγόμενος «δρόμος τῆς μετάξης» πού διασχίζει τὴν Κεντρικὴ Ἀσία.

Τὰ σύνορα εἶναι καί αὐτὰ ἓνα στοιχεῖο πού πρέπει νά λαμβάνει ὑπόψη του ὁ ἱστορικός. Οἱ Ρωμαῖοι εἶχαν εἰδικές κολόνες σέ διάφορα σημεῖα πού βρίσκονται πολλές φορές στή θέση τους. Ξέρουμε τό ρωμαϊκὸ σῆμα (limes) στή Μ. Βρετανία, Ραιτία, Παννονία, Συρία, Β. Ἀφρική. Τὰ φυσικὰ ἐμπόδια, ἰδίως μεγάλα ποτάμια, χρήσιμα ὡς ἀμυντικὴ γραμμὴ, συνηθέστατα μεταβάλλονται σέ σύνορο. Ἔτσι ὁ Δούναβης, ὁ Εὐφράτης, ὁ Τίγρης ἦταν τὰ φυσικὰ σύνορα αἰῶνες ὁλόκληρους στή Ρωμαϊκὴ ἢ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Ἰδίως παλαιότερα τό μεγάλο ποτάμι ἦταν πολὺ δύσκολο νά ξευχθεῖ καί οἱ Βυζαντινοὶ εἶχαν εἰδικὴ ὑπηρεσία μέ πλοιάρια γιὰ τὴν ἐπίβλεψη καί ἄμυνα στὸ Δούναβη.

Πηγές για την ιστορική γεωγραφία είναι, εκτός από το ίδιο το φυσικό τοπίο, τά σωζόμενα μνημεία και κατασκευές, όπως επιγραφές, *μυλιάρια* — έτσι ονομάζονταν οι τοποθετημένοι στις οδικές άρτηριές κιονίσκοι, για να δείχνουν τις αποστάσεις από τη Ρώμη και άργότερα από την Κωνσταντινούπολη —, αλλά και οι γραπτές μαρτυρίες: άφηγηματικές πηγές, ιδίως ιστορικές, γεωγράφοι (Στράβων, Πτολεμαίος), χάρτες, πορτολάνοι (όδηγοί για τη ναυσιπλοία σχετικοί με τά λιμάνια), περιηγητές. Στη βυζαντινή αυτοκρατορία αναπτύχθηκε ή συνήθεια να πηγαίνουν για προσκύνημα στους Άγιους Τόπους κι έτσι έχουμε από διάφορες εποχές περιγραφές ταξιδιωτών από τη Δύση προς την Ίερουσαλήμ. Από τον Δ΄ αιώνα έχουμε την περιγραφή αυτού του ταξιδιού από μία μοναχή (Peregrinatio Aetherae). Πολύτιμες είναι οι άφηγήσεις για την Άνατολή κατά τον ΙΔ΄-ΙΕ΄ αιώνα περιηγητών από τη Δύση, όπως των Johann Schiltberger, Bertrandon de la Brocquiere, ή από τη Ρωσία, όπως του Ίγντίου του Σμολένσκ ή Άράδων, όπως του Ίμπν Μπατούτα. Για την περίοδο της Τουρκοκρατίας οι ξένοι περιηγητές που έπισκέφτηκαν την Ελλάδα και Μικρά Άσία διέσωσαν σημαντικές πληροφορίες, εθνολογικές, οικονομικές και κοινωνικές. Άκόμη μερικοί κράτησαν σκίτσα από μνημεία (τόν Ίπποδρομο της Κωνσταντινούπολης, τόν Παρθενώνα) ή για τίς ένδυμασίες των κατοίκων διαφόρων περιοχών.]

Κατανομή τής ιστορικής ύλης και διαίρεση τής ιστορίας σε χρονικές περιόδους

Η άπεραντοςύνη τής ιστορικής ύλης, ή έκταση των ιστορικών χρόνων, ή διαφορετική άρχή τής ιστορικής εποχής σε κάθε λαό, ή παγκοσμότητα, που χαρακτηρίζει τη ζωή τής ανθρωπότητας στους τελευταίους αιώνες, κατέστησαν έπιτακτική τήν άνάγκη τής κατανομής τής ιστορικής ύλης. Κι έπειδή τό ιστορικό γίνεσθαι χαρακτηρίζεται από άλληλουχία, ένω κάθε τομή παρουσιάζει μεγαλύτερη ή μικρότερη άσθαιρεσία, ήταν φανερή ή άνάγκη άποδοχής όρισμένων κριτηρίων για τήν κατανομή τής ιστορικής ύλης. Εύκολότερη φαίνεται ή διαίρεση στό χρόνο και πιό δύσκολη σε άναφορά με τό άντικείμενο. Διαμορφώθηκε κατά συνέτεια ή χρονική διαίρεση: α) σε Άρχαίους χρόνους, κατά τούς όποιους εμφανίζονται στό ιστορικό προσκήνιο οι λαοί τής Μεσογείου και Ήγγύς Άνατολής: Αίγύπτιοι,

*ανάγκη
διαίρεσης
του ιστορικού
χρόνου*

*περίοδοι
τής ιστορίας*

Σουμέριοι, Βαβυλώνιοι, Ἀσσύριοι, Χετταῖοι, Ἑβραῖοι, Μῆδοι, Πέρσες, Ἕλληνες, Ρωμαῖοι· β') στο Μεσαίωνα, πού περιλαμβάνει τήν ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ χώρου καί τοῦ ἀραβικοῦ κόσμου (ὁ ὄρος Μεσαίωνας προκάλεσε ἀντιρροήσεις, γιατί δέν προήλθε ἀπὸ τίς ἱστορικές συνθήκες τῆς ἐποχῆς ἀλλά ὀφείλεται στήν ἀνάγκη νά πληρωθεῖ τό κενό μεταξὺ τῶν δύο ἄλλων περιόδων) καί γ') στοὺς Νεότερους χρόνους, πού ἀναφέρονται στήν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας ὅλο καί περισσοτέρων λαῶν τοῦ πλάνητή μας καί τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες καλύπτουν τήν ἱστορία ὅλων τῶν λαῶν τῆς γῆς.

Ἡ ἱστορία τῶν λαῶν τῆς Ἄπω Ἀνατολῆς — Ἰνδιῶν, Κίνας, Ἰαπωνίας — καί τῆς προκολομβιανῆς Ἀμερικῆς ἀκολουθεῖ δική της διαίρεση. Ἀπὸ τῆ στιγμῆ ὅμως πού οἱ εὐρωπαϊκές δυνάμεις ἐπέκτειναν τήν ἐπιρροή τους μέ τή μιά ἢ τήν ἄλλη μορφή (πολιτική, οἰκονομική, στρατιωτική) καί στίς ἄλλες ἠπείρους, ἐντάχθηκαν κι αὐτές στά πλαίσια τῆς παγκόσμιας ἱστορίας.

συμβολικότητα
τῶν ἱστορικών
τομῶν

Πολύ ἔχει συζητηθεῖ ὁ προσδιορισμός τῶν χρονικῶν ὁρίων τῶν μεγάλων αὐτῶν περιόδων καί ἰδιαίτερα τό τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Τήν ἱστορία τῶν μεσογειακῶν λαῶν καί ἐκείνων τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς παρακολουθοῦμε ἀπό διαφορετικὴ χρονικὴ ἀφετηρία, ἀνάλογα μέ τὰ διασωθέντα γιά τόν καθένα γραπτὰ μνημεῖα καί τήν ἀνάγνωση τῶν γλωσσῶν στίς ὁποῖες ἔχουν αὐτὰ γραφεῖ, φτάνοντας γιά τοὺς Αἰγύπτιους καί Σουμέριους λίγο μετά τό 3000 π.Χ. Ἡ ἀνάγνωση τῆς Μυκηναϊκῆς γραφῆς Β, ἡ ὁποία ἀποδείχτηκε ὅτι ἀποδίδει ἑλληνικὴ γλῶσσα, μαζί μέ τό ἀρχαιολογικὸ ὑλικὸ καί τῆ μεταγενέστερη ἱστορικὴ παράδοση ἐπιτρέπει τῆ μετάθεση τῆς ἀρχῆς τῆς γραπτῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας γύρω στά 1200 π.Χ. Ἀκολουθεῖ τό μεγάλο χάσμα τοῦ λεγόμενου ἑλληνικοῦ μεσαίωνα· κι ἔτσι φτάνουμε στήν πρώτη ἐκτεταμένη γραπτὴ μαρτυρία πού ἀποτελοῦν τὰ ὀμηρικὰ ἔπη (Θ'-Η' αἰῶνες).

Μεγαλύτερες δυσκολίες παρουσιάζει ὁ χρονικὸς προσδιορισμὸς τοῦ τέλους τοῦ ἀρχαίου κόσμου, γιά τόν ὁποῖο ἔχουν προταθεῖ ὡς χρονικὰ ὁρόσημα τὰ ἔτη 284 (ἀνοδος τοῦ Διοκλητιανοῦ στό θρόνο), 324 (ἦττα τοῦ Λικίνιου καί μονοκρατορία τοῦ Κωνσταντίνου, ἀπόφαση γιά τήν ἴδρυση τῆς Κωνσταντινούπολης), 337 (θάνατος τοῦ Κωνσταντίνου), 395 (θάνατος τοῦ Θεοδοσίου Α' καί διανομὴ τῆς αὐτοκρατορίας στοὺς δύο γιούς του, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ὁ Ἀρκάδιος ἔξουσιάζει τήν Ἀνατολή καί ὁ Ὀνώριος τῆ Δύση), 476 (κατάλυση

τοῦ δυτικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους), 565 (θάνατος τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α').

Ἐπισημαίνεται ὅτι ὁ δυτικοευρωπαϊκός χώρος, πλὴν τῆς Μεσογείου, εἰσέρχεται στὴν ἱστορική περίοδο στοὺς τελευταίους προχριστιανικούς αἰῶνες, ὅταν νέοι βαρβαρικοί λαοὶ ἔρχονται λιγότερο σὲ εἰρηνική ἐπαφή καὶ περισσότερο σὲ πολεμική σύγκρουση μὲ τὸ ρωμαϊκὸ κράτος.

Ἐπισημαίνεται ὅτι ὁ ὅρος τοῦ τέλους τοῦ Μεσαίωνα θεωρεῖται ἀπὸ μεγάλο μέρος τῶν ἐρευνητῶν τὸ 1453, ἔτος τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ τοῦ τέλους τοῦ Ἐκατονταετοῦς πολέμου. Σ' αὐτὰ ἔρχεται νὰ προστεθεῖ ἡ ἐμφάνιση τῆς τυπογραφίας (1457 πρῶτο χρονολογημένο ἔντυπο τὸ ψαλτήριον τοῦ Mainz), πού ἄλλαξε τὸν πνευματικὸ ὀρίζοντα τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μερικοὶ ἱστορικοὶ μεταφέρουν τὸ τέλος τοῦ Μεσαίωνα στὴν ἐποχὴ τῆς ἀνακαλύψεως τῶν Νέων Χωρῶν (στά 1492 ὁ Κολόμβος ἔφθασε στὴν Ἄμερική), ἐνῶ ἄλλοι, δίνοντας ἰδιαίτερη σημασίαν στὴ θερησκευτικὴ μεταρρύθμιση, κατεβαίνουν στὸ ἔτος 1517 ὅταν ὁ Λούθηρος θυροκόλλησε τὴν "θέσιν" του στὸν ἀνακτορικό ναὸ τῆς Βιττεμβέργης.

Τέλος, ἄρχισε νὰ ἀναπτύσσεται ἡ τάση νὰ ἀποκολεῖ τὸ τελευταῖο μέρος τῶν Νεότερων Χρόνων καὶ νὰ ἀποτελέσει νέα ἐνότητα μὲ τὴν ὀνομασίαν "Σύγχρονοι Καιροὶ" ἢ "Σύγχρονη ἐποχὴ". Ἀλλὰ καὶ ἐδῶ ἀνέκυψε θέμα ἀφετηρίας. Μερικοὶ πρότειναν ὡς ὀρόσημον τὴν ἔναρξιν τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης (1789), ἄλλοι ὅμως φτάνουν στὸν εἰκοστό αἰῶνα καὶ ἀρχίζουν τοὺς Σύγχρονους Καιροὺς μὲ τὴν κήρυξιν τοῦ πρῶτου παγκόσμιου πολέμου (1914).

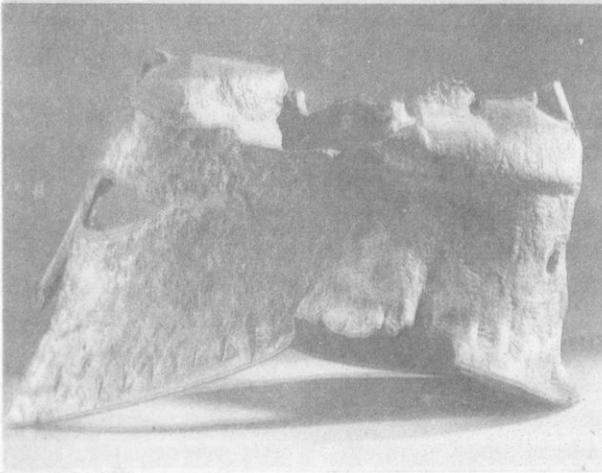
Ἐπισημαίνεται ὅτι ἂν ὄσα πρὸ ὀλίγου ἀνέφερα γίνεται φανερό ὅτι ἡ διαίρεσις σὲ Ἀρχαιότητα, Μεσαίωνα, Νεότερους Χρόνους – ἴσως καὶ Σύγχρονους Καιροὺς – χρησιμὴ καὶ πρακτικὴ, ἔχει συμβατικὸ χαρακτήρα, γιατί τὰ χαρακτηριστικὰ κάθε περιόδου δὲ διαμορφώνονται αὐτόματα ἀπὸ τὴ μιά μερὰ στὴν ἄλλη οὔτε παρουσιάζονται ταυτόχρονα σ' ὅλο τὸν ἱστορικὸν χώρο. Καὶ μέσα στίς μεγάλες αὐτὲς περιόδους πάλι ἡ ἱστορικὴ ὕλη κατανέμεται μὲ διάφορα κριτήρια εἴτε χρονικά (π.χ. Ἱστορία τῆς Ἀναγέννησης, Ἱστορία τοῦ ΙΣ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα) εἴτε γεωγραφικά (Ἱστορία τοῦ μεσογειακοῦ χώρου, Ἱστορία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, Ἱστορία τῆς Μεσοσηνίας κτλ.) εἴτε κατὰ ἔθνη (Ἱστορία τῶν Αἰγυπτίων, τῶν Ἑβραίων), εἴτε πολιτικά (Ἱστορία τῆς ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, Ἱστορία τῶν ἑλληνιστικῶν βασιλείων), εἴτε προσω-

*εἰδολογικά
κριτήρια
στὴν διαίρεσιν
τῆς ἱστορίας*

πικά (Βιογραφία του Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, του Ναπολέοντα, του Churchill).

Τά κριτήρια δυνατό να είναι ειδολογικά και να αφορούν τομείς της τέχνης, της λογοτεχνίας, της οικονομίας, της κοινωνικής και πολιτειακής οργάνωσης, όποτε συμπλέκονται με τους αντίστοιχους ειδικούς επιστημονικούς κλάδους. Στις περιπτώσεις αυτές ο συγγραφέας παράλληλα προς τις μεθοδολογικές ιστορικές γνώσεις, πρέπει να έχει και ειδικότερη παιδεία στον κλάδο που θα πραγματευτεί την ιστορία του. Π.χ. για την Ἱστορία του δικαίου απαραίτητη είναι ή νομική παιδεία, για την Ἱστορία της μουσικής πολύ καλή θεωρητική και πρακτική γνώση της μουσικής, όπως για τή συγγραφή Ἱστορίας της στρατιωτικής τέχνης ή ακόμα των στρατιωτικών επιχειρήσεων χρειάζεται στρατιωτική παιδεία και εμπειρία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ἀποτελεῖ τό διβλίο του στρατάρχη M o n t g o m e r y: *History of the warfare** (1968) και σέ γαλλική μετάφραση *Histoire de la guerre* (1970), όπου ἐκτίθεται ή ἱστορία των πολέμων ἀπό τους ἀρχαιότατους χρόνους ὡς σήμερα. Τό συνέταξε με τή βοήθεια δύο ὑψηλῶν της Ἱστορίας του Πανεπιστημίου της Ὁξφόρδης, μιά και ὁ ἴδιος ἐμπειρος και μορφωμένος στρατιωτικός, γνώριζε καλά τά προβλήματα της στρατιωτικής τέχνης ἀλλά δέν κατείχε σέ βάθος τήν ἱστορία ὄλων των λαών και ἐποχών.

* Ἱστορία του πολέμου.

Περικεφαλαία κορινθιακού τύπου με επιγραφή "Μιλτιάδης ἀνέ-
θηκεν τῷ Δίῳ". Ἀφιέρωμα τοῦ Μιλτιάδη μετά τή νίκη στό
Μαραθῶνα τό 490 π.Χ. Μουσείο Ὀλυμπίας.

Παγκόσμιες Ἱστορίες καί βιβλιογραφική ἐνημέρωση

Ἐπάρχουν σήμερα παγκόσμιες ἱστορίες ἀπόλυτα ἐνήμερες, μέ πλούσια βιβλιογραφία, γραμμένες ἀπό τοὺς ἀριστοὺς γιά κάθε λαό καί ἐποχή, ὥστε νά ἀνταποκρίνονται στό σύγχρονο ἐπίπεδο τῆς ἱστορικῆς ἐρευνας. Ἡ ἐπέκταση τῆς ἱστορικῆς ὕλης καί ὁ πολλαπλασιασμός τῶν γνώσεων καθιστᾶ σήμερα ἀδύνατη τῆ σύνταξη Παγκόσμιας Ἱστορίας ἀπό ἓνα μόνο ἄτομο. Κατά κανόνα οἱ συνεργασίες εἶναι διεθνεῖς· ἄλλοτε ὅμως οἱ συνεργάτες ἀνήκουν στό ἐπιστημονικό δυναμικό τῆς χώρας πού εἶχε τήν πρωτοβουλία τῆς σύνταξης. Στίς παγκόσμιες ἱστορίες, πού εἶναι καρπός συλλογικοῦ μόχθου, ξεχωρίζουν:

Cambridge New Ancient History, Medieval History, Modern History*.

*Ἐκδόσεις Cambridge (νέα σειρά), Ἀρχαία Ἱστορία, Μεσαιωνική Ἱστορία, Νεότερη Ἱστορία.

Histoire Générale* . Θεμελιώθηκε από τον G. Glotz με τη συνεργασία του R. C o h e n , αλλά δεν ολοκληρώθηκε. Περιλαμβάνει τους Αρχαίους Χρόνους (έκτός από τα ελληνιστικά βασίλεια) και το Μεσαίωνα.

Peuples et Civilisations** , που κυκλοφορεί σε νέα έκδοση. Clio*** που έχει τουτό το ξεχωριστό σε σχέση με τις άλλες· σχεδόν εξαντλητική αναγραφή των πηγών με ειδολογική κατάταξη· επιλογή της κυριότερης και νεότερης βιβλιογραφίας, ανάλυση των σημαντικών ιστορικών προβλημάτων κατά εποχές και έκθεση των νεότερων απόψεων. Ή σειρά ξαναδγαίνει με κάπως διαφορετική μορφή και χωρίς τὰ επί μέρους κεφάλαια, στα όποια παρουσιαζόταν ή πρόοδος της έρευνας στα διάφορα προβλήματα.

Propyläen Weltgeschichte**** με καλή εικονογράφηση. Fischerweltgeschichte.***** Ό έκδοτικός οίκος Fischer καινοτόμησε στο ότι περιέλαβε τή σειρά αυτή στις φθηνές εκδόσεις του (τσέπης), παίρνοντας όμως για συνεργάτες ογδόντα εξαίρετους επιστήμονες απ' όλο τον κόσμο.

Storia Universale dei popoli e delle civiltà*****

Στά ελληνικά δέν έγινε ακόμη προσπάθεια ανάλωσης πρωτότυπης συγγραφής (Ή Ιστορία του Έλληνικού Έθνους αφορά μόνο τήν Ιστορία του Έλληνισμού). Στά ελληνικά κυκλοφορούν δύο μεταφράσεις· ή μιά λεγόμενη τής Unesco δέ φτάνει στο επιστημονικό επίπεδο εκείνων που ανέφερα παραπάνω· ή δεύτερη είναι τής Ιστορίας που σύνταξε ή Ακαδημία των Έπιστημών τής ΕΣΣΔ και άντανακλά τις απόψεις και τό πνεύμα τής σοβιετικής επιστήμης.

[Ή παρακολούθηση των επιστημονικών επιτευγμάτων σε κάθε κλάδο δέν μπορεί νά αφεθεί στη τύχη· ή ενημέρωση είναι αναγκαία καθώς και ή συστηματικότερη οργάνωση τής. Ήται γεννήθηκε ή κατάρτιση βιβλιογραφικών δελτίων είτε από ένα άτομο είτε από

* Ιστορία Γενική.

**Λαοί και πολιτισμοί.

***Κλειώ (κατά τήν Έλληνική μυθολογία ή Κλειώ ήταν ή μούσα τής Ιστορίας).

****Παγκόσμια Ιστορία (έκδ. Propyläen)

*****Παγκόσμια Ιστορία (έκδ. Fischer).

***** Ιστορία Γενική των λαών και των Πολιτισμών.

έπιστημονική ομάδα με την πρωτοβουλία ιδρύματος, περιοδικού ή ορισμένου, συγκεκριμένου επιστήμονα. Τά βιβλιογραφικά δελτία, άλλοτε εξαιρετικά και πολύ κατατοπιστικά, άλλοτε περιορισμένα και λιγότερο συστηματικά, κατά κανόνα δημοσιεύονται στά επιστημονικά περιοδικά του κλάδου. Τά σχετικά με την Ίστορία περιοδικά είτε έχουν γενικό χαρακτήρα και αναφέρονται στην ιστορική ύλη όλων των εποχών είτε σε μία μόνη εποχή, είτε σ' έναν από τούς λεγόμενους βοηθητικούς κλάδους. Για νά έχει ό φοιτητής ή ό νέος έρευντής ένα πρώτο βοήθημα για νά κατατοπιστεί στή βιβλιογραφία ενός κλάδου ή μιάς ιστορικής περιόδου, σημειώνω μερικά από τά πιό συστηματικά βιβλιογραφικά δελτία στά όποια αναγράφονται τά αυτότελή έργα και οί μελέτες πού δημοσιεύονται σε περιοδικά, τιμητικούς τόμους και άλλα συλλογικά έργα. Για την αρχαία Αίγυπτο βιβλιογραφική ενημέρωση παρέχει τό περιοδικό *Aegyptus* και για τούς ανατολικούς λαούς κατά την Αρχαιότητα ή *Zeitschrift für Assyriologie*. Άριστο στό είδος του για την έλληνορωμαϊκή Αρχαιότητα είναι τό *Annee philologique*, έτήσια έκδοση, ακριβής, απόλυτα ένημερη, με μεθοδική κατάταξη τής ύλης, αναγραφή όλων των αυτότελών έργων και των σχετικών με αυτά βιβλιοκρισιών, καθώς και ανάλυση του περιεχομένου κάπου έπτακοσίων πενήντα περιοδικών, αρχίζοντας από την προϊστορική Αρχαιότητα και καταλήγοντας στό πρώιμο Βυζάντιο.

Για τή βυζαντινή αυτοκρατορία ή *Byzantinische Zeitschrift* συνεχίζει αδιάκοπα από τό 1892 τή συστηματική κατάρτιση βιβλιογραφικού δελτίου για την περίοδο 324-1453 και για όλους τούς κλάδους (Φιλολογία, Ίστορία, Θεολογία, Τέχνη, Διπλωματική, Νομισματική, Γεωγραφία κτλ.). Η Έπετηρίδα τής Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών παρέχει τόν πληρέστερο κατάλογο των έλληνικών δημοσιεύσεων για τό Βυζάντιο και τό νεώτερο Έλληνισμό.

International Bibliography of historical sciences και γαλλικά *Bibliographie internationale des sciences historiques*, έτήσια έκδοση επίσης, περιλαμβάνει τά κυριότερα από τά νεώτερα δημοσιεύματα για την Ίστορία όλων των λαών και εποχών καταταγμένα μεθοδικά κατά λαούς, εποχές και θέματα.

Περιορισμένο σε στόχο αλλά χρησιμότατο για τή μεθοδική ανάλυση είναι τό έτήσιο *Historical Abstracts Bibliography of the World's periodical literatures*, στό όποίο καταχωρίζεται περίληψη των περιο-

δικών δημοσιεύσεων υπό τὰ στοιχεία P.A.: Modern History Abstracts 1450-1914 καὶ P.B.: Twentieth century Abstracts 1914 καὶ ἔξης.

Ἡ Revue historique καινοτομεῖ μὲ τὴ δημοσίευση βιβλιογραφικῶν ἐπισκοπήσεων γιὰ μιὰ ἐποχὴ, ἓνα ἱστορικό φαινόμενο ἢ ἓνα κράτος σέ ὀρισμένη χρονικὴ περίοδο, στίς ὁποῖες παρέχεται ἀνάλυση καὶ ἀξιολόγηση τῶν ἀναγραφόμενων ἐργασιῶν. Σχετικὴ εἶναι καὶ ἡ προσφορά τῆς Historische Zeitschrift, ἡ ὁποία τὶς τελευταῖες δεκαετίες καταρτίζει εἰδικὰ τεύχη (Sonderhefte) γιὰ ἓνα ἢ περισσότερα θέματα μὲ πλήρη κριτικὴ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση. Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκει τὸ ἀφιερωμένο καὶ στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα ὑπ' ἀρ. 5 Sonderheft (1973) μὲ τίτλο Literaturübersicht über die Geschichte Neugriechenlands 1453-1945 (= Βιβλιογραφικὴ ἐπισκόπηση γιὰ τὴν Ἱστορία τῆς Νεώτερης Ἑλλάδας 1453-1945), Veröffentlichungen (= Δημοσιεύματα) 1945-1970 ἀπὸ τὸν Edgar H ö s c h σελ. 421-535.

Στὴ Revue des études grecques δημοσιεύεται ἀπὸ τὸ 1890, κάθε χρόνο ἢ κάθε δευτέρο, δελτίο ἀφιερωμένο ἀποκλειστικά στὴν ἐπιγραφικὴ καὶ σέ λίγο ἀραιότερα διαστήματα ἄλλο γιὰ τὴν παυρολογία. Καὶ τὰ δύο συντάσσονται ἀπὸ ἀριστεῖς τοῦ κλάδου καὶ περιλαμβάνουν τόσο τὶς ἐκδόσεις τῶν κειμένων, ὅσο καὶ τὰ συναφῆ μελετήματα. Ἰδιαίτερα στὸ δελτίο πού καταρτίζει ὁ Louis Robert μὲ τὴ συνεργασία τῆς Jeanne Robert ἔχει ἐναποθεθεῖ ἀνεξάντλητος θησαυρὸς σοφίας καὶ πέρα ἀπὸ τὸν κυρίως ἐπιγραφικὸ κλάδο, τοῦ ὁποῖου τὰ χρονικά ὄρια καλύπτει ὁ ἀκαταπόνητος ἐρευνητὴς ἀπὸ τὴν πρῶμην Ἀρχαιότητα μέχρι καὶ τοὺς προχωρημένους βυζαντινοὺς χρόνους.

Βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση παρέχουν καὶ ἄλλα περιοδικὰ τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἀναγραφοῦν ὅλα ἐδῶ, ὅπως ἐπίσης ξεπερνάει τὸ σκοπὸ τοῦ μικροῦ τούτου πονήματος ἡ παράθεση καταλόγου τῶν ἑκατοντάδων περιοδικῶν πού ἐκδίδονται σέ διάφορες χῶρες γιὰ τὴν ἐπιστῆμη τῆς Ἱστορίας καὶ τοὺς βοηθητικούς τῆς κλάδους. Περιορίζομαι νὰ σημειώσω μερικὰ ἀπὸ τὰ πιὸ σπουδαῖα. Γενικῆς Ἱστορίας: Historische Zeitschrift, Revue Historique, Historical Review, Historia, Historisches Jahrbuch. Συγκεκριμένης περιόδου, π.χ. ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος, μὲ ὕλη πού ἐκτείνεται πολλὰς φορὲς στὴ φιλολογία, ἀρχαιολογία, ἐπιγραφικὴ: The Journal of Hellenic (καὶ ἀντίστοιχα Roman) studies, Revue des études grecques, Bulletin de correspondance hellénique, Hesperia, Historia, Klio, Parola del Passato γιὰ τὸ Βυζάντιο: Byzantinische Zeitschrift, Byzantion, Revue des études

byzantines, Byzantinoslavica, Vijantinškij vremennik· για τή νεώτερη ιστορία: Modern History, Revue de la seconde guerre mondiale, Revue d'histoire moderne (et contemporaine)· για βοθητικούς κλάδους τής 'Ιστορίας: Aegyptus, Archiv für Papyrusforschung, Études de papyrologie (παπυρολογία), Numismatic Chronicle, Revue numismatique (νομισματική), Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Epigraphica (ἐπιγραφική).

Στήν Ἑλλάδα ἐκδίδονται ἀρκετά ἐπιστημονικά περιοδικά ὄχι καθαρά ἱστορικής φύσεως ἀλλά μέ ἐπέκταση στήν ἀρχαιολογία καί φιλολογία. Περισσότερο σαφή εἶναι τά χρονικά πλαίσια, π.χ. ἀποκλειστικά γιά τήν Ἀρχαιότητα, τό Βυζάντιο, τούς νεώτερους χρόνους. Μνημονεύω μερικά ἀπό τά πύο σπουδαία: Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς, Ἐπετηρίς τής Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Ἑλληνικά, Βυζαντινά, Ἀθηνᾶ, Μνημοσύνη, Μνήμων, Θησαυρίσματα, τά περιοδικά τῶν ἐρευνητικῶν Κέντρων τής Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Πολυάριθμα, ποικίλης ὕλης (ἱστορικής, φιλολογικῆς, γλωσσολογικῆς, λαογραφικῆς), ὄχι ὁμως πάντοτε ὑψηλῆς στάθμης, ἰδιαίτερα στή διαπραγμάτευση τῶν θεμάτων — γιατί ἡ προσφορά τοῦ ἀνέκδοτου ὕλικου εἶναι ὀπωσδήποτε καλόδεκτη — εἶναι τά περιοδικά πού βάση τους λαμβάνονται γεωγραφικά πλαίσια, ἐνώ τά χρονικά ὄρια καλύπτουν ὅλη τήν ἱστορική διαδρομή τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Τά γεωγραφικά ὄρια ξεπερνοῦν τά σύνορα τοῦ σημερινοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καί ἐκτείνονται σ' ὅλο τό χῶρο πού ἔζησε καί ἔδρασε αἰῶνες ὁ Ἑλληνισμός. Στήν κατηγορία αὐτή τῶν περιοδικῶν καταλέγονται τά ἀκόλουθα: Πελοποννησιακά, Μικρασιατικά Χρονικά, Θερακικά, Ἀρχεῖον Πόντου, Κρητικά Χρονικά, Κυπριακά Σπουδαί, Ἡπειρωτική Ἔστια, Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Στερεοελλαδικῶν μελετῶν, Μακεδονικά, Κιμωλιακά καί ἄλλα.]

Πηγές τῆς Ἱστορίας

1. Γενικά

Ἡ γνώση καὶ ἀνάπλαση τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος ὀτηρίζεται στὰ κάθε εἶδους κατάλοιπα αὐτοῦ τοῦ παρελθόντος πού ὀνομάζουμε πηγές τῆς Ἱστορίας καὶ κατατάσσουμε στὶς ἀκόλουθες μεγάλες ἐνότητες:

α) Γραπτὰ κείμενα, β) προφορική παράδοση, γ) μνημεῖα καὶ ἀρχαιολογικό ὑλικό, δ) ὀπτικό καὶ ἀκουστικό ὑλικό γιὰ τίς τελευταῖες δεκαετίες, ἀφότου ἢ νεότερη τεχνική ἐπέτρεψε τὴν ἀποτύπωση καὶ διατήρηση τῆς εἰκόνας καὶ τοῦ λόγου σὲ κινηματογραφικές ἢ τηλεοπτικές ταινίες καὶ τὴν ἀποτύπωση τοῦ λόγου σὲ δίσκους ἢ μαγνητοταινίες.

Καθεμία ἀπ' αὐτὲς τίς ἐνότητες περιλαμβάνει περισσότερες κατηγορίες πηγῶν πού καθεμία ἔχει τὴ δική της προέλευση, ἰδιαίτερους κανόνες γιὰ τὴ χρησιμοποίησή της καὶ διαφορετικὴ ἀξιολόγηση. Μερικὲς ἀπὸ τίς κατηγορίες αὐτὲς, ὅπως εἶναι ἡ ἱστοριογραφία, τὰ ἔγγραφα, τὰ μνημεῖα, ἀπαντοῦν σὲ ὅλες τίς ἱστορικές ἐποχές· ἄλλες ὅμως εἶναι συνυφασμένες μὲ τὴν πολιτισμικὴ ζωὴ ὀρισμένων λαῶν καὶ ἐποχῶν. Ἐτσι γιὰ τὴν ἑλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἀρχαιογνωσία πρωτεύουσα θέση ἔχουν οἱ ἐπιγραφές· γιὰ τοὺς ἑλληνιστικούς, ρωμαϊκοὺς καὶ βυζαντινοὺς χρόνους, καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν Αἴγυπτο, ξεχωρίζουν οἱ πάπυροι· στὸ Βυζάντιο ἐμφανίζονται νέες πηγές, οἱ βίοι καὶ τὰ μαρτύρια ἀγίων καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστοριογραφία. Τὸ ΙΖ' αἶωνα στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη ἀρχίζει ἡ ἔκδοση ἐφημερίδων πού θὰ ἐξελιχτοῦν σὲ μιά ἀπὸ τίς σημαντικὲς πηγές τῶν τελευταίων αἰῶνων.

Ἡ προέλευση τοῦ ἀντικειμένου ἀνάλογα μὲ τὸ εἶδος του — χειρόγραφο, ἔγγραφο, ἔργο τέχνης, ἀντικείμενο καθημερινῆς χρήσεως κτλ. — ἢ διατήρηση καὶ ἢ φύλαξή του (σὲ βιβλιοθήκες, ἀρχεῖα, μουσεῖα, ἰδιωτικὲς συλλογές) εἶναι ἀντικείμενο ἄλλων ἐπιστημονικῶν κλάδων.

2. Προϋποθέσεις γιὰ τὴν χρησιμοποίησιν τῶν πηγῶν

Ὁ ἱστορικός θὰ ἀναζητήσει τὴν καλύτερη ἔκδοση ἐφόσον πρόκειται γιὰ γραπτὰ κείμενα, τὴν πληρέστερη δημοσίευση τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων καὶ μνημείων, τὴν ἀκριβέστερη καὶ λεπτομερέ-

στερη καταγραφή της προφορικής παράδοσης. Δέν είναι σπάνιο στο πρόσωπο του ιστορικού να συμπίπτει και ο φιλόλογος, εκδότης ιστορικών φιλολογικών κειμένων, επιγραφών και έγγραφων, όπως συχνά συμβαίνει στην πράξη για την έκδοση των βυζαντινών, μεταβυζαντινών και των έγγραφων του νεότερου ελληνικού κράτους.

Γιά τή χρησιμοποίηση των πηγών απαιτείται:

α) ή γλωσσική κατανόησή τους· β) ή χρονολόγησή τους, όσο τό δυνατό ακριβέστερα ή τουλάχιστο μέ τή μεγαλύτερη δυνατή προσέγγιση· (για τά προβλήματα χρονολόγησης και τά χρονολογικά συστήματα μίλησα σέ ξεχωριστά κεφάλαια·) γ) ό έλεγχος τής αξιοπιστίας· δ) ή αξιολόγηση κάθε κατηγορίας πηγών.

Ή γλωσσική κατανόηση προϋποθέτει τή γνώση τής γλώσσας, στην όποία έχει συνταχτεί ή γραπτή μαρτυρία. Καί για μέν τίς νεότερες ιστορικές εποχές δέν ύπάρχει πρόβλημα· αλλά για μερικούς λαούς και όρισμένες περιόδους τής Αρχαιότητας έχουμε γραπτή παράδοση σέ γλώσσα πού άκόμη δέ διαβάστηκε και πρέπει νά περιμένουμε ώσπου νά αναγνωσθεί ή άγνωστη άκόμη γλώσσα. Σχετικό παράδειγμα έχουμε στίς μέρες μας τήν ανάγνωση τής μυκηναϊκής γραμμικής γραφής Β, πού άρχισε πριν μερικές δεκαετίες και προχωρεί μέ ίκανοποιητικό ρυθμό, άφότου άποκαλύφθηκε ότι πρόκειται για έλληνική γλώσσα. Ή ανάγνωση μιάς άγνωστης ώς τώρα γλώσσας στηρίζεται είτε στίς έπιστημονικές μεθόδους πού χρησιμοποιούν όί σύγχρονες ύπηρεσίες άποκρυπτογράφησης μυστικών κωδίκων, όποτε όμως πρέπει νά έχουμε στή διάθεσή μας άρκετά έκτενές και συνεχές κείμενο, είτε γίνεται μέ τή βοήθεια δίγλωσσου κειμένου, του όποίου ή μία γλώσσα καταγραφής μās είναι ήδη γνωστή. Ήρωαίο παράδειγμα άποτελεί ή επιγραφή σέ μαύρο βασάλτη πού βρέθηκε κατά τή διάρκεια τής ναπολεόντειας έκστρατείας στην Αίγυπτο. Στο λίθο τής Ροσέτης, όπως όνομάστηκε από τήν όμώνυμη πόλη όπου και βρέθηκε, άπαντά τό ίδιο κείμενο αίγυπτιακά και έλληνικά, μέ χαρακτηρισές έλληνικούς, ιερογλυφικούς και δημοτικούς. Χάρη στή δεξιότητα του Γάλλου σοφού Jean - Francois Champollion θεμελιώθηκε πάνω σ' αυτό τό κείμενο από τό 1822 ή ανάγνωση τής ιερογλυφικής γραφής. Έξίσου σπουδαία είναι ή χαραγμένη στον άπότομο βράχινο τοίχο τριγύλωση επιγραφή του Βέhistoun ή Behistun, χωριού του Ιρανικού Κουρδιστάν, στην όποία τό ίδιο κείμενο αναγράφεται στην άκκαδική (= βαβυλωνιακή), αρχαία περσική και έλαμιτική γλώσσα και διαι-

*γλωσσική
κατανόηση*

ωνίζει τό θρίαμβο τοῦ Δαρείου (521-486 π.Χ.). Ἡ ἐπιγραφή βοή-
θησε στήν ἀνάγνωση τῆς σφηνοειδοῦς γραφῆς, πού χρησιμοποιούσαν
στή Μεσοποταμία κι ἀπό τήν ὁποία προήλθε ἀπλουστευμένη ἡ σφη-
νοειδῆς γραφή, μέ τήν ὁποία γραφόταν ἡ ἀρχαία περσική γλῶσσα.

Ἀπό τίς γλῶσσες τῶν μεσογειακῶν λαῶν δέν ἔχει ἀκόμη κατα-
νοηθεῖ ἡ γραμμική γραφή Α καί κατά ἓνα μέρος ἡ ἑτρουσκική, γιατί
δέ βρέθηκε δίγλωσσο κείμενο· ὅσα δέ ἔχουν σωθεῖ στήν ἑτρουσκική
— τῆς ὁποίας τά γράμματα εἶναι ἑλληνικά — εἶναι μικρά καί χωρίς
συνεχῆ ἀφήγηση κι ἔτσι δέν προσφέρουν ὑλικό ἀρκετό γιά τή
σύνταξη λεξικοῦ τῆς.

ἔλεγχος
ἀξιοπιστίας
τῶν πηγῶν

Κατά τή χρησιμοποίηση κάθε πηγῆς καί πληροφορίας προβάλλει
τό ἐρώτημα τῆς ἀξιοπιστίας καί εἰδικότερα: ὁ συντάκτης μιᾶς εἰδη-
σης, ἐνός ἐγγράφου, μιᾶς ἐκθεσης εἶχε τήν πρόθεση νά συσκοτίσει τά
πράγματα καί νά μὴ δώσει ἀκριβεῖς πληροφορίες ἢ ὁ ἴδιος ἀπα-
τήθηκε; Ὅταν ὁ Μακάριος Μελισσηνός ἢ ὁ Κωνσταντῖνος Σιμωνίδης
πλαστογραφοῦν κείμενα καί ἐγγραφα ἐκ προθέσεως, δέν ὑπάρχει
ἀμφιβολία ὅτι θέλουν νά μᾶς ἐξαπατήσουν. Ὅταν ὁμως ὁ Ἡρόδοτος
στήν Ἱστορία του περιέλαβε καί ἀφηγήσεις ὄχι πάντοτε ἀκριβεῖς γιά
τήν Ἱστορία ἄλλων λαῶν, ὅπως τίς ἄκουσε, εἶναι καλῆς πίστεως καί
ἀγαθῶν προθέσεων.

Στήν ἀνάλυση πού θά ἀκολουθήσει γιά τήν κάθε κατηγορία πη-
γῶν, θά γίνει εἰδικότερος λόγος γιά τά ἀνακύπτοντα θέματα ἀξιο-
πιστίας.

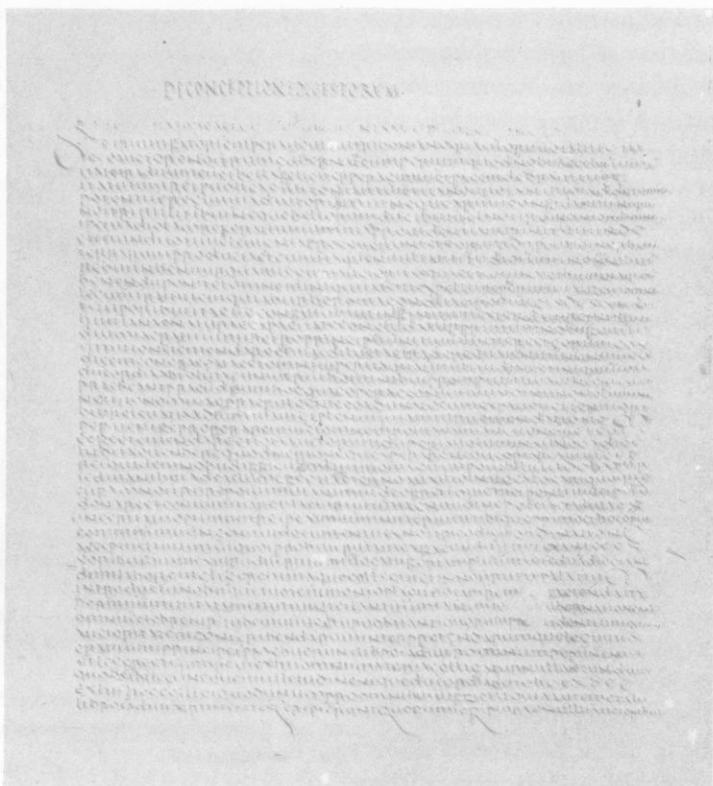
Ἄμεσες καί ἔμμεσες πηγές

Οἱ τέσσερις μεγάλες ἐνότητες πού ἀνέφερα προηγουμένως ἀνά-
γονται εἴτε σέ ἀμεσες εἴτε σέ ἔμμεσες πηγές. Οἱ πρώτες συνιστοῦν
αὐτούσια κατάλοιπα τοῦ παρελθόντος, ὅπως εἶναι τά μνημεῖα, τά
νομίσματα, οἱ ἐπιγραφές, τά οἰκόσημα, οἱ σφραγίδες, τά ἀνασκαφικά
εὐρήματα καί γιά τήν ἐποχή μας τό ἀκουστικό, κινηματογραφικό καί
τηλεοπτικό ὑλικό. Στίς ἀμεσες πηγές ἀνήκουν κι ἐκεῖνα τά γραπτά
κείμενα πού προορισμός τους ἦταν νά ὑπηρετήσουν συγκεκριμένο
πρακτικό σκοπό. Μ' αὐτό τό κριτήριο ἀμεσες πηγές ἀποτελοῦν ἡ
νομοθεσία, οἱ διεθνεῖς συμβάσεις, τά πρακτικά τῶν οἰκουμενικῶν ἢ
τοπικῶν συνόδων, τῶν κοινοβουλίων, τῶν διεθνῶν διασκέψεων, τά
ἐγγραφα, δημόσια καί ἰδιωτικά, οἱ στρατιωτικοί κανονισμοί, τά πολι-

τικά κείμενα, οί επιστολές. Ήμμε-
 σες εἶναι οί πηγές ἐκεῖνες πού ἀ-
 ποβλέπουν νά δώσουν εἰδήσεις
 γιά μιὰ ἐποχή, ὅπως εἶναι τά ἱ-
 στοριογραφικά κείμενα, τά ἀπο-
 μνημονεύματα, ἢ πάλι ὡς προϊόντα
 τοῦ πνευματικοῦ βίου ἑνός λαοῦ
 βοηθοῦν νά ὀλοκληρώσουμε τήν
 εἰκόνα τῆς κοινωνικῆς, πνευματι-
 κῆς, ἀκόμη καί πολιτικῆς του ζωῆς
 σέ ὀρισμένη ἐποχή. Στήν κατηγο-
 ρία αὐτή καταλέγονται τά ἔργα
 τῆς λογοτεχνίας (μυθιστόρημα, θέ-
 ατρο, δοκίμιο, ταξιδιωτικές ἐντυ-
 πώσεις), γεωγραφικά πονήματα,
 προσωπικά ἡμερολόγια καλλιτε-
 χνῶν καί λογοτεχνῶν, ὡς καί ἄση-
 μων προσώπων, τά ὁποῖα ὅμως
 μερικές φορές ἔχουν καταπληκτι-
 κή ζωντάνια καί δροσερότητα. Ἀπό
 τίς ταραγμένες ἐποχές ἰδίως τῆς γαλ-
 λικῆς ἱστορίας (θρησκευτικοί πόλε-
 μοι 15' αἰώνα, ἑσωτερικές ταραχές
 κατά τό 12' καί 13' αἰώνα, γαλλική
 Ἐπανάσταση) ἔχουμε τέτοια ἡμερολόγια πού κράτησαν ἄνθρωποι
 χωρίς ξεχωριστή προσωπική δράση, ἀλλά οί ὁποῖοι μέ τήν παρα-
 τηρητικότητα καί τήν ἀφέλειά τους διατήρησαν συμπτυκνωμένη στίς
 γραμμές τους ὄλη τή δραματικότητα ἐκεῖνῶν τῶν ταραγμένων και-
 ρῶν.

Ἵρειχάλκινον βασιδεῖ ζυγαριᾶς τοῦ 5ου
 αἰ. μέ μορφή βυζαντινοῦ αὐτοκράτο-
 ρα. Dumbarton Oaks.

Χειρόγραφο του βου αί. από τούς Πανδέκτες τής Ίουστινιανείου κωδικοποιήσεως.

Α΄ ΑΜΕΣΕΣ ΠΗΓΕΣ

Οί έπιμέρους κατηγορίες τών άμεσων πηγών Νομοθεσία

Κάθε έξελεγμένη πολιτεία κυβερνάται από νόμους, που έκδίδει ο άνάτατος άρχοντας στίς μοναρχικές καί στίς άπολυταρχικές ή τό συλλογικό όργανο (έκκλησία του δήμου, σύγκλητος, βουλή, γερου-

σία) στίς δημοκρατικές καί ἀριστοκρατικές. Χάρη στόν επίσημο χαρακτήρα της ή νομοθεσία συνιστά θεμελιώδη πηγή, ἀξιόπιστη καί αὐθεντική. Περιέχει τούς νομικούς κανόνες πού ρυθμίζουν τίς σχέσεις τῶν πολιτῶν πρός τό κράτος, ὅταν τοῦτο ἐνεργεῖ ὡς φορέας πολιτικῆς ἐξουσίας (δημόσιο δίκαιο), τίς σχέσεις τῶν προσώπων, φυσικῶν ἢ νομικῶν μεταξύ τους (ιδιωτικό δίκαιο) καί τίς σχέσεις τῆς πολιτείας πρός τήν Ἐκκλησία.

Στούς νεότερους χρόνους, κατά τούς ὁποίους καί ἡ νομοθεσία δημοσιεύεται σέ ἐπίσημες, ἔντυπες δημοσιεύσεις (ἡ ἑλληνική στήν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως) καί τά μέσα δημοσιότητας εἶναι προσιτά, δέν ὑπάρχει πρόβλημα γιά τή διάσωση της στήν ἔντυπη καταγραφή της. Ἀλλά ἀπό τίς παλιότερες ἐποχές, ὅταν τά μέσα δημοσιότητας ἦταν δύσχορηστα καί περιορισμένα, ἕνα μέρος τῆς νομοθεσίας, ἄλλοτε μεγαλύτερο καί ἄλλοτε μικρότερο κατά λαούς καί ἐποχές, ἔχει χαθεῖ· ἔτσι δέ μᾶς σῶθηκε ἡ νομοθεσία τοῦ Σόλωνα (γραμμένη στούς *ἄζονες*, *κύρσεις*) ἢ ὁ Ρωμαϊκός Δωδεκάδελτος, ἐνῶ ἔχει σωθεῖ αὐτοῦσια σέ ἐπιγραφή ἢ κατά πολύ ἀρχαιότερη νομοθεσία τοῦ βασιλῆως Χαμουραμί. Τό ἴδιο παρατηρεῖται στά νομοθετικά κείμενα τοῦ Βυζαντίου· ἀπό τά δεκαεξί διβλία τοῦ Θεοδοσιανοῦ Κώδικα (ἔτ. 438) τά πέντε πρῶτα ἔχουν σωθεῖ κατά ἕνα μέρος τους, ὅπως ἐπίσης ἀπό τά «Βασιλικά» — κωδικοποίηση τῆς νομοθεσίας ἐπί Λέοντα ς' — ἕνα μέρος ἔχει χάθει. Ὁλόκληρη ἔχει διασωθεῖ ἢ Ἰουστινιάνεια κωδικοποίηση.

Διεθνεῖς συμβάσεις

Οἱ διεθνεῖς συνθήκες, εἴτε ἀφοροῦν κράτη τῆς Ἀρχαιότητος εἴτε τοῦ Μεσαίωνα καί τῶν νεότερων χρόνων, ἀποτελοῦν ἔγκυρη καί αὐθεντική πηγή γιά τίς διακρατικές σχέσεις καί φωτίζουν σπουδαίους τομεῖς τῆς στρατιωτικῆς, πολιτικῆς καί οικονομικῆς ἱστορίας τῶν λαῶν. Γιά τήν Ἀρχαιότητα, ἐκτός ἀπό τήν ἱστοριογραφική παράδοση, ἀρκετά συχνά ἔχουμε καί τό αὐθεντικό κείμενο πού ἦταν χαραγμένο σέ σκληρή ὕλη, ὅπως ἦταν οἱ ψηφισμένες πλίνθοι, ἡ πέτρα καί τό μάρμαρο. [Οἱ συνθήκες τῶν κρατῶν τῆς Ἀρχαιότητος πρόκειται νά περιληφθοῦν στή σειρά *Die Staatsverträge des Altertums*, τῆς ὁποίας ὡς τώρα ἔχουν ἐκδοθεῖ οἱ τόμοι II ἀπό τόν H. B e n g t s o n

καί ΙΙΙ από τόν Η. Η. Schmitt, München, 1962 καί 1969 αντίστοιχα.

Οί διεθνείς συνθήκες τών νεότερων χρόνων από τό 1761 καί ἔξῃς ἔχουν συγκεντρωθεῖ σέ μιά πολύτομη συλλογή Recueil général des traités ἀπό τόν G. F. de Martens, ἡ ὁποία καί συνεχίστηκε ἀπό ἄλλους (F. r. M u r h a r d, C h. S a m w e r, J. H o r f, F. S t o e r k) μέ τόν τίτλο: Nouveau Recueil général de traités et autres actes relatifs aux rapports de droit international.]

Πρακτικά τών κρατικῶν συλλογικῶν ὀργάνων

Τά πρακτικά τών πολιτειακῶν σωματίων (βουλή, γερούσια, Cortez, κογκρέσο καί ὅμοια), τών διακρατικῶν συλλογικῶν ὀργάνων (Κοινωνία τών Ἐθνῶν, Ὁργανισμός Ἠνωμένων Ἐθνῶν) καί ἄλλων διεθνῶν ὀργανισμῶν (π.χ. Unesco, Διεθνές Νομισματικό Ταμεῖο, Σύνδεσμος τών πετρελαιοπαραγωγῶν χωρῶν, Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης κτλ.), τῶν διασκέψεων πού συγκλήθηκαν γιά τήν ἐπίλυση συγκεκριμένου διεθνoῦς θέματος — ἰδίως τόν τερατισμό πολέμου — ἀποτελοῦν σπουδαία καί μέ αὐθεντικό χαρακτήρα πηγῆ.

Αὐτούσια κατάλοιπα τῆς Ἀρχαιότητος στόν τομέα αὐτό δέν ὑπάρχουν. Γιά τίς συζητήσεις στή ρωμαϊκή σύγκλητο ἔχουμε πληροφορίες ἀπό συγγραφεῖς καί μόνο τῆς συνεδρίας, κατά τήν ὁποία ἀνακοινώθηκε ἡ ἔκδοση τοῦ Θεοδοσιανοῦ Κώδικα, γιατί σώθηκε τό πρακτικό τῆς, ἔχουμε πλήρη ἄμεση εἰκόνα.

Σημαντικά σέ ἔκταση καί περιεχόμενο εἶναι τά πρακτικά τῶν οἰκουμενικῶν καί τοπικῶν συνόδων, κατά τό μέτρο βέβαια πού σώθηκαν (π.χ. τῆς Α' Οἰκουμενικῆς, ἔτ. 325 σώθηκε μόνο ὁ κατάλογος τῶν ἐπισκόπων πού πήραν μέρος), γιατί, ἐκτός τοῦ ὅτι ἀποτελοῦν τόν καθρέφτη τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοίκησης γιά τήν ἐποχή τῆς συνόδου, μεταφέρουν ὡς ἐμᾶς αὐτούσιες τίς συζητήσεις γιά τά δογματικά θέματα πού αἰῶνες συγκλόνιζαν τῆ βυζαντινῆ αὐτοκρατορία. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τίς συνόδους τῆς Ἐκκλησίας πού συγκλήθηκαν τό Μεσαίωνα, τήν Ἀναγέννηση καί τοῦς νεότερους χρόνους μέ τήν πρωτοβουλία τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Τά πρακτικά τῆς συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439), πού ἀσχολήθηκε μέ τό περιλάλητο θέμα τῆς ἔνωσης τῶν ἐκκλησιῶν, καταλαμβάνουν μαζί μέ τά ἄλλα σχετικά κείμενα πολλούς τόμους.

Νομίσματα

1. Στη ζωή της ανθρωπότητας τό νόμισμα δέν μπήκε πολύ νωρίς καί άρχικά επικρατεί τό σύστημα τής άπευθείας άνταλλαγής τών άγαθών. Ή είσαγωγή τού νομίσματος είχε σπουδαιότατες οικονομικές καί κοινωνικές συνέπειες. Άρχικά τό μέταλλο δέν είχε όρισμένη μορφή αλλά ύπό τύπο κατεργασμένων προϊόντων, όπως ήταν οί χύτρες, τρίποδες, περόνες, χρησίμευε ως άνταλλακτικό μέσο. Ή ανάγκη τεμαχισμού τού μετάλλου γιά τή διευκόλυνση τών συναλλαγών έπέβαλε καί τήν άποτύπωση μιάς ένδειξης δηλωτικής τού βάρους, ώστε οί συναλλασσόμενοι νά είναι βέβαιοι γιά τό βάρος καί τήν περιεκτικότητά του. Έτσι άνέκυψε ή άποτύπωση ενός συμβόλου πάνω στό μέταλλο από τήν Άρχή πού τό έθετε στην κυκλοφορία, ώστε νά ύπάρχει έγγύηση γιά τό βάρος καί τήν ποιότητα. Κατά μιά άποψη οί πρώτοι πού έπινόησαν τό σφράγισμα ήταν τραπεζίτες ή θησαυροφύλακες ναών. Άλλά πολύ σύντομα μεταβλήθηκε σέ βασιλικό προνόμιο. Από κείνη τή στιγμή τό μεταλλικό κομμάτι μέ τό χαρακτηριστικό σφράγισμα παίρνει θέση στην οίκονομία μέ άμεσες κοινωνικές καί πολιτικές συνέπειες. Πολλές φορές μεταβάλλεται σέ μέσο πολιτικής πίεσης. Μέ τήν εικονογραφία του γίνεται μέσο διακήρυξης πολιτικής ιδεολογίας, πολιτειακών άρχών, θρησκευτικών άντιλήψεων καί τέλος, μέ τήν καλαίσθητη έμφάνισή του άποκτá καί

*ιστορία
του νομίσματος
καί ό ρόλος
του στην
οίκονομική
καί πολιτική
ζωή*

Βυζαντινά νομίσματα: α) Χάλκινο νόμισμα Ίουστινιανού Α΄ β) Χρυσό νόμισμα Ίουστινιανού Β΄. Εικονίζεται μέ τον γυίο του Τιθέριο. Στην άλλη όψη τού νομίσματος ό Χριστός. γ) Χρυσό νόμισμα τού Λέοντα ΣΤ΄ τού Σοφού.

καλλιτεχνική αξία. Τό νόμισμα ενδιαφέρει τό μελετητή κάθε ιστορικής περιόδου από διαφορετικές σκοπιές.

Στήν Ἀρχαιότητα, ἡ ἐξάπλωση ἑνός νομισματικοῦ συστήματος ἀντανακλά τήν πολιτική δύναμη τοῦ κράτους καί τήν ἔκταση τῶν ἐμπορικῶν ἐπικοινωνιῶν, ὅπως ἡ κοπή νομίσματος εἶναι ἐνδειξη τῆς πολιτικῆς ἀνεξαρτησίας μιᾶς πόλης. Εἶναι φορές πού τό νόμισμα ἀποτελεῖ τή μοναδική μαρτυρία γιά τήν ὑπαρξη μιᾶς πόλης ἢ ἀποκαλύπτει τήν παρουσία ἑνός ἡγεμόνα στήν ἐξουσία.

2. Ἡ σταθερότητα στήν περιεκτικότητα τοῦ πολύτιμου μετάλλου ἀντανακλά τήν εὐρωστία τῶν δημόσιων οἰκονομικῶν, ὅπως ἀντίστροφα ἡ νοθεία τοῦ νομίσματος δείχνει τήν κατάρπτωσή τους. Τό κράτος, γιά νά βρεῖ διέξοδο σέ ἀντίξοες περιστάσεις, ἀλλοιώνει τήν ποιότητα τοῦ πολύτιμου μετάλλου — ἢ ὅπου τό μεταλλικό σύστημα ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπό τό χαρτονόμισμα ἐκδίδει ἀδιάκοπα νέα — μέ ἀποτέλεσμα νά ὑποτιμηθεῖ ἡ ἀξία του καί νά ἐπέλθει πληθωρισμός. Στά σταθερά ἀνήκουν οἱ χρυσοί στατήρες (*φιλίππειοι*) τοῦ βασιλιᾶ τῆς Μακεδονίας Φιλίππου Β' (359-336), τά τετράδραχμα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (βρέθηκαν θησαυροί τετραδράχμων του κοντά στόν ποταμό Ὡξο στίς Ἰνδίες καί στήν Καβούλ στό Ἀφγανιστάν), ὁ βυζαντινός χρυσός *solidus**, ἀναλλοίωτος ἀπό τή νομισματική σταθεροποίηση τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τό τρίτο τέταρτο τοῦ ΙΑ' αἰώνα. Ἡ ἐπιτυχία τῆς νομισματικῆς μεταρρύθμισης τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καί ἡ ἀδιατάρακτη σταθερότητα τοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος γιά αἰῶνες προκάλεσε στή συνείδηση τοῦ πολίτη τῆς αὐτοκρατορίας τήν ταύτιση τοῦ χρυσοῦ νομίσματος μέ τό κωνσταντινέιο, ἀντίληψη πού διατηρήθηκε ὡς τίς μέρες μας. Καί σήμερα ὁ ἑλληνικός λαός χαρακτηρίζει *κωνσταντινάτο* κάθε παλιό χρυσό νόμισμα, ἄσχετα ἀπό τήν ἀπεικόνιση πού εἶναι χαραγμένη καί ἀνεξάρτητα ἀπό τό χρόνο κοπῆς του, πού μπορεῖ νά ἀπέχει αἰῶνες πολλούς ἀπό τή δασιλεία τοῦ πρώτου χριστιανοῦ αὐτοκράτορα. Ἡ φράση *φλουρί κωνσταντινάτο* ἀπαντᾷ στά κείμενα τῆς δημόδους λογοτεχνίας μας ἀλλά καί στήν καθημερινή λαλιά. Τά βενετικό δουκάτο ἀπό τό 1284 μέχρι τό τέλος τῆς Γαληνότητας (1797) καί ἡ χρυσή ἀγγλική λίρα ἀποτελοῦν ἀνάλογα παραδείγματα σταθεροῦ

* σταθερός (μεταφορικά: νόμισμα γνήσιο, ἀνόθευτο)

τό νόμισμα
ὡς ἔκφραση
οἰκονομικῆς
εὐρωστίας

νομίσματος στους νεότερους χρόνους.

Ἡ ἐμπιστοσύνη στή σταθερότητα ἑνός νομίσματος γίνεται κοινή συνείδηση μέ ἀποτέλεσμα νά κυριαρχεῖ τοῦτο στίς ἐσωτερικές καί διεθνεῖς συναλλαγές χωρίς καμιά νομοθετική καθιέρωση ἀλλά ἀπό τή φορά τῶν πραγμάτων. Ἐτσι τό νόμισμα ἀποδεικνύεται δείκτης πολλαπλῆς χρησιμότητος γιά τό μελετητή τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων.

3. Σημαντική προσφορά στόν ἱστορικό συνιστοῦν τά νομισματικά σύμβολα. Ἡ ἐπιλογή τους στήν ἑλληνική Ἀρχαιότητα προσδιορίζεται ἀπό διάφορους παράγοντες καί πρῶτ' ἀπ' ὅλους τό θρησκευτικό. Ἐτσι τά νομίσματα τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν πόλεων μᾶς κάνουν γνωστούς τόπους λατρείας, ἱερά, λατρευτικά ἀγάλματα — εἴτε στή μορφή τοῦ-ξόανου εἴτε σέ ἐξελιγμένο τύπο πού σμίλεψε ὀνομαστός καλλιτέχνης — ἰδρυτές πόλεων, τήν Τύχη τῆς πόλης μέ μορφή θεϊκή. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καί τά σύμβολα ἀπό τό ζωικό ἢ φυτικό κόσμος, πού φέρουν ὡς παράσημο τά νομίσματα μερικῶν πόλεων, ὅπως τῶν Ἀθηνῶν (κουκουβάγια), Ἐφέσου (ἐλάφι, μέλισσα), Μιλήτου (λεοντάρι), Σάμου (ταῦρος), Συρακουσῶν (δελφίνι), Μεταποντίου (στάχυ), Σελινοῦντα (σέλινο), Νάξου (κλήμα), Μήλου (ρόδι), Κυρήνης (σύλφιο) καί ἄλλων ἄλλα. Προσφορά σημαντική ἀποτελεῖ καί ἡ χάραξη τοῦ προσώπου τοῦ ἡγεμόνα, συνήθεια πού ἐγκαινιάζεται πιθανῶς ἀπό τόν Ἀλέξανδρο, ἴσως καί τό Φίλιππο Β', διαδίδεται στά ἑλληνιστικά βασίλεια καί ξένους λαούς, ὅπως Πάρθους καί Πέρσες τῆς δυναστείας τῶν Ἀρσακιδῶν καί Σασανιδῶν, καί — μέ πρωτοπόρο τόν Ἰούλιο Καίσαρα — υἱοθετεῖται ἀπό τή ρωμαϊκή πολιτεία καί τή βυζαντινή αὐτοκρατορία. Τό συμβατικό ἰδεῶδες τῶν θεϊκῶν μορφῶν ὑποκαθιστοῦν ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ἀλέξανδρου μέχρι καί τή βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α' (527-565) τά ἀτομικά χαρακτηριστικά τοῦ ἡγεμόνα, κατά περίπτωσιν ἴσως ἐξιδανικευμένα, χάρις στά ὁποῖα γίνεται δυνατή ἡ ταύτιση τῶν ἀνώνυμα παραδομένων προτομῶν τῶν αὐτοκρατόρων τῆς ἀντίστοιχῆς χρονικῆς περιόδου. Στούς ἀκόλουθους βυζαντινοὺς αἰῶνες ὑποχωρεῖ ἡ ἐξατομίκευση τῶν χαρακτηριστικῶν, οἱ μορφές εἶναι συμβατικές ἀλλά προβάλλουν ἔντονα τά βασιλικά σύμβολα καί ἡ νομική θέση τῶν εἰκονιζόμενων μελῶν τῆς δυναστείας. Στά νομίσματα τῆς Ἀναγέννησης χαράσσονται ἡγεμονικά πορτραῖτα μέ ἀτομικά χαρακτηριστικά ἐξαιρετικῆς καλαισθησίας.

*ἐξέλιξη καί
ἐρμηνευτική
ἀξία τῶν
νομισματικῶν
συμβόλων*

Σύμβολα καί ἐπιγραφές στά ρωμαϊκά αυτοκρατορικά καί στά βυζαντινά νομίσματα προσφέρονται γιά τήν ἐξακριβωση πολιτειακών καταστάσεων, δυναστικῶν σχέσεων, τῆ θεώρηση τῆς πολιτικῆς καί πολιτειακῆς ἰδεολογίας. Σ' ἐκεῖνα τῆς ρωμαϊκῆς αυτοκρατορικῆς περιόδου εἰκονίζονται σκηνές ἀπό τήν ἀρχαία ἱστορία τῆς Ρώμης, καθώς καί ἀπό τή σύγχρονη δημόσια ζωή, συχνά σέ συσχετισμό μέ τήν ἀρχουσα δυναστεία. Ἐτσι, εἰκονίζονται δωρεές σέ χρῆμα ἢ εἶδη (liberalitas) τοῦ αυτοκράτορα στούς πολίτες, προσωποποίηση τῶν ἀρετῶν του, ἀναφωνήσεις (acclamationes) κατά τήν ἀναγόρευση ἐκ μέρους τοῦ στρατοῦ, ἀναχώρηση γιά ἐκστρατείες, θυσίες, ἵπποδρομικοί ἀγῶνες. Ἐπίσης στή ρωμαϊκή ἐποχή χαράσσονται ἀπεικονίσεις γνωστῶν ἔργων τέχνης (π.χ. τοῦ Δία Ὀλυμπίας σέ νόμισμα χάλκινο τοῦ Ἀδριανοῦ, Ἀσκληπιοῦ Ἐπιδαύρου σέ νόμισμα τοῦ Ἄργου τῆς ἴδιας ἐποχῆς) ἢ δημόσιων χώρων (π.χ. τοῦ Κολοσσαίου, τοῦ λυμανιοῦ τῆς Ὀστίας, τῆς Αἰμίλιας βασιλικῆς). Διαιωνίζονται ἀκόμη ἀρχαία πολιτικά συνθήματα πού περνοῦν καί στά βυζαντινά νομίσματα τῆς πρώιμης περιόδου, τά ὁποῖα, ὅπως εἶναι γνωστό, γιά αἰῶνες φέρουν τίς ἐνδείξεις καί τίς ἐπιγραφές στά λατινικά. Ἀναγράφονται φράσεις ὅπως: Gloria Romanorum, Salus Reipublicae, Victoria Augustorum, Virtus Augusti, Gloria orbis terrarum* κτλ. Μεταβολές στήν ἐπίσημη τιτλοφορία τοῦ βυζαντινοῦ μονάρχη ἔχουν τόν ἀντίκτυπό τους στά νομίσματα. Ὁ τίτλος *δεσπότης* γιά πρώτη φορά ἀπαντᾷ σέ χάλκινο κέρμα τοῦ Λεόντα Γ' (717-741), ὁ τίτλος *βασιλεὺς* σέ χρυσο νόμισμα τοῦ Λεόντα Δ' (775-780). Χάρη στίς νομισματικές παραστάσεις γνωρίζουμε τίς κατακτήσεις τοῦ θρησκευτικοῦ συγκρητισμοῦ στό ρωμαϊκό κράτος καί τή βαθμιαία πρόοδο τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Μεταξὺ ἄλλων εἰκονίζεται τό ἡλιακό ἄρμα, τό χέρι πού βγαίνει ἀπό τά σύννεφα καί συμβολίζει τό ὑπέρτατο ὄν, ἢ Νίκη ἢ ἀποδοχή τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐκδηλώνεται στά νομίσματα μέ τήν εἰσαγωγή χριστιανικῶν συμβόλων, ὅπως τό μονόγραμμα χ πού ἄλλοτε προστίθεται στό στεφάνι πού κρατᾷ ἢ Νίκη, ἄλλοτε στό κράνος τοῦ αυτοκράτορα, ἄλλοτε στό βράχο πού στηρίζεται ἢ προσωποποίηση τῆς Κωνσταντινούπολης ἢ τῆς Νίκης κτλ. Πολύ διαφωτιστικὲς ἀπο-

* Δόξα Ρωμαίων, Σωτηρία τῆς Δημοκρατίας, Νίκη τῶν Αὐγούστων (= σεβαστῶν), Ἀρετὴ Αὐγούστου, Δόξα τῆς οἰκουμένης.

δείχθηκαν οι παραστάσεις στα νομίσματα και μέταλλα του Μεγάλου Κωνσταντίνου για τó πρόβλημα τής προσχώρησης του στο Χριστιανισμό.

Ἡ βυζαντινή ζωή, στενά δεμένη μέ τή θρησκεία ἀκόμη καί στήν πολιτική ἰδεολογία, θρῖσκει τήν ἀντανάκλασή τής καί στα νομίσματα. Σέ χάλκινο κέρμα του αὐτοκράτορα Ἡρακλείου (610-642), ὅπου κυριαρχεῖ ἡ παράσταση του σταυρικοῦ συμβόλου, ἀπαντᾶ ἡ πρώτη ἑλληνική ἐπιγραφή ἐν τούτῳ νίκα, χαρακτηριστική του σταυροφορικοῦ πνεύματος πού διέπνεε τήν ἐκτρατεία κατά τῶν Περσῶν. Πρῶτος ὁ Ἰουστινιανός Β΄ στήν πρώτη περίοδο τής βασιλείας του (685-695) χάραξε τήν εἰκόνα του Χριστοῦ καί στήν ἄλλη ὄψη του νομίσματος δήλωσε γιά τόν ἑαυτό του *Justinianus servus Christi*.^{*} Ἡ μορφή τής Θεοτόκου ἀπαντᾶ γιά πρώτη φορά σέ νόμισμα του Λέοντα ζ΄ (886-912)· στούς ἐπόμενους αἰῶνες πολλαπλασιάζονται οἱ ἀπεικονίσεις ἀγίων, ἰδίως στρατιωτικῶν.

4. Ὁ τόπος ἀνευρέσεως νομισμάτων (ὀδικές ἀρτηρίες, οἰκισμοί) σέ συνάρτηση μέ τόν ἀριθμό τους (μεμονωμένα ἢ θησαυροί) προσφέρεται γιά τήν ἐξακριβῶση ἐμπορικῶν σχέσεων ἢ ἐπικοινωνίας κέντρου καί ἐπαρχιῶν, τή μετακίνηση πληθυσμῶν, τή διακίνηση στρατευμάτων. Ἀκόμη πιό χρήσιμα ἀποδεικνύονται τά εὐρήματα, ὅταν ἡ ἀνασκαφή πραγματοποιεῖται σέ μεγάλα ἀστικά κέντρα (π.χ. Ἀθήνα, Κόρινθος, Ἀντιόχεια, Ἐφεσος, Σάρδεις, Φίλιπποι κτ.), ὅπου τά ἀνευρισκόμενα νομίσματα φτάνουν σέ χιλιάδες καί οἱ οἰκισμοί σφύζονται ἀπό ζωή ἐπί αἰῶνες. Μερικές φορές τήν αἰφνίδια καταστροφή πόλης ἀπό σεισμό, ἐχθρική εἰσβολή, πυρκαγιά θεβαιοῦν τά νομίσματα πού ἀπαντοῦν σέ ὀρισμένο στρώμα καί σταματοῦν στήν ἀπεικόνιση ὀρισμένου ἄρχοντα, ἢ ὅποια ἔτσι συνιστᾶ ἕνα χρονολογικό ὀρόσημο. Ἡ ἀνεύρεση νομισμάτων σέ μιᾶ ἀνασκαφή βοηθεῖ στή χρονολόγηση καί τῶν λοιπῶν εὐρημάτων καί στή συναγωγή συμπερασμάτων γιά τίς περιπέτειες του οἰκισμοῦ καί ἐνδεχόμενα τήν οἰκονομική του εὐρωστία.

Θησαυροί μέ νομίσματα διάφορων ἐποχῶν θρῖσκονται σ' ὄλο τó χῶρο του ἀρχαίου ἑλληνορωμαϊκοῦ καί βυζαντινοῦ κόσμου. Βυζαντινά νομίσματα τής πρώιμης περιόδου ἀπαντοῦν καί στή δόρειο καί κεντρική Εὐρώπη κοντά στίς μεγάλες ὀδικές ἀρτηρίες πού ἀκολου-

*διάφορα
συμπεράσμα-
τα ἀπό τήν
ἀνεύρεση
νομισμάτων*

* Ἰουστινιανός δούλος του Χριστοῦ

θοῦσαν οἱ μισθοφόροι τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ γιά νά γυρίσουν στίς πατρίδες τους. Νομίματα ἔκοψαν καί οἱ κατά καιρούς ἡγεμόνες τοῦ Μεσαίωνα, τῆς Ἀναγέννησης καί τῶν νεότερων χρόνων· καί γιά μέν τή συμβολή τους στήν ἐξέταση οἰκονομικῶν καί κοινωνικῶν φαινομένων ἰσχύουν ὅσα ἀνέπτυξα προηγουμένως· ἡ σχετική σημασία τους γιά τή γνώση τῆς πολιτικῆς θεωρίας καί πολιτειακῶν καταστάσεων ἐλαττώνεται ὅσο πλησιάζουμε στούς νεότερους χρόνους, γιατί τό σχετικό μέ τούς τομεῖς αὐτούς ἀρχεϊακό καί φιλολογικό ὕλικό γίνεται πῶ ἀφθονο. Πάντως, ἡ ἀντανάκλαση τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας καί προπάντων τῶν πολιτειακῶν μεταβολῶν ἀπαντᾶ καί στίς νεότερες ἐποχές. Π.χ. ὁ τίτλος *Roi de France** ἀντικαταστάθηκε στά χρόνια τοῦ Λουδοβίκου-Φιλίππου (1830-1848) μέ ἐκεῖνον *Roi des Français*.

Σφραγίδες

χρησιμότητα

Ἄμεσες καί αὐθεντικές πηγές εἶναι οἱ σφραγίδες, ὅπως λέγεται ἡ ἀποτύπωση σέ εὐπλαση ὕλη, συνήθως κερί ἢ λιωμένο μέταλλο (χρυσός, ἀργυρός, μολύβι), παραστάσεως σκαλισμένης σέ σκληρό μέταλλο· τοῦτο ἀποτελεῖ τή μήτρα, βάση μέ τήν ὁποία θγαίνουν τά ἀποτυπώματα. Ἀπό τούς βυζαντινοὺς χρόνους σώζονται τέτοια «βουλλωτήρια», ὅπως λέγονται. Ἡ σφραγίδα πιστοποιεῖ τήν ἐγκυρότητα καί διασφαλίζει τή μυστικότητα ἐνός ἐγγράφου ἢ μᾶς ἐπιστολῆς· τοῦτο τυλίγεται σέ σχῆμα κυλίνδρου, περιβάλλεται μ' ἓνα λεπτό νῆμα, τοῦ ὁποίου οἱ δύο ἄκρες περνοῦν ἀνάμεσα στά πλακίδια πού ἀποτελοῦν τή σφραγίδα· μόνο μετά τήν ἀφαίρεσή τους εἶναι δυνατή ἡ γνώση τοῦ περιεχομένου τοῦ ἐγγράφου. Γιά τά ἐπίσημα ἐγγράφα γινόταν χρήση πολυτίμου μετάλλου, ὅπως ἀργύρου γιά τά πατριαρχικά (*ἀργυρόβουλα*) ἢ χρυσοῦ γιά ὀρισμένα βυζαντινά αὐτοκρατορικά (*χρυσόβουλα*). Στά τελευταῖα αὐτά ἡ χρυσοῦ σφραγίδα εἶχε καλλιτεχνικό χαρακτήρα καί ταυτόχρονα ἦταν κόσμημα τοῦ ἐγγράφου. Στή μιά ὄψη εἰκονιζόταν ἡ μορφή τοῦ αὐτοκράτορα πού τό ἐξέδιδε καί στήν ἄλλη συνήθως ἡ παράσταση τοῦ Χριστοῦ.

εἶδη

* Βασιλιάς τῆς Γαλλίας, Βασιλιάς τῶν Γάλλων (πῶ. ἀνάλογο διπλωματικό πρόβλημα πού δημιουργήθηκε τόν καιρό τῆς ἐκλογῆς τοῦ Γεωργίου Α', ὅταν προτάθηκε ἄλλαγή τίτλου (ἀπό βασιλεὺς τῆς Ἑλλάδος σέ βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων), πού αὐτόματα ἀποκοτοῦσε εὐρύτερη σημασία, ἐθνική, πέρα ἀπό τά σύνορα τοῦ μικροῦ τότε κράτους.

Οί βυζαντινές σφραγίδες (μολυβδόβουλα) έχουν σωθει κατά δεκάδες χιλιάδες και μάλιστα όσες χρονολογούνται από τόν Η΄ αιώνα κι έπειτα. Στή μιá ðψη τους φέρουν εικόνα ιερού προσώπου (του Χριστού, τής Παναγίας, άγιου óμώνυμου μέ τόν κάτοχο τής σφραγίδας) και στήν άλλη αναγράφεται τό ðνομα, τό άξίωμα ή άλλη ιδιότητα του κατόχου τής. Πολλές φορές οί έπιγραφές είναι ξμμετρες. Οί βυζαντινές σφραγίδες, εκτός από τή συμβολή τους στήν προσωπογραφία, προσφέρουν πολλά στή γνώση τής κρατικής διάρθρωσης, πολιτιστικής, στρατιωτικής, οικονομικής κατάστασης, τής óργάνωσης τής Έκκλησίας και τών φιλανθρωπικών ιδρυμάτων.

Σώζονται άκόμη από παλαιότερες έποχές σφραγιδόλιθοι σέ ήμπολύτιμη πέτρα, που πολλοί άπ' αυτούς άποτελούν άληθινά κομφοτεχνήματα. Σκαλισμένοι μέ μεγάλη τέχνη οί σφραγιδόλιθοι τής μινωικής και μυκηναϊκής έποχής άποτελούν σήμερα σπουδαιότατη πηγή πριν άπ' όλα για τή γνώση τής θρησκείας και του κοινωνικού βίου. Άπό πολλές άπόψεις χρήσιμοι στον ιστορικό είναι και οί αιγυπτιακοί σκαραβαίοι, καθώς και οί σφραγιδόλιθοι τών έλληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων.

Στή Δύση, μεσαιωνική και αναγεννησιακή, χρησιμοποιείται ή σφράγιση κι έχουμε αυτούσιες σφραγίδες (ή άποτυπώματά τους) βασιλέων, βασιλισσών, ευγενών, πόλεων. Ένδιαφέρον παρουσιάζει ή άπεικόνιση του έφιππου πολεμιστή, του όποιου στολές και έξαρτήματα πάνω στο άλογο έχουν μελετηθεί μέ βάση τίς σφραγίδες. Άπό τό ΙΔ΄ αιώνα κι εδώ οί κατώτεροι και οί μέσης τάξης ευγενείς άντικατέστησαν τήν άπεικόνιση του ίππότη στίς σφραγίδες τους μέ προσωπικά τους έμβλήματα, τά όποια στήν πραγματικότητα είναι σμίκρυνση χαρακτηριστικών στοιχείων τής στολής του ίππέα-πολεμιστή. Η άποτύπωση αυτών τών έμβλημάτων στίς σφραγίδες τών ευγενών συμβάλλει στή μελέτη τών οικογενειακών κλάδων. Χρήσιμο ύλικό προσφέρουν στον ιστορικό του δικαίου οί σφραγίδες πόλεων τής Δυτικής Ευρώπης, όπου εικονίζονται ό δήμαρχος, πολίτες, δικαστές.

Έπιγραφές

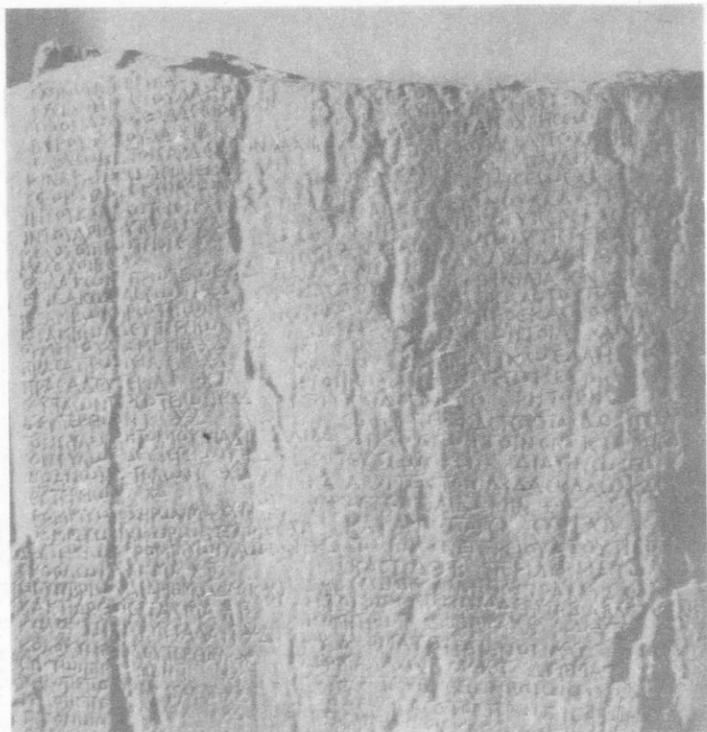
Μέ τόν ðρο έπιγραφή νοούμε σκληρό ύλικό, συνήθως μάρμαρο ή άλλη πέτρα και σπανιότερα μέταλλο (χαλκό), στήν επιφάνεια του

*παράσταση
και έπιγραφή
τής σφραγί-
δας*

*άρχαίοι
σφραγιδόλι-
θοι*

*οί σφραγίδες
στή δυτική
Ευρώπη*

*όρισμός και
σημασία
των έπιγρα-*

Ἐπιγραφή πού βρέθηκε στά Μέγαρα καί περιέχει ἀπόσπασμα τοῦ διατάγματος περὶ τιμῶν τοῦ Διοκλητιανοῦ (ἔτ. 301).

*φῶν σέ
διάφορες
ἐποχές*

ὁποίου ἔχει σμιλευτεῖ κείμενο προορισμένο νά γίνει γνωστό στό κοινό. Ἐπιγραφές δέν ἔχουν ὅλοι οἱ λαοί καί ὅπου ὑπάρχουν ἡ σημασία τους δέν ἔχει τήν ἴδια ἀξία σέ ὅλες τίς ἱστορικές ἐποχές. Προσδιορίζεται ἀπό τή θέση πού κατέχουν οἱ ἐπιγραφές στό δημόσιο βίο ἑνός κράτους. Στούς σύγχρονους καιροὺς εἶναι λιγοστές, τυλικές λίγο ἢ πολύ (σέ δάσεις ἀγαλμάτων, στά μνημεῖα πεσόντων, σέ ἀνάμνηση ἀνακαίνισης κτιρίου), ἐπιδίωση καί μίμηση ἐκεῖνων τῆς Ἀρχαιότητος, στερημένες ἀπό πνοή καί ποικιλία, ἀντίθετα μέ τίς ἐλληνικές καί ρωμαϊκές τῆς Ἀρχαιότητος. Μέσο δημοσιότητας στόν

ἀρχαίο ἑλληνικό καί ρωμαϊκό κόσμο ἢ ἐπιγραφή, πηγὴ γνήσια καὶ αὐθεντική, προσφέρει πλούσιο ὕλικό στὸν ἱστορικό τῆς γενικῆς ἱστορίας, στὸν ἱστορικό τοῦ δικαίου, τὸ θρησκευολόγο, τὸ γλωσσολόγο, τὸν ἀρχαιολόγο καὶ ἱστορικό τῆς τέχνης. Σὲ πολὺ μικρότερη κλίμακα χρησιμοποιεῖται στὸ Βυζάντιο, κυρίως μὲ τὴ μορφή ἐπιτάφιων ἢ κτιτορικῶν καὶ κτητορικῶν ἐπιγραφῶν.

Οἱ ἐπιγραφές τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν πόλεων παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία. Ἐπίσημο χαρακτήρα ἔχουν ψηφίσματα τῆς βουλῆς, τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου, συνθήκες εἰρήνης, συμμαχίας, διακανονισμοῦ κρατικῶν συνόρων, νομοθετικά κείμενα διάφορων πόλεων. Μεταξὺ τῶν πῶ χαρακτηριστικῶν σημειῶν τὴν ἐπιγραφή τῆς κρητικῆς Γόρτυνας σὲ δωρική διάλεκτο, πού περιέχει τὴ νομοθεσία τῆς κρητικῆς πόλης (Ε' αἰ. π.Χ.), τὴν ἐπιγραφή μὲ τὸ κείμενο τῆς δευτέρας ναυτικῆς συμμαχίας τῶν Ἀθηναίων (ἔτους 378/7 π.Χ.), τὸν ὄρκο τῶν Ἀθηναίων ἐφήβων, τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, πού ρυθμίζει προβλήματα σχετικὰ μὲ τὴν ἐπάνοδο τῶν ἐξοριστῶν στὶς ἑλληνικὲς πόλεις (ἔτους 324 π.Χ.).

Ἐξίσου σημαντικὲς εἶναι οἱ ἐπιγραφές τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς γιὰ τὸ δημόσιο βίο τῆς κομοκρατίειρας πόλης, ἀλλὰ καὶ τῶν ἑλληνικῶν, τόσο γιὰ τὸ πλούσιο προσωπογραφικὸ ὕλικό, ὅσο καὶ γιὰ τίς σχετικὲς μὲ τὴ διοίκηση πληροφορίες. Μνημονεῦω τρεῖς πολὺ χαρακτηριστικὲς, σχετικὲς καὶ μὲ τὸ χῶρο τῆς Ἀνατολῆς. Τὸ λεγόμενο Monumentum Ancyranum, πού εἶναι τὰ πεπραγμένα καὶ ἡ πολιτικὴ διαθήκη τοῦ Αὐγούστου (Res gestae Augusti), χαραγμένα σὲ πλάκες τῶν ναῶν λατρείας τοῦ Αὐγούστου, μὲ πληρέστερο καὶ καλύτερα διατηρούμενο τὸ κείμενο, λατινικό καὶ ἑλληνικό, πού καλύπτει τοὺς τοίχους ναοῦ κοντὰ στὴν Ἄγκυρα.. Ὁ λόγος τοῦ Νέρωνα στὴν Κόρινθο, πού χάριζε τὴν ἐλευθερία στοὺς Ἕλληνες (ἢ στήλη πού ἦταν γραμμένος χρησιμοποιήθηκε ὡς ἀντέρρισμα ἐκκλησίας στὴ Βοιωτία). Τὸ διάταγμα περὶ τιμῶν (ἔτους 301), μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Διοκλητιανὸς καθόρισε μὲ ἀκρίβεια τίς τιμές τῶν εἰδῶν πλατιᾶς κατανάλωσης ἀλλὰ καὶ πολυτέλειας, τὴν ἀμοιβὴ ἐργασίας καὶ προσφορᾶς ὑπηρεσιῶν (συμβολαιογράφων, δασκάλων, ναυπηγῶν, γιατρῶν, λιθοξῶν κτλ.). Τὸ διάταγμα, γραμμένο λατινικά καὶ ἑλληνικά, εἶχε στηθεῖ σὲ κάθε πόλη γιὰ νὰ τὸ γνωρίζει ὁ πληθυσμός, γι' αὐτὸ δρέθηκαν πολλὰ κομμάτια του, κυρίως σὲ πόλεις τῆς Ἀνατολῆς, κι ἔτσι μπορέσαμε νὰ τὸ ἀποκαταστήσουμε σχεδὸν στὸ σύνολό του.

ἀρχαῖες
ἑλληνικὲς
ἐπιγραφές

ρωμαϊκὲς
ἐπιγραφές

Πολύ μεγάλη είναι η προσφορά των έπιγραφών στη σπουδή της θρησκευτικής ζωής. Φωτίζεται όχι μόνο η λατρεία και τό τελετουργικό τυπικό των έορτών της έλληνορωμαϊκής Αρχαιότητας (άναθηματα, θρησκευτικοί ύμνοι, θρησκευτικοί κανονισμοί), αλλά μέ τίς προεκτάσεις πού έχει η θρησκεία στην αρχαία κοινωνία άποκαλύπτονται οί διεργασίες κοινωνικών φαινομένων άπό τή μιά και οί ψυχικές άντανακλάσεις της θρησκευτικότητας του λαού άπό τήν άλλη. Οί άπελευθερώσεις δούλων, πού γίνονται μέ τή συμβολική μορφή πώλησης πρός τό Θεό, καταχωρίζονται στίς έπιγραφές σέ μεγάλα ιερά, όπως είναι των Δελφών. Η καταγραφή των ίάσεων πού χαρίζει ο Άσκληπιός στους άρρώστους πού προσφεύγουν στο ιερό του — όπως γίνεται στίς έπιγραφές του Άσκληπιείου της Έπιδαύρου — ο κανονισμός των μυστηρίων της Άνδανίας, όπως καταγράφεται στην περίφημη έπιγραφή του έτους 92/91 μέ τήν ευκαιρία της μεταρρύθμισης της λατρείας, μάς άποκαλύπτουν τό θρησκευτικό συναίσθημα και τήν επίδραση της θρησκείας στην κοινωνική ζωή.

*γλωσσική
σημασία
των
έπιγραφών*

Οί έλληνικές έπιγραφές άποτελούν σπουδαία γλωσσικά μνημεία για τήν εξέλιξη της γλώσσας, (φωνολογία, μορφολογία, σύνταξη, λεξιλόγιο), για τά σύμβολα της γραφής, για τή μορφωτική και πολιτισμική στάθμη. Ίδιαίτερα τόν τομέα αυτό φωτίζουν οί άναθηματικές και έπιτάφιες έπιγραφές, άπλωμένες στα πέρατα του Έλληνισμού, χαρακτηριστικές στην άνορθογραφία τους, στίς φθογγικές μεταβολές, στο άφελές και άπλοϊκό ύφος. Η ποικιλία των ονομάτων, άνθρωπωνυμών (έλληνικών και έγχώριων) και τοπωνυμίων άποκαλύπτει τήν είσοδοχή τοπικής λατρείας, τήν έπικοινωνία μεταξύ πόλεων, τήν πρόοδο του έξελληνισμού, τή διάδοση του Χριστιανισμού.

*άξιοποίηση
του έπιγραφι-
κού ύλικού
άπό τόν
ίστορικό*

Η άνάγνωση και συμπλήρωση μιās έπιγραφής είναι δύσκολη τέχνη, η δέ χρήση τους παρουσιάζει προβλήματα ποικίλα και προϋποθέτει έμβάθυνση στους κλάδους φιλολογίας, γλωσσολογίας, πολιτικής ίστορίας, θρησκευτολογίας, γεωγραφίας. Ο ίστορικός δέν πρέπει νά περιορίζεται στην έπιλογή πού περιλαμβάνουν τά έγχειρίδια αλλά νά άνατρέχει στίς μεγάλες έπιγραφικές συλλογές και νά παρακολουθεί τίς νέες δημοσιεύσεις. Κατά τή συμπλήρωση πρέπει νά λαμβάνονται υπόψη οί όμοιοειδείς έπιγραφές, άνάλογα μέ τήν περιοχή και τήν έποχή. Πρέπει άκόμη η έπιγραφή νά τοποθετείται στα γεωγραφικά της πλαίσια και νά προσδιορίζεται ο χρόνος συντάξεώς

της μέ τη μεγαλύτερη δυνατή προσέγγιση. Τώρα γίνεται μιὰ προσπάθεια νά σχηματιστεί ἕνα νέο εἶδος corpus μιᾶς περιοχῆς μέ βάση τά μνημεῖα, τίς ἐπιγραφές, τά νομίσματα, τά φιλολογικά κείμενα, πλαισιωμένα ἀπό τή σπουδή τῆς τοπικῆς γεωγραφίας (βλάστηση, προϊόντα, τοπογραφία πόλεων, ὄρια) πού νά ἀναπαριστᾶ ὅσο γίνεται πιό πιστά τή ζωή τῆς περιοχῆς σέ ὅλες τίς ἐκφάνσεις.

Ἰδιαίτερη ἐπιγραφική κατηγορία ἀποτελοῦν τά χαράγματα (grafiti) πού σκαλίζονται πρόχειρα, καί μερικές φορές κάτω ἀπό τήν ἐπήθεια συγκινησιακῶν παρορμήσεων, ἀποκαλυπτικά τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ πολίτη. Ὁ αὐτοσχέδιος χαρακτῆρς ἐκφράζει πολιτικές προτιμήσεις, ἀγανάκτηση, τό φόβο γιά ἐπικείμενο κίνδυνο καί τήν εὐχή γιά σωτηρία, τή διαίωνηση κατορθώματος ἢ καί τήν ἀπλή παρουσία του, πού ἔχει κάτι τό ξεχωριστό καί δυναμικό. Ἐκλογικά συνθήματα στήν Πομπηία, ὑβριστικές καί χλευαστικές φράσεις σέ κοινόχρηστους χώρους δείχνουν καί τήν ἄλλη ὄψη τῆς ζωῆς.

*πρόχειρα
χαράγματα*

Σημειῶνω μερικά χαρακτηριστικά δείγματα: Στό Abu Simbel στήν Αἴγυπτο, κοντά στό δεύτερο κατάρρακτη, θρίσκεται μιὰ ἀπό τίς ἀρχαιότερες ἑλληνικές ἐπιγραφές, χαραγμένη λίγο μετά τό 600 π.Χ. ἀπό Ἑλληνας μισθοφόρους, οἱ ὁποῖοι θέλησαν νά διαιωνίσουν τήν παρουσία τους χαραζοντας τά ὀνόματά τους στά πόδια τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ραμοῦ Β΄.

[Ἀπό κώμη πού θρισκόταν στήν Πακατιανή Φρυγία ἢ τήν ἄκρη τῆς βυζαντινῆς Πισιδίας προέρχεται τό χάραγμα: Ὁ Θεός· τῶν ἀρχαγέλων (=ἀρχαγγέλων) σύνπ[ρ]ᾶξον τοὺς τῆ[ς] κούμης μου πᾶσιν (=τῆς κώμης μου πᾶσιν) καί Πρασίον τόν [ῥ]ῥ[θ]ονδόξον· ἀπό τή Μίλητο: Ἄγιε φύλαξον τήν πόλιν Μιλησίων καί πάντας τοὺς κατοικοῦντας· ἀπό τήν Ἐφεσο: Χριστιανῶν βασιλέων καί Πρασίων πολλά τά ἔτη· ἀπό χωριό στήν Αἴγυπτο: Νικᾶ ἢ τύχη Εὐτοκίου † καί Βενέτων † καί τοῦ γράψαντο[ς] ἀπό τή Νέα Ἀγχίαλο κοντά στό Βόλο: Νικᾶ ἢ τύχη Πρασίων τῶν ὀρθοδόξων. Σέ κεραμίδι πού δρέθηκε στό Σίρμιο, στή σημερινή Γιουγκοσλαβία: Χρ(ιστέ) Κ(ύρι)ε ὁσῆτι τῆς πόλεως κ' ἔρουξον (ἢ κέ ρύξον) τόν Ἄθαριν κέ πύλαξον (=φύλαξον) τήν Ρωμανίαν κέ τόν γράψαντα ἀμήν.

Ἀπό τόν περασμένο αἰῶνα ἔχει ἀρχίσει συστηματική προσπάθεια γιά τήν κατάρτιση συνολικῆς συλλογῆς (Corpus) τῶν ἑλληνικῶν καί

λατινικῶν ἐπιγραφῶν. Ἡ πρωσική Ἀκαδημία, με πρωτοβουλία τοῦ August B o e c k, ἐξέδωσε τὸ πρῶτο Corpus Inscriptionum Graecarum (=CIG) σὲ τέσσερις τόμους, 1828-1877, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ τέταρτος περιλαμβάνει τὶς χριστιανικές. Ἡ νέα σειρά τῶν ἐλληνικῶν ἐπιγραφῶν με τίτλο Inscriptiones Graecae (=IG) ἀπὸ τὸ 1873 θά τὸ ἀντικαταστήσει γιὰ τὶς περιοχές τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης καὶ τῶν νησιῶν. Οἱ ἐπιγραφές τῆς μὲν Μικρᾶς Ἀσίας δημοσιεύονται ἀπὸ τὸ 1901 στοὺς Tituli Asiae Minoris ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία τῆς Βιέννης, τῆς δὲ Συρίας ἀπὸ τὸ 1929 στὴ συλλογὴ Inscriptions grecques et latines de la Syrie τῶν J. J a l a b e r t - R. M o u t e r d e.

Οἱ λατινικές ἐπιγραφές τῆς Ἀρχαιότητος ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στό Corpus Inscriptionum Latinarum (=CIL), πού ἄρχισε στὰ 1863 με πρωτοβουλία τοῦ Theodor M o m m s e n. Οἱ ἐπιγραφές πού δημοσιεύονται χωριστά καὶ ὄχι στίς μεγάλες συλλογές, συγκεντρώνονται οἱ μὲν ἐλληνικές στό Supplementum Epigraphicum Graecum (=SEG), οἱ δὲ λατινικές στό Année Epigraphique.

Τελευταῖο ἐγχειρίδιο ἐλληνικῆς ἐπιγραφικῆς: Margherita G u a r d u c i: Epigrafia greca, τ. I-III, Roma [1967-1974] (ἀσυμπλήρωτο). Γιὰ τὴ λατινικὴ ἐπιγραφικὴ χρῆσιμο ἀκόμη παρὰ τὴν ἡλικία του τὸ ἐγχειρίδιο τοῦ R. G a g n a t: Cours d' épigraphie latine⁴, Paris 1914 καί ἕνα νέο μικρὸ τοῦ E. M e y e r: Einführung in die lateinische Epigraphik Darmstadt 1973]

Πάπυροι

τὸ ὕλικό
καὶ ἡ χρῆση
του

Ἡ ἀνεύρεση δεκάδων χιλιάδων παπύρων δημιούργησε νέο ἐπισημονικὸ κλάδο, τὴν παπυρολογία. Ἀσχολεῖται με τὴ μελέτη τῶν κειμένων πού παραδόθηκαν γραμμένα σὲ τέτοια ὕλη, εἴτε εἶναι φιλολογικά εἴτε ἔγγραφα. Τὰ δεύτερα μᾶς ἐνδιαφέρουν ὡς καθαρὰ ἱστορικὴ πηγή. Ὁ πάπυρος, γραφικὴ ὕλη φτιαγμένη ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ στέλεχος τοῦ ὀμώνυμου φυτοῦ ὕστερα ἀπὸ εἰδικὴ ἐπεξεργασία, ἦταν σὲ χρῆση σ' ὅλο τὸν ἀρχαῖο κόσμο. Ἀλλὰ προϋπόθεση γιὰ νὰ διατηρηθεῖ εἶναι τὸ ξερὸ κλίμα, κι ἔτσι πάπυροι σώθηκαν μόνο στίς χωρὶς ὑγρασία περιοχές τῆς Αἰγύπτου (γι' αὐτὸν τὸ λόγο δὲν ἔχουμε παπύρους ἀπὸ τὴν ὑγρὴ Ἀλεξάνδρεια καὶ τὸ Δέλτα τοῦ Νεῖλου), καὶ ὅπου ἀλλοῦ συνέτρεξαν εἰδικές κλιματικές συνθήκες, ὅπως στὴ Νεσάνα τῆς Παλαιστίνης ὅπου βρέθηκαν πάπυροι μέσα σὲ ὑδρίες.

Οί έλληνικοί πάπυροι προέρχονται από τούς έλληνιστικούς, ρωμαϊκούς, βυζαντινούς και άραβικούς χρόνους. Σώζονται άκόμη και πάπυροι στην αϊγυπτιακή γλώσσα, όπως και στη λατινική. Μετά την άραβική κατάκτηση τής Αϊγύπτου (642) έξακολούθησαν για μερικές άκόμη δεκαετίες νά γράφονται πάπυροι στην έλληνική άλλ' από τόν Η' αϊώνα λιγοστεύουν σημαντικά σέ όφελος τών άραβικά γραμμένων. Στούς Βυζαντινούς και άραβικούς χρόνους έχουμε και τούς λεγόμενους κοπτικούς πάπυρους, γραμμένους στην έγγώρια αϊγυπτιακή γλώσσα, αλλά μέ στοιχεία πού προέρχονται από τό έλληνικό άλφάβητο.

έλληνικοί
πάπυροι

Οί φιλολογικοί πάπυροι πλούτισαν τήν έλληνική κυρίως γραμματεία μέ νέα κείμενα σημαντικών εκπροσώπων της· πολλά είναι άποσπάσματα, μικρότερα ή μεγαλύτερα, όνομαστών έργων πού τά έχουμε σέ πολύ μεταγενέστερα χειρόγραφα, ενώ άλλα ήταν τελείως άγνωστα ή γνωρίζαμε μόνο τόν τίτλο από τή φιλολογική παράδοση. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν ή *Άθηναίων Πολιτεία* του Άριστοτέλη, ό *Δύσκολος*, ή *Σαμία*, ή *Άσπίς* του Μένανδρου, οί *Ίχνηνταί* του Σοφοκλή, οί *Μιμίამβοι* του Ηρώδα, για νά θυμηθοϋμε τά μεγαλύτερα κείμενα πού μάς πρωτογνώρισαν οί πάπυροι.

φιλολογικοί
πάπυροι

Οί μή φιλολογικοί κατά τό μεγαλύτερο μέρος τους είναι έγγραφα, δημόσια και ιδιωτικά, τά όποια αναφέρονται σέ πλήθος θεμάτων και μάς επιτρέπουν νά σχηματίσουμε εικόνα άκριθή τής διοικητικής οργάνωσης τής Αϊγύπτου, τής δημοσιονομικής και οικονομικής κατάστασης τής χώρας, τής διοικητικής και πολιτικής έξάρτησης από τό κέντρο, όταν ή Αϊγυπτος έπασπε νά είναι ανεξάρτητο κράτος και μεταβλήθηκε διαδοχικά σέ έπαρχία ρωμαϊκή, βυζαντινή, άραβική. Σημαντική είναι ή προσφορά τών πατύρων στόν τομέα του δικαίου, τόσο γιατί διέσωσαν άποσπάσματα έργων παλαιών ρωμαίων νομικών, ιδίως ένα μεγάλο άπόσπασμα του Γάιου, όσο και γιατί μάς γνωρίζουν τήν έφαρμογή του δικαίου στην πράξη μέ τίς άποκλίσεις από τό επίσημο ρωμαϊκό. Παρακολουθοϋμε άκόμη τήν οργάνωση τής χριστιανικής εκκλησίας στην Αϊγυπτο και τήν έξάλειψη τών παλαιών λατρειών, όπως επίσης τήν έθνολογική και δημογραφική σύνθεση του πληθυσμού.

θεματολόγιο
των μή
φιλολογικών
πατύρων

Τό μεγάλο πλήθος τών παντός είδους ιδιωτικών έπιστολών — προσκλήσεις σέ γάμο, γράμματα συζύγων σέ τρυφερό τόγο, έπιστολές παραινετικές γονιών στά παιδιά τους, στρατιωτών στόν πατέ-

ρα ἢ τῆ γυναίκα τους — καθὼς καὶ οἱ πολυάριθμοι σχολικοὶ καὶ οἱ λεγόμενοι μαγικοὶ πάπυροι, ἐπιτρέπουν νὰ δλοκληρώσουμε τὴν εἰκόνα τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πολιτισμικοῦ βίου γιὰ αἰῶνες δλόκληρους.

εἰδικές
κατηγορίες
παπύρων

Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν μὴ φιλολογικῶν παπύρων σημειῶνῶ ἐκεῖνον ποῦ περιέχει τὸ διάταγμα ἀπονομῆς τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας τὸ 212 μ.Χ. στοὺς ὑπηκόους τῆς τεράστιας σέ ἔκταση καὶ κατοικημένης ἀπὸ πλῆθος ξένων λαῶν ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Τὸ γεγονός μᾶς ἦταν γνωστὸ ἀπὸ τὶς φιλολογικὲς πηγές, ἀλλὰ χάρη στὸν πάπυρο P. Giessen 40 ἔχουμε αὐτοῦσιο τὸ κείμενο τοῦ διατάγματος τοῦ Καρακάλλα (αὐτοκρ. 211-217)· μικρὸ ὅμως χάσμα σέ κρίσιμο σημεῖο γέννησε πολλὰ προβλήματα. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει μικρὴ ομάδα παπύρων, γνωστῶν ὡς Libelli persecutionis*, ποῦ ἀντιστοιχοῦν μὲ τὶς «δηλώσεις μετανοίας» τῆς ἐποχῆς μας, τὶς ὁποῖες ἀναγκάζονται νὰ ὑπογράψουν οἱ διωκόμενοι γιὰ τὰ φρονήματά τους πολῖτες. Οἱ πάπυροι αὐτοὶ ἔχουν ἐκδοθεῖ ἀπὸ τοπικὴ ρωμαϊκὴ ἀρχὴ κατὰ τὸ διωγμὸ τῶν Χριστιανῶν τοῦ ἔτους 250 καὶ ἀποτελοῦν δεδαίωση τῆς ἀρχῆς γιὰ τὴ συμμετοχὴ σέ τελετουργίες τῆς ἐθνικῆς θρησκείας τοῦ μνημονευόμενου πολίτη, ποῦ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἐκδηλώνει τὴν ἀντίθεσή του στοῦ Χριστιανισμό. Ἡ θεβαίωση τὸν ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὸν κίνδυνο νὰ διωχθεῖ στοῦ μέλλον ὡς χριστιανός.

[Νεότερα ἐγγεγραμμένα παπυρολογίας εἶναι E. G. Turner: Greek Papyri, an Introduction, Oxford 1968 καὶ Orsolina Montevese: La Papirologia, Torino 1973, ὅπου καὶ κατάλογος τῶν παπυρολογικῶν συλλογῶν, ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία καὶ καταχώριση σημαντικῶν ἀριθμοῦ παραδειγμάτων παπυρολογικῶν κειμένων.]

Ἔγγραφα

ἡ ἔννοια τοῦ
«ἔγγραφο»

Τὰ ἔγγραφα εἶναι μιά ἀπὸ τὶς βασικότερες πηγές τῆς ἱστορίας γιὰ τὴν ἀμεσότητα τῆς πληροφόρησης, τὸν πλοῦτο τῶν εἰδήσεων καὶ τὴν ποικιλία τῶν θεμάτων, εἴτε στοῦ δημοσίου εἴτε στοῦν ἰδιωτικῶν τομέα ἀναφέρονται. Ἔγγραφα εἶναι κείμενα ὀρισμένου τύπου τὰ ὅποια, ἐνῶ δὲ θέτουν κανόνες δικαίου, ἐπάγονται νομικὲς συνέπειες. Ἡ ἐπιστήμη ποῦ ἀσχολεῖται μὲ τὴν τυπικὴ μορφή τῶν ἐγγράφων ὀνομάζεται Διπλωματικὴ· ἐξετάζει ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὶς

ἡ διπλωματικὴ
ἐπιστήμη

* Βιβλίαρια διώξεως.

παράλλαγές και την εξέλιξή τους, την εσωτερική μορφή που καλύπτει τη διάταξη του περιεχομένου και τη γλώσσα και τέλος την οργάνωση και λειτουργία της αρχής που εκδίδει τα έγγραφα (αυτοκρατορική, παπική γραμματεία, κυβερνητικές αρχές κτλ.).

των εγγράφων

Τά έγγραφα σώζονται ή στο πρωτότυπο ή σε αντίγραφα, πολλές φορές έπικυρωμένα από έπίσημη αρχή. Διακρίνονται σε δημόσια και ιδιωτικά. Η διάκριση ισχύει για όλες τις εποχές, από την Άρχαιότητα ως τις μέρες μας. Οί πάσης φύσεως κρατικές αρχές (βουλή στις αρχαίες ελληνικές πόλεις, σύγκλητος στη ρωμαϊκή δημοκρατία, ο αυτοκράτορας στο Βυζάντιο, οί βασιλείς και ήγεμόνες στα νεότερα κράτη κτλ.), καθώς και οί εκκλησιαστικές, έπικοινωνούν μεταξύ τους με έγγραφα, όπως επίσης και με τούς πολίτες που άπευθύνονται σ' αυτές για όποιαδήποτε υπηρεσιακή άνάγκη.

*είδη
εγγράφων*

Οί ιδιώτες για νά ρυθμίσουν τις μεταξύ τους έννομες σχέσεις, ιδίως σε θέματα οικονομικής φύσεως, καταφεύγουν στη γραπτή διάτυπωση της συμφωνίας κι έτσι έχουμε από την Άρχαιότητα μέχρι σήμερα συμβόλαια άγοραπωλησιών, μισθώσεων πραγμάτων και υπηρεσιών, καθώς και διαθήκες ή δωρητήρια, κείμενα σπουδαιότατα για τη μελέτη του δικαίου, του οικονομικού και κοινωνικού βίου.

Τά όμοειδή έγγραφα κατανέμονται σε κατηγορίες είτε με βάση την έπίσημη αρχή που τά εκδίδει (αυτοκρατορικά, πατριαρχικά, διπλωματικά), είτε τό περιεχόμενό τους, π.χ. διεθνείς συνθήκες, προεubenτικές εκθέσεις, διαθήκες, μισθωτήρια συμβόλαια κτλ.

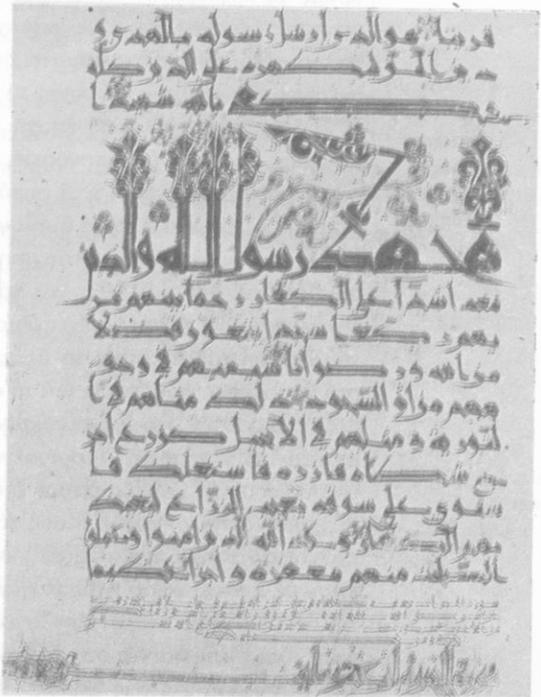
Έγγραφα σώζονται από τούς λαούς της Άρχαιότητας, γραμμένα σε διαφορετική ύλη, πλίνθους ψημμένες, πέτρα, πάπυρο, περγαμνή. Σε δεκάδες χιλιάδες αριθμούνται τά σωζόμενα σε πλίνθο (πήλινες πινακίδες) των ανατολικών λαών, Συμεριών, Βαβυλωνίων, Ασσυριών, Χετταίων κτλ., γραμμένα σε σφηνοειδή γραφή. Σε μάρμαρο, πώρινο λίθο ή πέτρα γενικά είναι γραμμένα δημόσια έγγραφα των ελληνικών πόλεων, όπως ψηφίσματα της βουλής και της εκκλησίας του δήμου, οί λογαριασμοί των έπιστατών του Παρθενώνα, συνθήκες μεταξύ πόλεων-κρατών (βλ. τό κεφάλαιο για τις έπιγραφές). Τη γνώση του ιδιωτικού δικαίου των ελληνικών πόλεων φωτίζουν έκατοντάδες έπιγραφές που περιέχουν μισθώσεις, ύποθηκικούς όρους, ποινικές ρήτρες, συνήθεια που επικρατεί σ' όλη την Άνατολή στις έπιτάφειες έπιγραφές των ύστερων χρόνων. Άπό την ελληνική, ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο σώθηκαν χάρη στην Ξηρασία

*ύλη γραφής
και
περιεχόμενο
των
εγγράφων*

Τοιμισκή, θεωρούμενο ως τό ιδρυτικό τῆς Ἱερῆς Κοινότητος τοῦ Ἰθω. Ἡ διάδοσι τοῦ χαρτιοῦ, ἀκριβοῦ καὶ σπάνιου στήν ἀρχή, ἀντικατέστησε τὰ παλιότερα ὕλικά καὶ ἡ χρῆσι τοι σέ διάφορες ποιότητες ἀπλώθηκε σ' ὄλι τήν οἰκουμένη.

Στοῦς νεότερους χρόνους ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐγγράφων εἶναι τεράστιος καὶ στὰ σύγχρονα κράτη φτάνει σέ μεγέθη ἀσύλληπτα, γιὰτι ἡ κρατική γραφειοκρατία ἔχει πάρει μεγάλες διαστάσεις· τό κράτος ρυθμίζει σέ μεγάλο βαθμὸ τῆ ζωῆ τοῦ πολίτη καὶ οἱ διεθνεῖς σχέσεις ἔχουν ἐπεκταθεῖ καὶ σέ ἄλλους τομεῖς ἐκτός ἀπὸ τὸν πολιτικό, ὅπως στόν οἰκονομικό, ἐμπορικό, μορφωτικό, ἀθλητικό κτλ. Ἔτσι προβάλλει ἐπιτακτικά τό θέμα: θά διατηρηθοῦν ὄλα τὰ ἐγγραφα ἢ θά γίνει ἐπιλογή καὶ μέ ποιὰ κριτήρια; γιὰτι κανεῖς δέν μπορεῖ νά ξέρει μέ βεβαιότητα, ἀν ἀπ' αὐτὰ πού θά θεωρηθοῦν ἄχρηστα, δέν ἀποδειχτοῦν σέ μιὰ στιγμή σπουδαῖες πηγές· π.χ. ὅταν ἀφοροῦν ἓνα πρόσωπο ἄσημο ἀρχικά, πού ἀργότερα, σέ ὥριμη ἡλικία κατέλαβε ὑψιστὰ ἀξιώματα, ὅπως π.χ. ἔγινε μέ τόν Hitler. Ὄταν ἀρχισε τῆ σταδιοδρομία τοι κανεῖς δέν μποροῦσε νά προβλέψει τήν ἐπιρροή πού θά ἀσκοῦσε στήν ἱστορία τῆς Εὐρώπης, ὥστε ὄλα τὰ ἐγγραφα πού τόν ἀφοροῦσαν νά εἶχαν ἀπὸ τήν ἀρχή διαφυλαχτεῖ. Χάρη ὄμως στήν τυπικότητα τῆς ἀυστριακῆς γραφειοκρατίας βρέθηκαν οἱ δηλώσεις κατοικίας στή Βιέννη πού ὑπέβαλε καὶ ὁ Hitler στό οἰκείο ἀστυνομικό τμήμα, ὅπως κάθε κάτοικος τῆς Αὐστρίας (ἦταν πάγια ὑποχρέωση ἢ δήλωση στήν ἀστυνομία κάθε μεταβολῆς κατοικίας, Meldezettel), καθὼς καὶ ἡ δήλωση κληρονομίας στήν Ἐφορία μετὰ τὸν θάνατο Ἀραβικό χειρόγραφο: Σελίδα ἀπὸ τό Κοράνιο, Σურία, 9ος αἰώνας.

Ἐγγραφα
τῶν νεότερων
χρόνων:
ἐπιλογή,
διατήρηση,
ἐπισημειώσεις

του πατέρα του· τὰ ἔγγραφα αὐτά θεωροῦνται ἔξαιρετικά διαφωτιστικά γιὰ τὰ νεανικά χρόνια τοῦ Hitler σχετικά μέ τήν οικονομική του κατάσταση καί τήν ἐπαγγελματική του ἀπασχόληση, ἡ δέ πρόσφατη δημοσίευσή τους ἐπηρέασε σημαντικά τήν ἐξιστόρηση τῶν νεανικῶν του χρόνων.

Γι' αὐτό ἡ καταστροφῆ δημοσίων ἐγγράφων πρέπει νά ἐλέγχεται μέ μεγάλη σύνεση, νά ἀποφασίζεται προσεκτικά καί μέ κριτήρια πού νά καλύπτουν εὐρύ φάσμα. Ἐνα ἐνδιαφέρον παράδειγμα γιὰ τόν Ἑλληνισμό τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου παρέχουν τὰ πανεπιστημακά ἀρχεῖα ὀρισμένων ἰταλικῶν πανεπιστημίων, ἰδίως ἀπό τήν περιοχή τοῦ Βενετικοῦ κράτους, ὅπου — στήν Πάδοβα — σπούδαζαν πολλοί Ἕλληνες ἀπό τίς βενετοκρατούμενες περιοχές τῆς Ἑλλάδας (νησιά Ἰονίου, Κρήτη κτλ.). Τό ὕλικό πού προσφέρουν δέν ἀφορᾷ μόνο τούς τότε Ἕλληνες σπουδαστές, πού μερικοί ἀπ' αὐτούς ἔγιναν κατόπιν σπουδαῖες προσωπικότητες, ἀλλά βοηθᾷ νά γνωρίσουμε τό πνευματικό ἐπίπεδο τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς ἐποχῆς, τίς σημαντικές οἰκογένειες κάθε περιοχῆς καί τή συνέχειά τους. Μέ τόν τρόπο αὐτό φωτίζονται θέματα δημογραφικά, κοινωνικῆς σύνθεσης, σχέσεων ξένων ὑπήκων πρὸς τό κυρίαρχο κράτος.

ἡ τυπική
μορφή
τῶν ἐγγρά-
φων καί
ἡ ἀξία τῆς

Τὰ ἔγγραφα σέ κάθε ἐποχή ἔχουν ὀρισμένη ἐξωτερική μορφή· συνήθως ἡμερομηνία, ὑπογραφή, σφραγίδα, μερικές φορές παρατηρήσεις τῶν ἀποδεκτῶν. Στά δημόσια ἔγγραφα ἀναγράφεται ἡ ἀρχή πού τό ἐκδίδει καί ἡ ἀρχή ἡ ὀ ιδιώτης στόν ὁποῖο ἀπευθύνεται· στά ἰδιωτικά πολλές φορές ὑπάρχουν ὑπογραφές μαρτύρων (διαθήκες, συμβόλαια). Μέ μιὰ λέξη, γιὰ νά ἔχει ἰσχύ ἓνα ἔγγραφο, πρέπει ἡ ἐξωτερική μορφή του νά ἔχει ὀρισμένα ἀπαραίτητα γνωρίσματα ἀπό τήν ἀποψη τοῦ δικαίου, τό δέ περιεχόμενό του νά ἀνταποκρίνεται στή νομοθεσία πού ἰσχύει γιὰ τό συγκεκριμένο θέμα ἡ στίς συνήθειες πού ἐπικρατοῦν στό ἱστορικοκοινωνικό πλαίσιο, ἀπό τό ὁποῖο προέρχεται τό ἔγγραφο. Σέ ὀρισμένους τομεῖς, ὅπως στή διπλωματία, ἀναπτύσσονται καί ἰδιαίτεροι ἐκφραστικοί τρόποι. Σέ ὀλες τίς ἐποχές ἀποδίδεται σημασία στούς τίτλους καί τόν τρόπο προσφώνησης καί αὐτά εἶναι στοιχεῖα ἀξιοπρόσεκτα γιὰ πολλούς λόγους, καί ἰδιαίτερα σέ κράτη ὅπου ἡ ὀρολογία δέν εἶναι ἀπλὸς γραφειοκρατικός τύπος ἀλλ' ἀντανακλᾷ ἰδεολογικές ἀρχές καί πολιτειακές ἀντιλήψεις, ὅπως συμβαίνει στή βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Στήν Ἐκθεση τῆς Βασιλείου Τάξεως (μεταξὺ 952-959), τό περίφημο ἔθιμοτυπικό

Έργο του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Προφυρογέννητου (912-959), υπάρχει ειδικό κεφάλαιο σχετικό με τις προσφωνήσεις και την τυπική εξωτερική μορφή των έγγραφων της αυτοκρατορικής γραμματείας προς τους ξένους ηγεμόνες, προσδιοριζόμενη από τη σπουδαιότητα που τό ξένο κράτος κατέχει στη διεθνή τάξη και την εγκαρδιότητα των σχέσεων μεταξύ αυτού και της αυτοκρατορίας. Τη σύνταξη των έγγραφων της βυζαντινής αυτοκρατορικής γραμματείας διέπουν αυστηρά καθορισμένοι κανόνες.

Πολλές φορές σημειώνονται παρατηρήσεις από διάφορες υπηρεσίες που έλαβαν γνώση ενός έγγραφου, κι αυτό είναι ένα κριτήριο γνησιότητας. Ένα άλλο σοβαρό στοιχείο που πρέπει να προσέχει ο έρευνητής είναι η διαφορά του ημερολογίου μετά τη μεταρρύθμιση του παλαιού Ιουλιανού από τον πάπα Γρηγόριο ΙΓ΄ στα 1582. Το νέο ημερολόγιο έγινε σταδιακά αποδεκτό από τα ευρωπαϊκά κράτη, όπως είδαμε στο κεφάλαιο για τη χρονολογία. Αυτό πρέπει να λαμβάνεται υπόψη όταν πρόκειται για έγγραφα κρατών που ακολουθούν την ίδια εποχή διαφορετικά ημερολόγια. Για τό λόγο αυτό συνθήκες και πρωτόκολλα, που συνδέονται με την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους και τις διπλωματικές του σχέσεις ως τό 1923, τά αναφέρουμε συνήθως με δύο ημερομηνίες, τη δυτικοευρωπαϊκή κατά τό γρηγοριανό και την έλληνική κατά τό Ιουλιανό ημερολόγιο. Άπαραίτητα για τη χρήση ενός έγγραφου είναι η εξακρίδωση της γνησιότητας και η χρονολόγησή του, εφόσον δέν αναγράφεται σ' αυτό χρονολογική ένδειξη. Άνάλογα με τις εποχές, την προέλευση του έγγραφου και την κατηγορία του πρέπει να προσπαθήσουμε με έξωτερικά κριτήρια, προπάντων όμως με έσωτερικά, νά φτάσουμε σέ μιά κατά προσέγγιση χρονολόγηση.

*τό αίτημα της
γνησιότητας*

Η γνησιότητα των έγγραφων

Τό θέμα της γνησιότητας είναι πολύ άκανθώδες, γιατί πάντα υπάρχουν πειρασμοί για νά χαλκευτούν πλαστά είτε για προσωπικό όφελος (π.χ. πλαστή διαθήκη), είτε για τό συμφέρον μιάς άρχης (διεκδίκηση έπισκοπών από μητρόπολη στό Βυζάντιο), ή κοινωνικής ομάδας (κατά τη διένεξη μοναστηριών διαφιλονεικούντων την κυριότητα άκινήτων), ή από πολιτική σκοπιμότητα. Έδώ θά αναφέρουμε μερικά παραδείγματα που είχαν ιδιαίτερη σημασία για την ιστορία.

*κίνητρα πλα-
στογράφησης
έγγράφων*

μερικές
περιπτώσεις
πλαστών
εγγράφων

Ἡ λεγόμενη Δωρεά τοῦ Κωνσταντίνου, ἔγγραφο χαλκευμένο λίγο μετὰ τὴν ἰδρυση τοῦ παπικοῦ κράτους (756), τὸ ὁποῖο προσπαθοῦσε νὰ ἀποδείξει ὅτι ἡ κοσμικὴ ἐξουσία τοῦ πάπα δὲν εἶναι τόσο πρόσφατη ἀλλὰ ἀνάγεται στὸ Μεγάλου Κωνσταντίνου, ὁ ὁποῖος εἶχε δωρῆσει ὀρισμένα ἐδάφη στὴ Ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία. Πρῶτος ὁ πρωτοπόρος οὐμανιστὴς τῆς Ἀναγέννησης Lorenzo Valla ἀμφισβήτησε στὰ 1440 τὴ γνησιότητα. Σήμερα κανεὶς δὲν ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν πλαστότητα καὶ πολλὲς μελέτες ἔχουν γραφεῖ γιὰ τὴν προέλευση, τὸ σκοπὸ, τὴ σημασία τοῦ ἐγγράφου. Ἡ ἐπιστολὴ πού φέρεται ὅτι στάλθηκε ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Α΄ Κομνηνὸ (1081-1118) στὸν κόμητα τῆς Φλάνδρας Ροβέρτο γιὰ νὰ ζητήσει δῆθεν τὴ βοήθεια τῶν σταυροφόρων, σήμερα θεωρεῖται κείμενο πλαστό. Στὴν πραγματικότητα ὁ Ἀλέξιος Α΄ εἶχε ἐνδιαφερθεῖ γιὰ μισθοφόρους, ὄχι γιὰ ὀργανωμένες στρατιές, πού ἐνδεχόμενα θὰ πρόβαλαν ἐδαφικὲς ἀξιώσεις. Ἡ ἐπιστολὴ χαλκεύτηκε ἀργότερα στὴ Δύση γιὰ νὰ δικαιολογηθεῖ ἡ ἐκτροπὴ τῆς πρώτης σταυροφορίας.

Ἄλλὰ κι ἓνα ἀπόλυτα γνήσιο ἔγγραφο, ἂν περικοπεῖ, ἔστω κι ἂν στὴν οὐσία δὲν ἀλλάξει τίποτα, εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχει ἀπρόδλεπτες συνέπειες, ὅπως ἔγινε μὲ τὸ περίφημο τηλεγράφημα τοῦ Ems (Ἰούλιος 1870). Ἀπὸ τὴν παραρρήνια λουτρόπολη πού θρυσκόταν ὁ βασιλιάς τότε τῆς Πρωσίας Γουλιέλμος Α΄ ἔστειλε στὸν καγκελλάριό του, τὸν Bismarck, ἓνα τηλεγράφημα στὸ ὁποῖο ἐξέθετε τὴ συνομιλία του μὲ τὸ γάλλο πρεσβευτὴ σχετικὰ μὲ τὴ ρύθμιση τῆς διαδοχῆς στὸν ἰσπανικὸ θρόνο. Οἱ Γάλλοι ἀξιούσαν ἀπὸ τὸ Γουλιέλμο, ἀρχηγὸ τοῦ οἴκου τῶν Hohenzollern, νὰ ἀναλάβει τὴν ὑποχρέωση νὰ μὴν ἐπιτρέψει καὶ στὸ μέλλον νὰ ἀνακηρυχθεῖ βασιλιάς τῆς Ἰσπανίας μέλος τῆς οἰκογενείας του. Ὁ Bismarck, μόλις ἔλαβε τὸ τηλεγράφημα, περιέκοψε σκόπιμα ὅλες τὶς εὐγενικὲς καὶ διακριτικὲς ἐκφράσεις καὶ ἔτσι ἀπέμεινε ἓνα τραχὺ καὶ ξερό κείμενο· μὲ τὴ μορφή αὐτὴ τὸ ἔστειλε νὰ δημοσιευθεῖ στὶς ἡμερίδες. Ὁ σκληρὸς αὐτὸς τόνος ἐξόργισε τὴ γαλλικὴ κοινὴ γνώμη καὶ συνέβαλε στὴν ἔκρηξη τοῦ γαλλογερμανικοῦ πολέμου, ὅπως τὸν εἶχε σχεδιάσει ὁ γερμανὸς καγκελλάριος, μὲ τὶς γνωστὲς συνέπειες γιὰ τὶς μετέπειτα γαλλογερμανικὲς σχέσεις, τὴ διαμόρφωση τῶν συνόρων, τὴν ἰδρυση τῆς γερμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Στὰ 1936 ἔγιναν στὴ Ρωσία οἱ μεγάλες δίκες πού συγκλόνισαν τὴν παγκόσμια κοινὴ γνώμη, κι ἀνάμεσα σ' αὐτὲς ἡ δίκη τοῦ Του-

χατσέφσκι, αρχηγού τότε του σοβιετικού έπιτελείου. Τό κατηγορητήριο στηρίχθηκε σέ έγγραφα πού ένοχοποιούσαν τό στρατηγό ώς εύρισκόμενο σέ συνεννοήσεις μέ τή Γερμανία. Τά έγγραφα αυτά σήμερα ξέρουμε ότι ήταν πλαστά· είχαν κατασκευαστεί από τίς γερμανικές ύπηρεσίες μέ έντολή του Hitler, ό όποίος σχεδίαζε τήν επίθεση του στην Εύρώπη και είχε κάθε συμφέρον νά έξασθενήσει τό σοβιετικό στρατό. Τά πλαστά αυτά έγγραφα διαβιβάστηκαν μέ τρόπο κατάλληλο στον πρόεδρο τής Τσεχοσλοβακίας και φίλο των δυτικών δημοκρατιών Ed. Benesch, από τον όποιο και παραδόθηκαν στό Στάλιν μέ τον όποιο θρισκόταν σέ αγαθές σχέσεις.

[Τό έγγραφο πρέπει νά έρευνηθει άν είναι έξαρχής πλαστό, όπως είναι και τό συνηθέστερο, ή άν σέ γνήσιο έχουν παρεμβληθεί μη γνήσια τμήματα, όποτε πρέπει νά διπιστωθούν οι παρεμβολές και παραλείψεις. Πρώτος πού επιχείρησε νά έξετάσει μέ κριτικό πνεύμα τά έγγραφα ήταν ό Όλλανδός βολλανδιστής μοναχός του τάγματος των Ίησουιτών Daniel Van Papenbroeck (1628-1714) στη διατριβή του *Propylaeum antiquarium circa veri ac falsi discrimen in vetustis membranis* και προσπάθησε νά διαπιστώσει τή γνησιότητα άμφισθητούμενων έγγράφων και νά διατυπώσει άσφαλείς κανόνες. Η προσπάθειά του ξεκίνησε από λιγοστά έγγραφα και δέν ήταν δυνατό νά φθάσει σέ ίκανοποιητικά άποτελέσματα. Ίδιαίτερα οι άμφιβολίες πού διατύπωσε για τή γνησιότητα των έγγράφων των μεροδηγκίων βασιλέων, ένόχλησαν τους Βενεδικτίνους μοναχούς τής μονής Αγίου Διονυσίου κοντά στό Παρίσι, στην όποία φυλάγονταν πολλά έγγραφα των γάλλων βασιλέων αυτής τής δυναστείας, και ό βενεδικτίνος μοναχός J. Mabillon (1632-1707) άποφάσισε ν' άσχοληθεί κριτικά μέ τήν έξέτασή τους κι έτσι σύνταξε, τό πρώτο σπουδαίο κριτικό έργο μέ τον τίτλο *De re diplomatica* (1681).

Σήμερα μέ τήν έκδοση πολλών χιλιάδων έγγράφων διαφόρων κατηγοριών κατά έποχές και τήν έπισταμένη, συστηματική μελέτη τους, πολλές φορές και μέ σύγχρονα τεχνικά μέσα έχουμε ξεχωρίσει άσφαλή κριτήρια έξωτερικά, και πρό πάντων έσωτερικά, βασισμένα στην μελέτη των όμοειδών έγγράφων κάθε έποχής πού άποτελούν τη βάση για τήν έξακριβωση τής γνησιότητας ή του βαθμού τής πλαστότητας των έγγράφων.

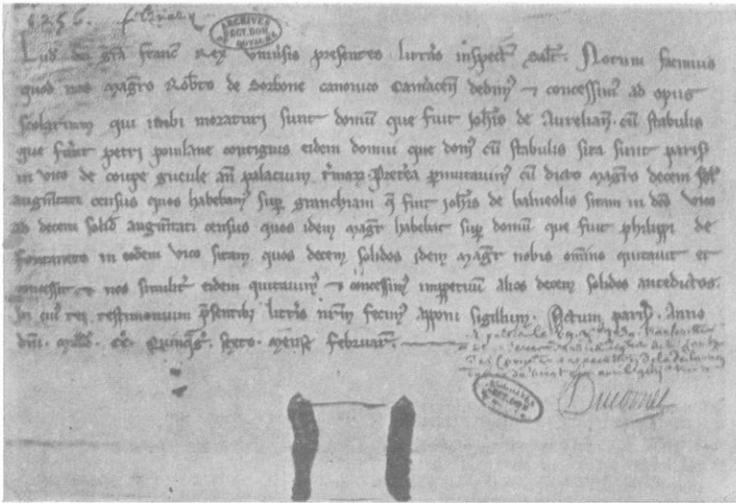
Τό πρόβλημα δέν είναι σημερινό. Η βυζαντινή άυτοκρατορική γραμματεία π.χ. τηρούσε όρισμένους άυστηρούς κανόνες για νά

ξεχωρίζουν τὰ γνήσια αὐτοκρατορικά ἔγγραφα. Ἐκτός τοῦ ὅτι χρησιμοποιοῦσε καλῆς μέχρι ἐξαιρετικῆς ποιότητος περιγαμνή — προ-
 κείται βέβαια γιὰ τὰ πρωτότυπα αὐτοκρατορικά ἔγγραφα — φρό-
 ντιζε νὰ παρεμβάλει ὀρισμένες λέξεις στό κείμενο μέ ὠραῖο κόκκινο
 μελάνι, ὅπως τῆ λέξη *Λόγος*, μέ τήν ὁποία γίνεται ἀναφορά στό
 πρόσωπο τοῦ αὐτοκράτορα. Μέ τό ἴδιο κόκκινο μελάνι ὑπέγραφε
 καί ὁ αὐτοκράτορας σύμφωνα μέ τόν καθορισμένο γιὰ κάθε κατηγο-
 ρία ἐγγράφων τύπο (στά χρυσόβουλλα ἀπό τόν Ι΄/ΙΑ΄ αἰῶνα μέ
 ὅλους τούς τίτλους: π.χ. *Ἀλέξιος πιστός βασιλεύς καί αὐτοκράτωρ
 Ρωμαίων ὁ Κομνηνός*: στά προστάγματα μέ μνηλόγημα), ὅποτε ἀπό
 τίς παρατυπίες πού κάνουν οἱ πλαστογράφοι στά δύο αὐτά σημεῖα
 ἔχουμε σίγουρη τήν ἀπόδειξη τῆς πλαστότητος. Συνήθως οἱ πλαστο-
 γράφοι χρησιμοποιοῦν μαῦρο μελάνι ἀντί γιὰ τό κόκκινο καί ἡ
 ἀντίστοιχῆς ἐποχῆς. Συχνό εἶναι τό λάθος τῶν πλαστογράφων στήν
 ἀναγραφή τοῦ ἀριθμοῦ τῆς ἰνδικτιῶνας· χωρίς σκέψη μεταφέρουν τόν
 ἀριθμό πού ἀπαντᾷ στό ἔγγραφο πού ἔχουν γιὰ πρότυπο καί δέν τόν
 προσαρμῶζουν στό ἔτος «ἀπό κτίσεως κόσμου» πού ἀναγράφουν στό
 δικό τους πλαστό κείμενο. Εἶναι ἀκόμη καθιερωμένο ἀπό τήν αὐτο-
 κρατορικῆ γραμματεία τῶν τελευταίων βυζαντινῶν αἰῶνων ἕνα συν-
 θηματικό στοιχεῖο ἀναγνώρισης τῆς γνησιότητος τοῦ ἐγγράφου· ὁ
 τρόπος πού στήν τελευταία σειρά καί πρῖν ἀπό τήν αὐτοκρατορικῆ
 ὑπογραφή ἀναγράφεται ἡ μικρῆ φράση: καί τό *ἡμέτερον ὑπεση-
 μῆματο κράτος*: ἡ λέξη *κράτος* ἀπαντᾷ μόνη στήν ἀρχή τῆς τελευ-
 ταίας σειράς, ἀφοῦ κατά κανόνα ἀραιώσουν οἱ λέξεις τῆς προτε-
 λευταίας.]

Οἱ σπουδαιότερες κατηγορίες ἐπίσημων ἐγγράφων

διπλωματικά
 ἔγγραφα

Τά διπλωματικά ἔγγραφα περιλαμβάνουν τήν ἀλληλογραφία τοῦ
 Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν κάθε κράτους μέ τίς ὑπηρεσίες (πρεσβεῖες,
 προξενεῖα), μέσω τῶν ὁποίων ἐπικοινωνεῖ μέ τὰ ξένα κράτη. Τά
 σημαντικότερα κείμενα ἀναφέρονται στήν ἐξωτερικῆ πολιτική καί
 περιέχουν ὁδηγίες τοῦ κέντρου πρὸς τούς διπλωματικούς ἐκπρο-
 σώπους τοῦ κράτους ἢ ἐκθέσεις τῶν πρεσβευτῶν ἀπό τῆ χώρα στήν
 ὁποία εἶναι διαπιστευμένοι, μέ πληροφορίες γιὰ τήν ἐκεῖ κατάσταση
 καί τήν πολιτική πού φαίνεται νὰ διαγράφεται ἢ γιὰ τίς μεγάλες
 παροικίες ὑπηκόων στήν ξένη χώρα. Κατά τῆ χρησιμοποίηση τῶν

Τό έγγραφο ιδρύσεως της Σορβόνης τό 1257. Γαλλικά Κρατικά άρχεία.

πρεσβευτικῶν ἐκθέσεων ὁ ἱστορικός πρέπει νά λαμβάνει ὑπόψη τοῦ χαρακτήρα καί τίς προσωπικές ἰκανότητες τοῦ συντάκτη, ὡς καί τόν τρόπο ἀποστολῆς τῆς ἐκθεσης. Εἶναι διαφορετικό ἂν ἔχει σταλεῖ κρυπτογραφημένη, μέ εἰδικό ἀπεσταλμένο ἢ μέ τό κοινό ταχυδρομεῖο, γιατί προσαρμόζεται ὁ τρόπος μετάδοσης πληροφοριῶν καί διατύπωσης τῶν νοημάτων ἀνάλογα μέ τόν κίνδυνο πού διατρέχει ἡ ἐκθεση νά διαβαστεῖ ἀπό τίς ξένες μυστικές ὑπηρεσίες. Πρέπει ἐπίσης νά ἔχουμε ὅτo νοῦ μας ὅτι μερικές φορές ἐπιλέγεται σκόπιμα ἡ μέσω τηλεγραφημάτων καί ἐκθέσεων διοχέτευση πληροφοριῶν γιά παραπλάνηση τοῦ ἀντιπάλου.

Στό Μεσαίωνα χρησιμοποιοῦνταν εἰδικοί ἀπεσταλμένοι ἀπό τῆ βυζαντινῆ αὐτοκρατορία, τήν παπική ἐκκλησία, τοὺς ἡγεμόνες τῆς Δύσης καί τό καλιφάτο. Κείμενο ζωντανό καί πολύτιμο, παρά τήν πολιτική ἐμπάθεια πού τό χαρακτηρίζει, εἶναι ἡ Relatio (Ἐκθεση ἐτ. 968) τοῦ ἐπισκόπου Κρεμώνης Λιουπράνδου, ἀπεσταλμένου τοῦ αὐτοκράτορα Ὁθωνα Α΄ στή βυζαντινῆ αὐλή τοῦ Νικηφόρου Β΄ Φωκά. Μόνιμες ἀντιπροσωπεῖες σέ ξένη χώρα ἀρχίζουσι ἀπό τό ΙΕ΄ αἶώνα. Περίφημοι γιά τήν πολιτική τους δξυδέρεια καί τήν πρακτική τους ἀντίληψη εἶναι οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Βενετίας τό ΙΕ΄ καί Ις΄

αίωνα, που δημιούργησαν σχολή. Ἐξίσου ἐπιδέξιοι διπλωμάτες ἀποδείχτηκαν καί οἱ ἀπεσταλμένοι (nuntii) τῆς παπικῆς Curia.

ἡ ἱστορική
ἀξία τους

Ἡ ἀξία τῶν πρεσβευτικῶν ἐκθέσεων — οἱ ὁποῖες πολλές φορές χαρακτηρίζονται ἀπό θεματική ποικιλία ἀνάλογη μέ τά προσωπικά ἐνδιαφέροντα τοῦ πρεσβευτῆ καί προπάντων μέ τά ἀνακύπτοντα ζητήματα — προσδιορίζεται ἀπό τήν ἐπιλογή καί τά κίνητρα (ιδεολογία ἢ χρήματα) τῶν πληροφοριοδοτῶν του, τήν πνευματική καί ἠθική προσωπικότητα τοῦ πρεσβευτῆ, τήν ἐκτίμησι πού χαίρει στούς ἰθύνοντες κύκλους τοῦ ξένου κράτους καί μεταξύ τῶν συναδέλφων του, στό γεγονός ἂν θεληματικά ἢ ὄχι κατά τή διοχέτευσι τῶν εἰδήσεων καί τή διατύπωσι ἀπόψεων λαμβάνει ὑπόψη του τή νοοτροπία τοῦ παραλήπτη.

τό πρόβλημα
τῆς ἀξιοπι-
στίας τῶν
ἐπίσημα
ἀνθολογημέ-
νων
ἐγγράφων

Μέ μεγάλη προσοχή καί ἐπιφυλακτικότητα ὁ ἱστορικός πρέπει νά χρησιμοποιεῖ τά ἐγγράφα πού περιλαμβάνονται σέ συλλογές, σύγχρονες τῶν γεγονότων, καταρτισμένες ἀπό τό ἴδιο τό ἐνδιαφερόμενο κράτος σέ μιά κρίσιμη ἐποχή γιά ἓνα ἐπίμαχο θέμα, μέ σκοπό νά προβάλλει τή δική του ἐκδοχή. Εἶναι γνωστές μέ τό ὄνομα «Βίβλοι» καί ἀνάλογα μέ τό χρῶμα τοῦ ἐξωφύλλου, διαφοροτικό κατά κράτος, διακρίνονται σέ Κίτρινη Βίβλο Γαλλίας, Κυανή Βίβλο Μεγάλης Βρετανίας, Πράσινη Ἰταλίας, Λευκή Ἑλλάδας, Κόκκινη Ἰσπανίας, Πορτοκαλί τσαρικής Ρωσίας, Λευκή Γερμανίας. Στίς περιπτώσεις αὐτές ἔχει προηγηθεῖ ἐπιλογή τῶν ἐγγράφων· μερικά ἔχουν περικοπεῖ, σέ ἄλλα λέξεις ἢ φράσεις ἔχουν ἀλλοιωθεῖ, μερικές φορές ἔχει γίνει ἀλλαγὴ στή χρονολογία. Οἱ «Βίβλοι» περιέχουν ἐκθέσεις, ὁδηγίες, πρωτόκολλα, διακοινώσεις. Πρῶτη ἢ Μ. Βρετανία τό 1681 χρησιμοποίησε τό εἶδος ἐκδίδοντας κατ' ἐντολή τοῦ Κοινοβουλίου Blue Books γιά τή χρήση περιορισμένου κύκλου δημόσιων ἀνδρῶν. Στή δημοσιότητα ἄρχισαν νά τίς παρουσιάζουν τά ἐνδιαφερόμενα κράτη κατά τή διάρκεια τοῦ 19οῦ αἰῶνα (π.χ. Ἀγγλία 1836, Γαλλία 1852, Ἰταλία 1861, Γερμανία 1884). Ὁ ἱστορικός ὀφείλει καί τά ἐγγράφα πού περιέχονται στίς «Βίβλους» νά τά ἀναζητεῖ στά ἀρχεῖα, γιά νά εἶναι βέβαιος ὅτι χρησιμοποιεῖ τά αὐθεντικά κείμενα.

ἔγγραφα
τῆς
ἐνετοκρατίας

Μολονότι στήν κυριολεξία δέν πρόκειται γιά διπλωματικά ἐγγράφα, ἀφοῦ προέρχονται ἀπό διοικητικούς καί ὄχι διπλωματικούς ἐκπρόσωπους τῆς Βενετίας στίς ἑλληνικές κτήσεις τῆς, ἀναφέρω τίς Ἐκθέσεις τῶν ἐκεῖ τοποθετημένων Βενετῶν *προνοητῶν* γιά τή σπου-

δαιότητα καί ἀκρίβεια τῶν πληροφοριῶν πού παρέχουν ἀναφορικά μέ τίς ἑλληνικές περιοχές κατά τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας.

Ἡ διεθνοποίηση καί ἀλληλεξάρτηση τῶν οικονομικῶν σχέσεων σέ πολλούς τομείς (π.χ. δανειοδότηση, ἐπιχορήγηση μεγάλων τεχνικῶν ἔργων, μεταφορά κεφαλαίων, πολυεθνικές ἐταιρεῖες κτλ.) ἀντικατοπτρίζεται στήν ἀλληλογραφία τῶν διεθνῶν ὀργανισμῶν καί τῶν κρατικῶν ὑπηρεσιῶν τῶν ἐνδιαφερόμενων κρατῶν. Πολλές φορές τά οικονομικά θέματα εἶναι ἀλληλένδετα μέ τά πολιτικά σέ διεθνή κλίμακα. Καλλιτεχνικές, πνευματικές, μορφωτικές, ἐμπορικές συμβάσεις μεταξύ κρατῶν ἢ ὑπό τήν αἰγίδα Διεθνoῦς Ὁργανισμοῦ, παρέχουν χρήσιμο ὕλικό γιά τή διερεύνηση τῶν πνευματικῶν καί γενικά πολιτισμικῶν σχέσεων τῶν λαῶν.

Ἡ ζωή μέ τήν καθημερινή μεταβολή τῶν συνθηκῶν δημιουργεῖ νέες ἀνάγκες, ὅπως π.χ. μέ τή μετανάστευση ἐργατῶν ἀπό τίς λιγότερο ἀναπτυγμένες χώρες πρὸς τίς βιομηχανικές (Γαλλία, Γερμανία, Βέλγιο, Ἑλβετία κτλ.), πού παρατηρήθηκε μετά τό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Οἱ νέοι αὐτοί κάτοικοι παίρνοντας μέρος στήν οικονομική ζωή τοῦ τόπου ἔδωσαν ἀφορμή στή γένεση ἐνός νέου κοινωνικοῦ φαινομένου μέ πολλές ὀψεις, τόσο στήν ἐσωτερική ζωή τῆς χώρας ὅσο καί σέ συνάρτηση μέ τίς χώρες προέλευσής τους. Ἔτσι ἀνέκυψαν θέματα ἐργατικῆς νόμοθεσίας, κοινωνικῆς ἀσφάλισης, ἐκπαίδευσης τῶν παιδιῶν πού γεννήθηκαν καί μεγάλωσαν σέ νέο γλωσσικό περιβάλλον. Γιά τή διερεύνηση ὅλων αὐτῶν τῶν θεμάτων ἐξαιρετικά διαφωτιστική εἶναι ἡ ἐπίσημη ἀλληλογραφία μεταξύ τῶν χωρῶν προέλευσης καί ἐκείνων τῆς νέας ἐγκατάστασης.

Αὐθεντικό ὕλικό μεγάλης σπουδαιότητας, ὄχι μόνο γιά τήν παρακολούθηση ἐπαναστατικῶν κινήσεων ἀλλά καί γιά συγκεκριμένες προσωπικότητες, κρῦβουν τά ἀρχεῖα τῆς ἀστυνομίας. Ἔτσι οἱ αὐστριακές ὑπηρεσίες, πού παρακολουθοῦσαν τό Ρήγα Φεραῖο καί τόν Καποδίστρια μετά τήν παραίτησή του ἀπό τήν ὑπηρεσία του στήν τσαρική Ρωσία, ἔχουν συντάξει ἐκθέσεις πολῦτιμες γιά τόν ἱστορικό. Ἀκόμη σημαντικές ἐπιστολές τοῦ Stendhal, πού πέρασε μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς του στήν Ἰταλία, σταλμένες ἀπό ἰταλικές περιοχές ὑπαγόμενες στήν αὐστριακή μοναρχία, εἶχαν κρατηθεῖ ἀπό τήν αὐστριακή ἀστυνομία κατά τόν ἔλεγχο τοῦ ταχυδρομείου, ὅπως συνήθιζε, καί εἶδαν ἀργότερα τό φῶς τῆς δημοσιότητας ἀνασυρμένες ἀπό τά ἀστυ-

*ἔγγραφα
διακρατικῶν
σχέσεων*

*ἔγγραφα
τῶν
ἀστυνομικῶν
ἀρχείων*

ἔγγραφα
δημοσκοπή-
σης

νομικά ἀρχεῖα. Οἱ πλουσιότερες, ἀκριβέστερες καί ἐπιμελέστερα μα-
ζεμένες πληροφορίες γιά τή φιλελληνική κίνηση στίς διάφορες γαλ-
λικές πόλεις περιέχονται στίς ἐκθέσεις τῶν ἀστυνομικῶν ἀρχῶν καί
τῶν νομαρχιακῶν ὑπηρεσιῶν, ὅπως ἀποκαλύπτεται τώρα μέ τή δη-
μοσίευσή τους ἀπό τά ἀρχεῖα τῆς Μασσαλίας, Λυών, Στρασβούργου,
Τουλούζης κτλ. Στή Γερμανία δημοσιεύθηκαν οἱ ἐκθέσεις τῆς ἀ-
στυνομίας γιά τό φρόνημα τοῦ πληθυσμοῦ καί τόν ἀντίκτυπο τῶν
γεγονότων τοῦ πολεμικοῦ μετώπου καί τῆς ἐσωτερικῆς κατάστασης
τόσο κατά τή νικηφόρο γιά τή Γερμανία πρώτη περίοδο τοῦ δευτέρου
παγκόσμιου πολέμου, ὅσο καί μετά τήν ἀνατροπή τῆς ἰσορροπίας
τῶν δυνάμεων καί τόν πολλαπλασιασμό τῶν δυσκολιῶν (δομβαρδι-
σμοί, δυσχέρειες στόν ἐπισιτισμό, ἀνθρώπινες ἀπώλειες στό μέτωπο,
καταστροφές πόλεων), καί ἐκπλήσσουν γιά τήν ἀντικειμενικότητα,
τήν ἀκριβεία τῶν παρατηρήσεων, τήν ἀποφυγή ἀπόκρυψης τῶν δυ-
σάρεστων ἐντυπώσεων καί πληροφοριῶν.

ἔγγραφα
στρατιωτικά

Αὐτόνοητη εἶναι ἡ μεγάλη σπουδαιότητα τῶν στρατιωτικῶν ἐγ-
γράφων γιά τήν ὀργάνωση καί ἐκπαίδευση τοῦ στρατοῦ, τόν ἐξοπλι-
σμό, τήν προετοιμασία καί, προπάντων, τή διεξαγωγή τῶν στρατιω-
τικῶν ἐπιχειρήσεων. Σημαντικό βοήθημα γιά τήν παρακολούθηση
τῶν ἐπιχειρήσεων ἀποτελοῦν οἱ ἐπιτελικοί χάρτες. Σ' αὐτά τά ἐγ-
γραφα στήριζεται κυρίως ἡ Ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν πολέμων κατά
τόν Κ' αἰῶνα, πού συντάσσεται ἀπό τό Γενικό Ἐπιτελεῖο Στρατοῦ.

Ἀρχεῖα· διαφύλαξη τῶν ἐγγράφων· ὀργάνωση ἐιδικῶν ὑπηρεσιῶν

Τά παλιότερα ἔγγραφα σώζονται συνήθως στά ἀρχεῖα τῶν μονῶν,
καί στήν Ἑλλάδα ἰδιαίτερα στά σπουδαία μοναστηριακά συγκροτή-
ματα τοῦ Ἁθῶ, τῆς Πάτμου, τῶν Μετεώρων. Στή Δύση ἐπί αἰῶνες
διατηρήθηκαν στά μεγάλα μοναστήρια ἢ σέ ἀρχεῖα ἐπισκοπῶν καί σέ
μερικές χώρες, ὅπως στήν Ἰταλία, ἐξακολουθοῦν νά φυλάσσονται
καί σήμερα· σέ ἄλλες ὁμως, ὅπως στή Γαλλία, παραδόθηκαν κατά
τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1789 σέ κρατική φύλαξη. Τά νεότερα κράτη
ἔχουν ὀργανώσει ἐιδικές κρατικές ὑπηρεσίες γιά τή διατήρηση καί
διαφύλαξη τῶν ἐγγράφων τόσο ἐκείνων πού ἀναφέρονται στίς διε-
θνεῖς σχέσεις, ὅσο καί αὐτῶν πού ἀφοροῦν τήν ἐσωτερική ζωή τῆς
χώρας στίς ποικίλες της ἐκφάνσεις.

Ο ιστορικός πού θέλει νά ασχοληθεῖ μέ τήν Ἑλληνική ἱστορία θά ἀνατρεῖξει στά ἀρχεῖα πού βρισκονται ἐδῶ, στήν Ἑλλάδα. (Γενικά ἀρχεῖα τοῦ κράτους, ἀρχεῖα Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, ἰδιωτικά, φυλασσόμενα στό Μουσείο Μπενάκη, τή Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, τήν Ἱστορική Ἐθνολογική Ἐταιρεία κτλ.) καί στά ἀρχεῖα τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων (Μεγάλης Βρετανίας, Γαλλίας, Αὐστρίας, Ρωσίας, ἔπειτα Ἰταλίας, Γερμανίας, σήμερα καί Ἡνωμένων Πολιτειῶν), καί τῶν βαλκανικῶν κρατῶν. (Τά τουρκικά ἀρχεῖα δέν εἶναι ἀκόμη προσιτά). Ἄλλά ἡ χρησιμοποίηση τῶν φακέλων δέν εἶναι ἀπλή καί ἡ κατάταξη τῶν ἐγγράφων ἀκολουθεῖ ὀρισμένους κανόνες, ἀνάλογα μέ τή νομική θέση μιᾶς χώρας-κράτους. Π.χ. οἱ φάκελοι γιά τήν Ἑλλάδα ὡς ἀνεξάρτητο κράτος ἀκολουθοῦν ἄλλη κατάταξη ἀπό ἐκείνους τῆς ἐποχῆς πού ὁ ἑλληνικός χώρος ἀποτελοῦσε τμήμα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Βλ. π.χ. τό βιβλίο τοῦ Ἑλ. Π ρ ε β ε λ ἄ κ η: "Τά βρετανικά κοινοβουλευτικά ἐγγράφα καί ἡ νεότερη ἑλληνική ἱστορία 1801-1960, Θεσσαλονίκη 1960", εἰδικό γιά τή χρήση τῶν διάφορων κατηγοριῶν ἐγγράφων τῆς Βουλῆς τῶν Κοινοτήτων, πού ἐνδιαφέρουν τόν ἱστορικό τῆς περιόδου αὐτῆς τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας.

[Ἐπάρχουν εἰδικοί ἐπιστημονικοί ὀδηγοί γιά τή χρήση τῶν μεγάλων ἀρχείων, ὅπως εἶναι τό βρετανικό Foreign Office ἢ τά Archives Nationales τῆς Γαλλίας. Ὡς παράδειγμα σημειῶνω Ch. S c h m i d t: Les sources de l'histoire de France depuis 1789 aux Archives Nationales, Paris 1907, μόνο γιά τίς πηγές τῆς γαλλικῆς ἱστορίας ἀπό τή Γαλλική Ἐπανάσταση πού περιέχονται στά Ἐθνικά Ἀρχεῖα τῆς Γαλλίας. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι τά κρατικά ἐγγράφα δέν εἶναι προσιτά παρά μόνο μετά τήν πάροδο ὀρισμένου χρονικοῦ διαστήματος, συνήθως τριάντα ἐτῶν. Οἱ παλικές ἀρχές ἔχουν καθιερώσει πενήντα χρόνια γιά τά ἀρχεῖα τοῦ Βατικανοῦ. Μερικές φορές ἡ ἀνατροπή ἑνός καθεστώτος παρακινεῖ τή διάδοχη κυβέρνησις νά φέρει στή δημοσιότητα ἐγγράφα τοῦ ἀμέσως προηγούμενου πολιτικοῦ ἢ πολιτειακοῦ συστήματος, πού κατά τή γνώμη τῆς συμφέρει νά γίνουν ἀμέσως γνωστά. Ἔτσι οἱ Μπολσεβίκοι μετά τήν ἐπικράτησή τους στή Ρωσία, ἔδωσαν στή δημοσιότητα τά ἐγγράφα τῆς ἐποχῆς τοῦ πρώτου παγκόσμιου πολέμου πού βρέθηκαν στά ρωσικά κρατικά ἀρχεῖα. Τό ἴδιο ἔπραξαν καί οἱ κυβερνήτες τῆς Γερμανίας γιά τή χώρα τους μετά τήν πτώση τῆς μοναρχίας καί τήν ἐγκαθίδρυση τῆς δημοκρατίας στά

1918. Ἀνάλογη τακτική ἀκολούθησαν καί οἱ Ἠνωμένες Πολιτεῖες, οἱ ὁποῖες μετά τήν ἤττα τῆς Γερμανίας στό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο ἄρχισαν τή δημοσίευση τῶν ἐγγράφων τοῦ γερμανικοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν.

Ἐκτός ἀπό τά κρατικά, ὑπάρχουν ἀρχεῖα ὀργανισμῶν π.χ. τῶν μεγάλων κομμάτων στή Μ. Βρετανία ἢ τῶν μεγάλων ἐφημερίδων (π.χ. Times, Guardian, Temps, Monde κτλ.) ἢ τραπεζῶν μέ παγκόσμια δραστηριότητα, πού εἶναι ἐξαιρετικῆς σημασίας γιά τόν ἱστορικό τῆς γενικῆς ἱστορίας σέ παγκόσμια κλίμακα, ἀλλά καί τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας εἰδικότερα.

Ἡ ἔκδοση τῶν ἐγγράφων τῶν παλαιότερων ἐποχῶν εἶναι ἕνα αἶτημα πού σιγά σιγά πραγματοποιεῖται στήν ἐποχή μας σέ καλές κριτικές ἐκδόσεις μέ κατατοπιστική εἰσαγωγή καί σχόλια γιά τήν κατανόηση τῶν πραγμάτων. Πρόβλημα γεννιέται ἀπό τή στιγμή πού τά ἐγγράφα πολλαπλασιάζονται στόν ἐκπληκτικό βαθμό πού γνωρίζουμε στίς μέρες μας καί σέ παγκόσμια κλίμακα. Ἐχει υἱοθετηθεῖ ἡ λύση τῆς δημοσίευσης ἐπιτομῶν τῶν ἐγγράφων. Περιλαμβάνονται σ' αὐτές ἀκριβῆ στοιχεῖα τοῦ ἐγγράφου — ἀποστολέας, παραλήπτης, χρονολογία — καί σύντομη περίληψη τοῦ περιεχομένου του. Μέ τόν τρόπο αὐτό παρουσίασε τό Κέντρο Ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 2578 ἐγγράφα τῆς περιόδου 10 Σεπτεμβρίου 1827 μέχρι 16/28 Δεκεμβρίου 1832 τῶν φακέλων τοῦ Foreign Office, 32/φάκελοι 1-34. Κατά τήν πρόβλεψη τῆς διεύθυνσης τοῦ Κέντρου γιά τήν κάλυψη τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Foreign Office, βρετανικῆς πρεσβείας καί βρετανικῶν προξενεῖων θά χρειαστοῦν 25-30 τόμοι μεγάλου (4ου) σχήματος γιά τά ἔτη 1827-1905, ἐφόσον θά δημοσιευτοῦν τά ἐγγράφα μόνο σέ ἐπιτομή.

Φυσικά δέν εἶναι δυνατό ἐδῶ νά δοθεῖ κατάλογος τῶν ἐγγράφων πού ἔχουν ἐκδοθεῖ. Θά ἀναφέρω μόνο λίγες μεγάλες σειρές. Ὑποδειγματική εἶναι ἡ ἔκδοση τῶν βυζαντινῶν ἐγγράφων τῶν μονῶν τοῦ Ἄθω τόσο ἀπό τόν Fr. Dölger, ὅσο καί τόν P. Lemerle καί τοῦς συνεργάτες του, ὅπως καί τῶν μονῶν τῆς Νότιας Ἰταλίας καί Σικελίας ἀπό τόν A. Guillou.

Στά Monumenta Germaniae historica (ἔκδοση τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου), παράλληλα μέ τίς σειρές τῶν συγγραφέων, ἐκδίδεται σειρά ἐγγράφων καί ἐπιστολῶν πού ἀναφέρονται στή μεσαιωνική ἱστορία τῶν λαῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης.

Σημαντική για τὰ ἔγγραφα τῆς γαλλικῆς ἱστορίας εἶναι ἡ σειρά Collection de documents inédits sur l'histoire de France, πού ἐκδίδεται ἀπό τό 1835.

Πολύτομες, σχεδόν ἐξαντλητικές συλλογές διπλωματικῶν ἐγγράφων, ἰδίως ἀπό τό ΙΘ΄ καί Κ΄ αἰώνα, ἐξέδωκαν καί ἐξακολουθοῦν νά ἐκδίδουν τὰ ὑπουργεῖα Ἑξωτερικῶν Μεγάλης Βρετανίας, Γαλλίας, Γερμανίας, Αὐστρίας, Ἰταλίας κτλ.]

Ἄλληλογραφία

Μιά ἀκόμη ἐνδιαφέρουσα ἱστορική πηγή εἶναι καί οἱ ἐπιστολές τῶν ὁποίων περιεχόμενο καί ὕφος βρίσκονται συνήθως σέ συνάρτηση μέ τήν προσωπικότητα τοῦ ἀποστολέα. Μερικές φορές προέχει ὁ προσωπικός καί κάπως ἐξομολογητικός τόνος, ἰδιαίτερα ὅταν τὰ γράμματα προέρχονται ἀπό καλλιτέχνες ἢ λογοτέχνες. Ἡ ἀξία τῶν πληροφοριῶν κατά κανόνα προσδιορίζεται ἀπό τή θέση, πολιτική ἢ κοινωνική τοῦ ἀποστολέα καί τήν πρόθεσή του νά καταστήσει κοινόν τῶν σκέψεών του καί τῶν πληροφοριῶν πού κατέχει τόν ἀποδέκτη.

Ἀπό τή ρωμαϊκή Ἀρχαιότητα ἔχει σωθεῖ ἡ πλούσια σέ πληροφορίες γιά τίς ταραγμένες, δεκαετίες τῶν μέσων τοῦ Α΄ π.Χ. αἰώνα ἀλληλογραφία τοῦ Κικέρωνα (106-43 π.Χ.), χάρι στήν ὁποία παρακολουθοῦμε τίς πολιτικές ἐξελίξεις σχεδόν ἡμέρα μέ τήν ἡμέρα.

Φημισμένη εἶναι ἡ ἀλληλογραφία τῆς Charlotte-Elisabeth (=Lise-lotte), πριγκίπισσας τοῦ Παλατινάτου (1652-1722), δεύτερης γυναικας τοῦ δούκα τῆς Ὁρλεάνης, ἀδελφοῦ τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ΄. Μέλος τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας καί παρακολουθώντας ἀπό κοντά τή ζωή στά ἀνάκτορα (ἦταν μητέρα τοῦ Φιλίππου, δούκα τῆς Ὁρλεάνης καί ἀντιβασιλιᾶ κατά τήν ἀνηλικότητα τοῦ Λουδοβίκου ΙΕ΄), ἡ πριγκίπισσα παρουσιάζει τὰ συμβάντα καί τὰ ἦθη τῆς αὐτῆς μέ ὤμη εἰλικρίνεια. Στά γαλλικά γράμματα ξεχωριστή θέση κατέχουν καί οἱ ἐπιστολές πού ἡ Μαρία de Sévigné (1626-1696) ἔγραφε στήν κόρη της κόμισσα Grignan. Ἐνδιαφέρον γιά τήν εὐρωπαϊκή ἱστορία παρουσιάζει ἡ ἀλληλογραφία τῆς αὐτοκράτειρας Μαρίας Θηρεσίας (1740-1780) μέ τήν κόρη της βασίλισσα τῆς Γαλλίας Μαρία-Ἀντουανέττα καί τόν ἐμπιστό της πρεσβευτή στή γαλλική αὐλή, κόμητα Mercy d'Argenteau.

*περιπτώσεις
σημαντικῆς
ἀλληλογρα-
φίας*

Γιά τή γνώση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος καί τή διαμόρφωση τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας πολύτιμη εἶναι ἡ μακρόχρονη καί ὀγκώδης ἀλληλογραφία τῶν Karl Marx καί Friedrich Engels.

Τή ζωή καί τό ἔργο διάσημων συγγραφέων καί καλλιτεχνῶν φωτίζουν οἱ ἐπιστολές τους, πού γιά μερικούς ἔχουν συγκεντρωθεῖ σέ πλήρεις συλλογές. Παραδειγματικά σημειώνω τίς συλλογές ἐπιστολῶν τῶν Goethe, Voltaire, Stendhal, Balzac, Sainte-Beuve, Flaubert.

Γιά τά ἑλληνικά πράγματα μοναδική εἶναι ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Ἀδ. Κοραῆ (1748-1833), ἔκφραση ὑψηλοῦ ἠθους καί σοφίας, πού καλύπτει τήν ἀποφασιστική γιά τήν προετοιμασία τῆς ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἐποχή.

Πολιτικά Κείμενα Πολιτικοί λόγοι

πολιτικοί
λόγοι:
α. στήν
Ἀρχαία
Ἑλλάδα
καί
Ρώμη

Οἱ πολιτικοί λόγοι, πού συχνά θίγουν σοβαρά πολιτικά θέματα, παρουσιάζουν ξεχωριστό ἐνδιαφέρον γιά τήν ἀμεσότητα τῆς πληροφόρησης, τή διακήρυξη ἀρχῶν καί προθέσεων τοῦ γράψαντος-ἀπαγγειλάντος τό λόγο. Στήν κατηγορία αὐτή ἀνήκουν οἱ πολιτικοί λόγοι καί, ὡς ἓνα σημεῖο, οἱ δικανικοί τῶν ρητόρων τῆς ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος, (Ἄνδοκίδη, Λυσία, Ἰσοκράτη, Αἰσχίνη, Δημοσθένη, Ὑπερείδη, Λυκούργου κτλ.). Κείμενα πού τά ἔχει σφραγίσει ἡ κρισιμότητα τῆς στιγμῆς, ὅπως τήν ἀντιμετωπίζει ὁ πολιτικός-ρῆτορας μέ τίς πολιτικές του ἰδέες, παρέχουν συγχρόνως πολύτιμες πληροφορίες γιά τή λειτουργία τῶν θεσμῶν, τίς θέσεις καί σχέσεις τῶν ἀντιμαχόμενων πολιτικῶν κομμάτων, εἴτε αὐτά δροῦν στήν πόλη-κράτος εἴτε σέ μεγαλύτερη πολιτεία, ὅπως ἦταν ἡ ρωμαϊκή. Στό σημεῖο αὐτό ἀξιοπρόσεκτοι εἶναι οἱ λόγοι τοῦ Κικέρωνα καί μάλιστα οἱ πολιτικοί, πού στρέφονται κατά τοῦ ὀργανωτῆ τῆς συνωμοσίας τό 63 π.Χ. Κατρίνα καί οἱ κατά εἰκοσαετία μεταγενέστεροι ἐναντίον τοῦ Ἀντωνίου.

β. στή
ὀρθόδοξη
ἐποχή

Πρέπει ἀκόμη μέ προσοχή νά ἐκτιμήσουμε τά θετικά στοιχεία πού κρύβονται κάτω ἀπό περίτεχνο περίβλημα ρητορικότητος: σέ ἄλλες περιπτώσεις περιορισμένης πολιτικῆς ἐλευθερίας. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουν οἱ πολιτικοῦ περιεχομένου λόγοι τῶν σοφιστῶν τοῦ Δ΄ αἰῶνα Θεμιστίου (317-388 περ.) καί Λιβάνιου (314-393 περ.), συνεχιστῶν τῆς φιλελεύθερης πνευματικῆς παράδοσης τῆς ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος, πού μέ τόν τρόπο τους παραστέκουν τόν ἀπλό πολίτη τῆς βυ-

ζαντινής αυτοκρατορίας, εύκαιριακά διατυπώνοντας συνετές σκέψεις για καίρια προβλήματα έσωτερικής και έξωτερικής πολιτικής.

Στά νεότερα κράτη ό πρόεδρος, τά μέλη τής κυβερνήσεως, οί άρχηγοί τών κομμάτων έκφωνούν πολιτικούς λόγους σέ ποικίλες περιστάσεις. Όταν τούτο πραγματοποιείται στή Βουλή ή σέ άλλα κρατικά ή διακρατικά συλλογικά όργανα, τότε τό κείμενο τού λόγου περιλαμβάνεται στά πρακτικά τών παραπάνω σωμάτων, όπου και θά άναζητηθεί. Όταν όμως οί λόγοι έκφωνούνται σέ προεκλογικές συγκεντρώσεις ή άλλες εύκαιρίες, πάλι τά κείμενα αυτά πρέπει νά άναζητηθούν και μελετηθούν, γιατί πολλές φορές παρουσιάζουν πρωταρχικό ένδιαφέρον για τόν έρευνητή τής περιόδου. Ίδιαίτερα στήν περίπτωση τού μή κοινοβουλευτικού άρχηγού κράτους, ό ιστορικός καλείται νά άνιχνεύσει, πολλές φορές κάτω από ήχηρές ιδεολογικές μεγαλοστομίες, τά προσωπικά έλατήρια, τή ματαιοδοξία, κουφότητα τού προσώπου, άγνοια ή παρανόηση τής πραγματικότητας, και πολύ σπάνια άγαθές προθέσεις ή άνέφικτα ιδεώδη.

γ. στούς
νεότερους
χρόνους

Πολιτικά φυλλάδια - Λιβελλογραφήματα

Συμφασμένα μέ τήν έπικαιρότητα και άμεσους πρακτικούς στόχους είναι τά φυλλάδια (brochures) και λιβελλογραφήματα (pamphlets) ποικίλου περιεχομένου, συνήθως πολιτικού, σπανιότερα θρησκευτικού· άλλοτε άναφέρονται σέ γενικότερο θέμα, άλλοτε όμως στρέφονται έναντίον συγκεκριμένου προσώπου· συνηθέστερο είναι τό πρώτο. Στά φυλλάδια προέχει ή προβολή ιδεώδους και τό κοινό καλείται νά μετάσχει στήν πραγμάτωσή του.

πολιτικά
φυλλάδια

[Στήν κατηγορία τών πολιτικων φυλλαδιων υπάρχουν μερικά πολύ όνομαστά, όπως είναι τού άδβδ̄ S i e y è s, Qu est-ce que le tiers État? (1789) = Τί είναι ή τρίτη τάξη; τού C h a t e a u b r i a n d, De Buonaparte et des Bourbons (1814), De la monarchie selon la Charte (1816) = Ή μοναρχία κατά τό Σύνταγμα, De la restauration de la monarchie électorale (1831) = Ή παλινόρθωση τής αίρετης μοναρχίας τών K a r l M a r x και F r i e d r i c h E n g e l s, Manifest der kommunistischen Partei (1848) = Κομμουνιστικό Μανιφέστο. Άπό τά θρησκευτικά μνημονεύω τού Λ ο υ θ ή ρ ο υ, Von der Freiheit eines christlichen Menschen (1520) = ή έλευθερία τού Χριστιανού και An den christlichen Adel deutscher Nation (1520) = Πρός τούς χριστιανούς ευγενείς τού γερμανικού έθνους]

λίβελλοι

Κείμενα επιθετικά, συνήθως έμπαθη, τά λιβελλογραφήματα, κάποτε καί μέ σατυρική φλέβα, έφήμερα από τόν έπικαιρικό τους χαρακτήρα, δίνουν τήν άλλη όψη ενός θέματος, ιδιαίτερα σέ ταραγμένους καιρούς πνευματικών αναζητήσεων ή πολιτικών ανακατατάξεων, όπως στή Γερμανία τήν περίοδο τής θρησκευτικής Μεταρρύθμισης ή στή Γαλλία τήν έποχή τής Γαλλικής Έπανάστασης. Συντάκτης είκοσι pamphlets, πού προκάλεσαν αλλεπάλληλες συνταρακτικές πολιτικές δίκες, είναι ό P.-L. Courier (1772-1825), γνωστός καί από πετυχημένες μεταφράσεις έργων τής έλληνικής Αρχαιότητας.

παραδείγματα από τή νέα έλληνική ιστορία

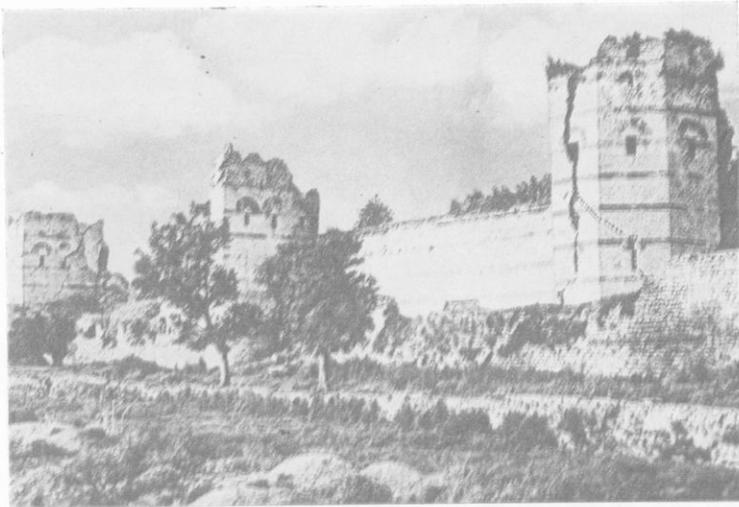
Μέ άφορμή έπίμαχα προβλήματα τής νεοελληνικής ιστορίας κυκλοφόρησαν φυλλάδια, έλληνικά καί ξενόγλωσσα ή ξενικής προέλευσης, διάφορης έσωτερικής κομματικής απόκλισης ή προσανατολισμού τής έξωτερικής πολιτικής, πού παρουσιάζουν ένδιαφέρον γιά τόν έρευνητή. Σημαντικά είναι εκείνα τής έποχής τού έλληνικού Διαφωτισμού πρίν από τήν κήρυξη τής Έπανάστασης, δείγματα πολιτικής καί ιδεολογικής διαμάχης, στήν όποία πρωταγωνιστική θέση πήρε ή *Πατρική διδασκαλία* (1798) τών Πατριαρχείων καί ή άπαντητική *Άδελφική Διδασκαλία* (1798) τού Άδαμάντιου Κορραή. Άνάμεσα σ' αυτά πού συνέταξαν Φιλέλληνες γιά τήν ένίσχυση τής φιλελληνικής κίνησης ξεχωριστή θέση κατέχει ή *Note sur la Grèce* τού Chateaubriand.

Μολονότι υπερβαίνει κατά πολύ τή συνήθη έκταση τών φυλλαδίων, μπορεί νά περιληφθεί σ' αυτά ή *Έλληνική Νομαρχία*, άνώνυμο έργο πού τυπώθηκε στά 1806. Κείμενο πολιτικό, αύστηρό, λιτό, μέ άριστη γνώση τών συνθηκών διαβίωσης τού σκλαδωμένου Γένους, άποτελεί κήρυγμα έλευθερίας καί ανθρώπινης άξιοπρέπειας.

Μνημεία: έργα τέχνης καί λοιπά άρχαιολογικό ύλικό

κτίσματα

Τό ένδιαφέρον μας γιά τά μνημεία καί λοιπά άντικείμενα πού περιλαμβάνονται στήν ύλη αυτού τού κεφαλαίου δέν άφορά τήν αισθητική τους άξία, αλλά τή λειτουργικότητα στά πλαίσια τής κοινωνικής συμβίωσης καί τή συμβολή τους ως ιστορικών πηγών. Τά μνημεία, σωζόμενα στήν άρχική τους θέση άκέραια ή έρείπια ή άκόμη μόνον ως θεμέλια, μεταφέρουν ως έμās τό μήνυμα τής χρησιμότητάς τους στόν καιρό τής άκμής τους. Τά έρείπια τών άνα-

Ἀποψη τῶν χερσαίων τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

κτόρων τοῦ μεγάλου βασιλιᾶ στήν Περσέπολη, οἱ Πυραμίδες καί οἱ αἰγυπτιακοί ναοί στό Καρνάκ, ὁ Παρθενώνας καί ὁ ἱερός δρᾶχος, τὰ ἐρείπια τῆς Ὀλυμπίας καί τῶν Δελφῶν, ἡ Ἁγία Σοφία, παρὰ τήν ἀλλοίωση τῆς ἐσωτερικῆς διακόσμησης, ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Πέτρου στή Ρώμη, τό παλάτι τῶν Δόγηδων στή Βενετία, ὅλα ἐκεῖνα τά μεγαλόπρεπα ἀνάκτορα ἢ οἱ περὶτεχοὶ γοτθικοὶ ναοὶ διατηρημένοι ἀκέρατοι, ἀναστηλωμένοι ἢ ἀκόμη ἐρειπωμένοι ἐξακολουθοῦν νά παρέχουν τό πλαίσιο τῶν τελετῶν, θρησκευτικῶν ἢ κοσμικῶν, ὅπως καί στήν ἐποχὴ πού γινόταν πραγματικὴ χρῆση τους.

Οἱ ἀπεικονίσεις ἡγεμόνων, πόλεων, ἀνακτόρων σέ τοιχογραφίες, ψηφιδωτά, φορητοὺς πίνακες μᾶς δίνουν ἐπίσης τὴ μορφὴ τῶν προσώπων, τὴν ὄψη τῶν οἰκημάτων, δρόμων ἢ τῆς ζωῆς τῆς πόλης (μοναδικοὶ οἱ πίνακες τοῦ Gentile Bellini καί τοῦ Canaletto ἀπὸ τὴ ζωῆ τῆς Βενετίας μέ πλαίσιο τὰ κτίρια, τοὺς δρόμους καί τό πολυποικίλο πλῆθος). Τίς στολές τῶν ἡγεμόνων καί τῶν ἐκκλησιαστικῶν λειτουργῶν, τίς ἐνδυμασίες τῶν ἀρχόντων, τὰ φορέματα τοῦ λαοῦ τὰ θρῆσκουμε σέ χρωματικὴ ποικιλία καί λεπτομερειακὴ ἀπεικόνιση στὰ ἔργα τῆς μεγάλης τέχνης, καθὼς καί στίς μικρογραφίες. Στὰ ὀνομαστά ψηφιδωτά τοῦ Ἁγίου Βιταλίου τῆς Ραβέννας εἰκονίζεται σ'

ἀπεικονίσεις

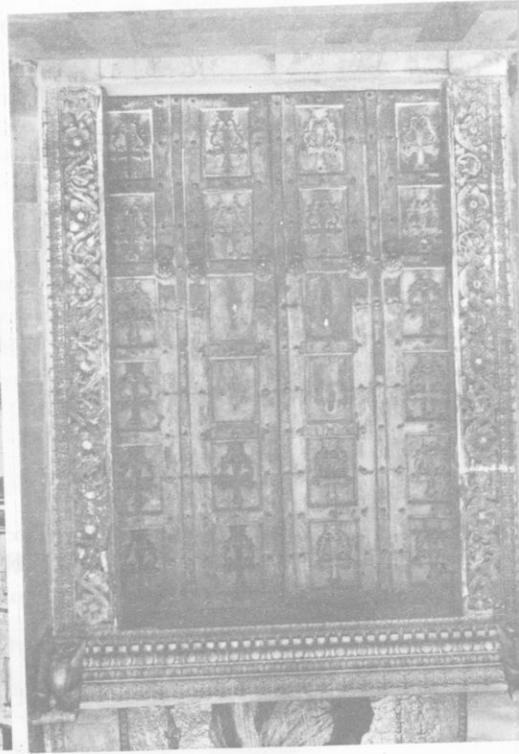
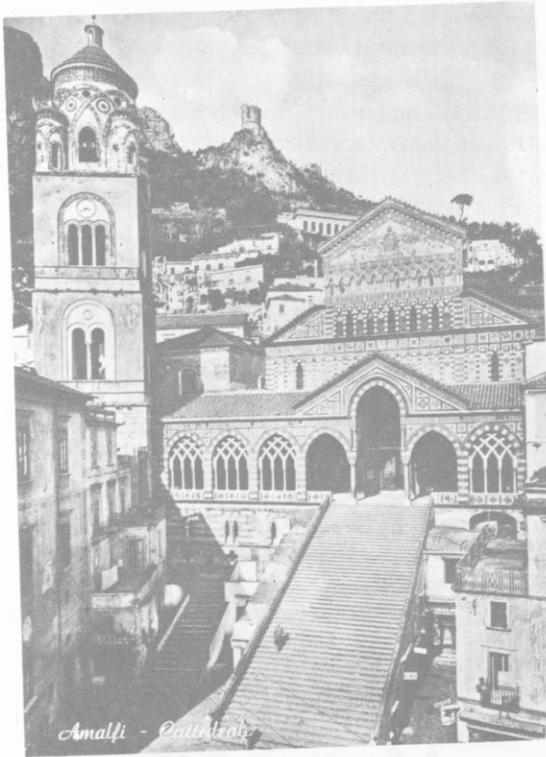
Βενετία: Τό Canal Grande καί ἡ Γέφυρα τοῦ Rialto ὅπως εἰκονίζεται ἀπό τόν Fr. Guardi (1712 - 1793)

διάφορα
ἀντικείμενα

ὅλη της τῆ στυλιπνότητα καί μεγαλοπρέπεια ἡ βυζαντινὴ αὐλὴ στήν αὐτοκρατορική ἀκολουθία τοῦ Ἰουστινιανοῦ καί τῆς Θεοδώρας. Ἀντικείμενα καθημερινῆς χρήσης, πολεμικός ὄπλισμός σώζονται αὐτούσια εἴτε εἰκονίζονται σέ σκηνές οἰκογενειακῆς εὐφρονύνης ἢ πολεμικῶν συγκρούσεων. Μερικὲς φορές μᾶς δίνουν ἰδιαίτερη συγκίνηση, ὅπως τὸ κράνος τοῦ Μιλτιάδη ποῦ βρέθηκε στήν Ὀλυμπία, ἀφιέρωμα τοῦ Μαραθωνομάχου ἠγέτη στό Θεό, ἢ τὸ κύπελο τοῦ Φειδία μέ τὴν ἐπιγραφή *Φειδίον εἰμί*. Περιώνυμα μοναστηριακά συγκροτήματα, ὅπως τῆς Πάτμου, Σινᾶ, Ὀρους Ἄθω στήν Ἀνατολή, τοῦ Monte Cassino (πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφή του στό δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο), τῆς Grottaferrata στὴ Δύση, μαζί μέ τοὺς θησαυροὺς τῆς τέχνης διατηροῦν ἀκόμη κάτι ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ ἀτμόσφαιρα.

ἔργα
μικροτεχνίας

Ἀντικείμενα ἀπὸ πολὺτιμη ὕλη, ὅπως χρυσό, ἔλεφαντοστό, ἀσημί, σμάλτο, κατασκευασμένα γιὰ κοσμικὴ ἢ ἐκκλησιαστικὴ χρῆση

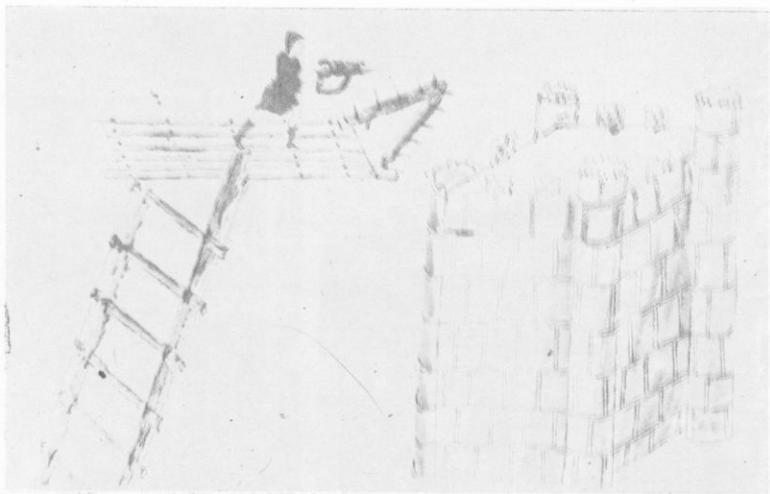

Ὁ καθεδρικός ναός τῆς ἰταλικῆς πόλεως Amalfi. Ἡ χάλκινη πόρτα δωροῦ τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα στὴν πόλη τοῦ Ἀμάφι προέρχεται ἀπὸ ἐργαστήριο τῆς Κωνσταντινουπόλεως (ἔτ. 1060).

(στέμματα, ἄλλα σύμβολα βασιλικῆς ἐξουσίας, ὅπως ἡ σφαίρα, τὸ σκήπτρο, τὸ ξίφος στὴν πρώτη περίπτωση, δυσκολότητα, λειψανοθήκες, σταυροί, πολυκάνδηλα, σταυροθήκες στὴ δεύτερη), ὑπατικά ἢ αὐτοκρατορικά δίπτυχα, παράλληλα μὲ τὴν καλλιτεχνικὴ τους ἀξία παρουσιάζουν μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν πρακτικὸ σκοπὸ πού ὑπηρετοῦσαν, καθὼς καὶ γιὰ τὴ μέσω τῆς εἰκονογράφησης καὶ τῶν ἐπιγραφικῶν μαρτυριῶν παρεχόμενη διαφώτιση κοσμικῶν ἢ θρησκευτικῶν τελετουργιῶν ἢ ἔστω ὡς ἀναμνηστικὰ χαρμόσυνου γεγονότος.

Ἀνάλογη ἀξία ἔχουν καὶ οἱ σωζόμενες στολές ἡγεμονικῶν οἰκῶν, ἐκκλησιαστικῶν ἡγετῶν, μοναστικῶν ἢ κοσμικῶν ταγμάτων,

εἶδη
ἀμφίσεως

Πολεμική τέχνη στο Βυζάντιο: α) Έκτόξευση υγρού πυρός β) Πλωτές πολιορκητικές μηχανές. Για εξισορρόπηση έχουν χρησιμοποιηθεί αγάλματα. Χειρόγραφο 11ου αϊ.

ὅπως π.χ. τῶν ἱπποτῶν τῆς Μάλτας ἢ τῶν μελῶν τοῦ τάγματος τοῦ Χρυσοῦ Δέρατος ἢ τοῦ Γερμανικοῦ Τάγματος (Deutscher Orden).

Τό ἴδιο σημαντικά εἶναι τὰ τεῖχη τῶν πόλεων ἀπό τῆς μυκηναϊκῆς ἀκροπόλεως ὡς αὐτά, πού ἐκπύρθηκαν Σταυροφόροι, Βενεσιῶνοι, Τοῦρκοι κατακτητές στίς πόλεις τῆς Εὐρώπης καί τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς ἢ τό Μέγα Σινικό Τεῖχος στά βόρεια τοῦ Πεκίνου.

Ἡ πολεοδομία, ἰδίως τῶν παλιῶν ἱστορικῶν οἰκισμῶν, διατηρήθηκε στή χάραξί της αὐτούσια ὡς τίς μέρες μας στό κέντρο-τῶν παλιῶν εὐρωπαϊκῶν πόλεων. Τό κεντρικό πρῶτο διαμέρισμα τῆς Βιέννης ἐξακολουθεῖ νά τέμνεται ἀπό τούς δύο κεντρικούς ἄξονες τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοπέδου, ἡ Κωνσταντινούπολη διατηρεῖ ἀτόφια τή Μέση μέ τίς τρεῖς πλατεῖες, ἀγορά τοῦ Κωνστατίνου, ἀγορά-τοῦ Ταύρου καί ἀγορά τοῦ Βοός, κι ἀπό τίς πύλες τῶν τειχῶν οἱ ἀρχαῖοι δρόμοι ἐξακολουθοῦν νά συνδέουν τήν Πόλη μέ τήν Ἀδριανούπολη καί τήν παλαιά Ἑγνατία ὁδó.

τεῖχη

πολεοδομία

Β' ΕΜΜΕΣΕΣ ΠΗΓΕΣ

Ἱστοριογραφία

Ἡ ἱστοριογραφία ἀποβλέπει στήν ἀνάπλαση τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι, ἐξιστορώντας τά γεγονότα σέ συνεχή λόγο. Ἡ ἀξία καί σημασία τῆς ἱστοριογραφίας ἔγκειται στό ὅτι σκοπεῖ νά παρουσιάσει τά γεγονότα στήν ἀλληλουχία τους, ὥστε νά ἀπαρτιστεῖ, κατά τό δυνατό, ὀλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς ζωῆς στό συγκεκριμένο χώρο καί χρόνο. Γιατί ἀπό ἄλλες πηγές τῆς ἴδιας ἐποχῆς μπορεῖ ν' ἀποκτήσουμε ἀριστη καί αὐθεντική γνώση ἑνός γεγονότος, ἀλλά συνήθως λείπει ἡ δυνατότητα προσέγγισης καί ἀλληλεξάρτησης πρὸς τά προηγούμενα ἢ τά ἐπόμενα συμβάντα.

Στίς πηγές τῆς ἱστορίας ἀνήκει ἡ σύγχρονη τῶν γεγονότων ἱστοριογραφία. Π.χ. ὁ Ἡρόδοτος γιά τά Μηδικά, ὁ Θουκυδίδης γιά τήν Πεντηκονταετία καί τόν Πελοποννησιακό πόλεμο. Ἐντούτοις στίς πηγές καταλέγουμε κι ἐκεῖνα τά ἱστοριογραφικά ἔργα, πού ἐνῶ εἶναι μεταγενέστερα, διασώζουν χαμένα ἀρχαιότερα κείμενα, κι ἐπομένως παρέχουν ἄμεσο ὕλικό γιά τίς παλαιότερες περιόδους, ὅπως π.χ. ὁ Ἰωάννης Ζωναρᾶς, ἱστορικός τοῦ ΙΒ' αἰῶνα, διέσωσε μεγάλο μέρος τοῦ Δίωνα Κάσιου· ὁ Θεοφάνης, πού συντάσσει τή χρονογραφία

σκοπός

Α) ἡ ἱστοριογραφία κατά λαοῦς καί ἐποχές:

του στίς ἀρχές τοῦ Θ' αἰώνα ἀλλά τὴν ἀρχίζει ἀπὸ τὸ 284, στηρίχθηκε σὲ παλαιότερα κείμενα, τὰ ὅποια κατὰ σημαντικό ποσοστὸ ἔχουν χαθεῖ. Μολονότι εἶναι μεταγενέστερος τῶν γεγονότων κατὰ πολλοὺς αἰῶνες, γιὰ μᾶς ἀποτελεῖ πηγή γιὰ ὅλη αὐτὴ τὴν περίοδο.

Ἡ ἱστοριογραφία κατὰ λαοὺς καὶ ἐποχὲς ἔχει ὀρισμένα κοινὰ χαρακτηριστικά πού πολλές φορές διαφέρουν ἀπὸ ἐκεῖνα τῶν προηγούμενων ἢ ἐπόμενων αἰῶνων. Ἡ καλλιέργεια καὶ ἡ πνευματικὴ παράδοση τῶν ἱστοριογράφων εἰδικὰ καὶ τῆς ἐποχῆς γενικότερα, οἱ πολιτικὲς ἀντιλήψεις καὶ τὰ ἰδεώδη πού ἐπικρατοῦν ἀφήνουν τὴ σφραγίδα τους στὴν ἱστοριογραφία. Σ' ἓνα σύντομο ἐγχειρίδιο γιὰ μεθοδολογικὰ προβλήματα δὲν εἶναι δυνατό νά γίνει ἰδιαίτερη καὶ ἐκτεταμένη ἀνάπτυξη γιὰ τὴν ἱστοριογραφία κάθε λαοῦ καὶ κάθε περιόδου. Θὰ περιορισθῶ σὲ μερικές σύντομες καὶ γενικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἱστοριογραφία ὡς τίς ἀρχές τῶν νεωτέρων χρόνων.

Ἰδανικὸ τῶν ἱστορικῶν τῆς κλασσικῆς Ἀρχαιότητος, πού ἐνστερνίστηκαν καὶ οἱ βυζαντινοί, ἰδιαίτερα ὅσοι κινοῦνται στὸν κύκλο τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς πνευματικῆς παράδοσης, εἶναι ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας. Μένουν στὸ χῶρο τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς ἱστορίας μὲ προέκταση στίς διεθνεῖς σχέσεις, κυρίως μὲ τὴ μορφή τῆς ἔκθεσης τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῶν ὄρων τῶν συνθηκῶν. Ἡρόδοτος, Θουκυδίδης στάθηκαν τὰ μεγάλα πρότυπα γιὰ ὅλες τίς ἐπόμενες γενιές. Ἡ μεταφορὰ τοῦ πολιτικοῦ κέντρου στὴ Ρώμη, πού εἶχε προχωρήσει στὴν κατάκτηση τοῦ μεσογειακοῦ χώρου, ἔδωσε στὴ συγγραφή τοῦ Πολύβιου ἄλλη διάσταση· προσλαμβάνει τὸ χαρακτηριστὴρα οἰκουμενικῆς ἱστορίας τὴ στιγμή πού τὸ ρωμαϊκὸ κράτος ἐξελισσεται σὲ παγκόσμια δύναμη. Ἡ ἐποπτεία τοῦ χώρου προσθέτει στὴν κατανόηση τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων, γι' αὐτὸ ἀρχαῖοι καὶ βυζαντινοί συγγραφεῖς ἐπιδίδωκαν τὴν ἐπιτόπια ἐπίσκεψη τῶν πεδίων τῶν μαχῶν. Σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο κινεῖται τὸ καθαρὰ ἱστοριογραφικὸ ἔργο τοῦ Ξενοφῶντα καὶ τοῦ Πλούταρχου, μολονότι γενεές τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς νεολαίας ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση καὶ ἔξης γνώρισαν τὰ πρότυπα τῆς ἐλληνορωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος μὲσω τῶν Παράλληλων Βίων τοῦ δεύτερου.

Ἡ ρωμαϊκὴ ἱστοριογραφία ὑστερεῖ ἔναντι τῆς ἐλληνικῆς ὡς τὴ στιγμή πού στὸν πνευματικὸ ὀρίζοντα τῆς Ρώμης ἐμφανίζεται ὁ Τάκιτος († 120) καὶ εἰσάγει τὴν ψυχολογικὴ ἀνάλυση τῶν πρωταγωνιστικῶν προσωπικοτήτων, ἐνῶ ταυτόχρονα ἀγωνίζεται νά ἔξα-

α.
ἀρχαιότητα
ἐλληνική

β.
ρωμαϊκὴ
ἐποχὴ

κριβώσει και αποδώσει πιστά τὰ γεγονότα. Στ' ἀχνάρια του βαδίζει ὁ Ἀμμιανὸς Μαρκελλίνος (ζει ὡς τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ Δ' αἰώνα), ἀκούρατος παρατηρητὴς τοῦ ἔργου καὶ τῆς ψυχῆς τῶν ἀνθρώπων. Ὁ βυζαντινὸς Προκόπιος, ἱστορικός τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α⁴ καὶ λιβελλογράφος μὲ στόχο τὸ αὐτοκρατορικό ζεῦγος, ξαναγυρίζει στὰ ἑλληνικά κλασσικά πρότυπα μιμούμενος σέ ὅλα — ὕφος, τρόπο χρονολόγησης κτλ. — τὸ Θουκυδίδη.

Τῆ δυτική μεσαιωνικὴ ἱστοριογραφία καλύπτει τὸ εἶδος τῶν χρονικῶν σέ δημοδέστερη λατινικὴ, προῖόν κυρίως μοναστηριακῶν κύκλων, πού κινοῦνται σέ πολύ κατώτερη βαθμίδα ἐνδιαφερόντων πνευματικῶν ἀναγκῶν καὶ ἀντιλήψεων, ἀκόμη καὶ λεκτικοῦ πλούτου. Τὸ εἶδος τῆς χρονογραφίας ἀνθίσει καὶ στὸ Βυζάντιο, καλλιεργημένο κυρίως ἀπὸ μοναχικούς κύκλους καὶ προορισμένο νά τέρψει καὶ νά διδάξει εὐρύτερο ἀναγνωστικό κοινό, πού ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ σπουδαῖα πολεμικά γεγονότα, τίς ἐπαναστάσεις καὶ παντός εἶδους πολιτικές καὶ θρησκευτικές ταραχές ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅλα τὰ θαυμαστά καὶ περίεργα, εἴτε σέ φυσικά φαινόμενα ἀναφέρονται εἴτε σέ ἀνθρώπινες σχέσεις. Οἱ βυζαντινὲς χρονογραφίες, γραμμένες σέ ἀπλούστερο γλωσσικό ἰδίωμα, ἀποτελοῦν σπουδαῖο μνημεῖο γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὴ δημοδέστερη μορφή της.

Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Ι' αἰώνα ἀρχίζει πάλι στὸ Βυζάντιο συνεχῆς ἱστοριογραφικὴ παράδοση μὲ πρότυπο, ἀκόμη καὶ στὴ γλωσσικὴ μορφή, τὴν ἑλληνικὴ τῆς κλασσικῆς Ἀρχαιότητος, πού φθάνει σέ ὑψηλὴ στάθμη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰώνα ὡς τὸ τέλος τῆς αὐτοκρατορίας. Μιχαὴλ Ψελλός, Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης, Ἄννα Κομνηνὴ, Νικήτας Χωνιάτης, Γεώργιος Παχυμέρης, Νικηφόρος Γρηγοράς εἶναι μερικά ἀπὸ τὰ πιὸ μεγάλα ὀνόματα.

Ἡ πνευματικὴ ἀφύπνιση στὴ Δύση ἐμφανίζεται στὸν τομέα τῆς ἱστοριογραφίας μὲ τὴν παρουσία ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ΙΓ' αἰώνα ἱστορικῶν, πού ἐγκαταλείπουν τ' ἀχνάρια τῶν χρονογράφων καὶ τείνουν σέ νέους ὀρίζοντες. Σπουδαῖα καινοτομία ἢ χρησιμοποίησις τῆς ἐπιχώριας γλώσσας, ἀντὶ τῆς ὡς τότε λατινικῆς, γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ ἔργου. [Ἔτσι γράφουν γαλλικά ὁ Villehardouin, ὁ Robert de Clari, ὁ Joinville, ὁ Froissart κτλ., ἰταλικά οἱ Villani, ἐνῶ ὁ γερμανὸς Otto von Freising († 1158) γράφει ἀκόμη λατινικά.

Μὲ τὴν ἀναλαμπὴ τῆς Ἀναγέννησης τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ ἱστορικό παρελθὸν ἐμφανίζεται σέ σύνδεση μὲ τὴν ἀνάπτυξη πολιτικῆς

γ.
μεσαιωνικὴ
περίοδος

φιλολογίας (πολιτικής επιστήμης θά λέγαμε σήμερα) μέ δύο σπουδαίους εκπροσώπους, τόν Francesco Guicciardini (1483-1540) καί τόν Niccolo Machiavelli (1469-1527). Ὁ πρώτος, πρεσβευτής στήν Ἰσπανία, στήν αὐλή Φερδινάνδου τοῦ Καθολικοῦ, μέ μεγάλη πολιτική ἐμπειρία καί γνώση «ἐκ τῶν ἔσω» τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων, ἀφοῦ κι ὁ ἴδιος πολλές φορές εἶχε συντελέσει στή διαμόρφωσή τους, ἔγραψε Ἱστορία τῆς Φλωρεντίας (πού δέν τήν τελείωσε) καί Ἱστορία τῆς Ἱταλίας γιά τήν περίοδο 1424-1530. Εἶναι τό καλύτερό του ἔργο καί στηρίχτηκε σέ ἀρχαιακή ἔρευνα τόσο στή Φλωρεντία, ὅσο καί σέ ἄλλες ἰταλικές πόλεις. Τό ὀνομαστό ἔργο τοῦ Machiavelli, Il principe (= Ὁ ἡγεμόνας), ὅπως καί τό εὐρύτερο Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio, εἶναι κείμενα τῆς πολιτικής επιστήμης καί ὄχι τῆς ἱστοριογραφίας. Ἱστοριογραφικό, παρά τόν τίτλο του (Mémoires) καί μέ πολιτικές προεκτάσεις εἶναι τό ἔργο τοῦ Philippe sire de Commines (ἢ Commynes, 1447-1511), ὅπου ἐξιστοροῦνται οἱ βασιλείες τοῦ Λουδοβίκου ΙΑ΄ καί Καρόλου Η΄ τῆς Γαλλίας.]

B)
ἀρχές
τῆς ἱστορικῆς
ἔρευνας:

Δέ θά ἐπεκταθῶ στήν ἱστοριογραφία τῶν νεότερων χρόνων ὅπου, μέ τή συνεχιζόμενη πνευματική ἀνάπτυξη, καλλιεργεῖται τό εἶδος καί διαμορφώνονται σχολές. Θά περιορισθῶ στήν ἐπισήμανση μερικῶν ἀρχῶν πού πρέπει νά ἀκολουθεῖ ὁ ἱστορικός.

a.
γνώση
τῶν πηγῶν

Καί σήμερα ἡ ἱστορία γράφεται μέ βάση κυρίως τίς γραπτές μαρτυρίες. Ὑπάρχουν ὅμως κι ἄλλα στοιχεῖα πού ἡ ἐπινοητικότητα τοῦ ἐπιστήμονα μπορεῖ καί ὀφείλει νά προσέξει, ὅπως τό τοπίο, τίς ὀδικές ἀρτηρίες, τή ροή τῶν ποταμῶν καί τή διαμόρφωση τῶν στενῶν (κλεισουργῶν), τά λιμάνια, τό σχῆμα καί τήν ἔκταση τῶν ἀγρῶν, τίς φυτεῖες καί τίς ἀκαλλιέργητες ἐκτάσεις, τήν κεράμωση στίς στέγες, τήν κατασκευή τῶν σαγμάτων, τήν ἀνάλυση τοῦ κράματος τοῦ μετάλλου στά ὄπλα ἢ σκεύη, τή σύσταση τοῦ πηλοῦ, τῶν πετρωμάτων, τῶν λίθων.

β.
ἀντίληψη
τοῦ ἱστορικοῦ
χώρου καί
τῆς ἱστορικῆς
δράσης:

Αὐτονόητη προϋπόθεση εἶναι ἡ γνώση τοῦ χώρου πού διαδραματίζονται τά γεγονότα, καθώς καί τοῦ χρονολογικοῦ συστήματος πού ἴσχυε στό χώρο αὐτό στή συγκεκριμένη περίοδο. Ἡ ἐγγύτερη διασύνδεση πού παρουσιάζουν στόν καιρό μας τά πολιτικά καί στρατιωτικά συμβάντα μέ τά κοινωνικοοικονομικά φαινόμενα καί ἡ διεύρυνση τοῦ χώρου πού διαδραματίζονται, ἀπαιτοῦν ἀνξημένες γενικές καί εἰδικές γνώσεις ἀπό ὅποιον ἀποφασίζει νά ἀσχοληθεῖ μέ τή σύγχρονη Ἱστορία.

Γιά τήν κατανόηση τοῦ παρελθόντος βοηθαίει ἡ καλύτερη γνώση τοῦ παρόντος, καί ἀντίστροφα, τήν κατανόηση τῆς σύγχρονης πραγματικότητας εὐνοεῖ ἡ καλή ἱστορική ἐνημέρωση. Θά ξεκινήσει ὁ ἱστοριογράφος ἀπό τά πραγματικά δεδομένα πού ἔχει συγκεντρώσει ἀλλά, γιά νά ἀποκαταστήσει τοὺς συνεκτικούς δεσμούς ἀνάμεσα στίς μεμονωμένες πράξεις, θά καταφύγει καί στή φαντασία, τῆ διαίσθηση καί τήν προσωπική του ἐμπειρία. Τά ἀτομικά διώματα πλουτίζουν τήν προσωπική ἐμπειρία του. Ὅποιος ἔζησε μιά περίοδο ἐσωτερικῆς ἀνωμαλίας σ' ἓνα κράτος θά καταλάβει πολύ καλύτερα τήν ἐποχή τῶν ἐμφύλιων πολέμων στή Ρώμη, ὅπως ἐπίσης, ὅποιος γνώρισε τήν καταπίεση δικτατορικοῦ καθεστώτος θά καταλάβει καλύτερα τίς συνθήκες διακυβέρνησης κάτω ἀπό παρόμοιο καθεστῶς. Ἡ μεταφορά ὅμως ἐννοιῶν ἀπό τά σύγχρονα σέ παρωχημένες ἐποχές (π.χ. καισαροπατισμός, ἱμπεριαλισμός) πρέπει νά γίνεται μέ πολλή προσοχή, γιατί εὐκόλα μπορεῖ νά ὀδηγήσει περισσότερο σέ σύγχυση παρά σέ διασάφηση. Ἡ ἱστορική ἐμπειρία ὅσο βαθύτερη εἶναι, τόσο περισσότερο διδάσκει τῆ μετριοφροσύνη καί τήν προσεκτικὴ ἔκφραση γνώμης πού ὀδηγοῦν στήν ἀντικειμενικότητα, στόχο ἰδεώδη ἀλλ' ὄχι εὐκόλο στήν κατάκτηση.

Χρέος τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας. Θά ὀδηγηθεῖ ἀπό τήν εὐαισθησία του, ἀπροκατάληπτη ὀρθοφροσύνη, γνώση τῶν πραγματικῶν δεδομένων καί πνευματικὴ καλλιέργεια. Ὅσο εὐρύτερους τομεῖς καλύπτει, τόσο ἀσφαλέστερη γίνεται ἡ κρίση του. Ἐμβάθυνση στήν πολιτικὴ ἐπιστήμη, γνώσεις στρατιωτικῆς τέχνης, ἐποπτεία τοῦ οἰκονομικοῦ καί δημοσιονομικοῦ τομέα παρέχουν ἓνα στέρεο ὑπόδαθρο γιά τήν ἀκριβέστερη ἀντίληψη τῶν γεγονότων.

Δέν πρέπει ἀκόμη νά ὑπάρχουν προκατάληψη, φανατισμός ἢ μεροληπτικὴ διάθεση. Ὁ φανατισμός ἐμποδίζει τῆ σωστὴ ἀντίληψη τῶν γεγονότων, κι ἀκόμη περισσότερο τήν κατανόησή τους. Ἡ μεροληπτοῦσα ἱστοριογραφία, ἄλλοτε σκόπιμα κι ἄλλοτε ἀνεπίγνωστα, ἀποσιωπᾷ τά δυσάρεστα σημεῖα, παρουσιάζει μόνο τῆ φωτεινὴ πλευρά, προσπαθεῖ νά δικαιολογήσει τίς πράξεις προσώπου ἢ ὁμάδας. Δέν εἶναι σπάνιο τό φαινόμενο, ἓνας συγγραφέας, θητεύοντας στήν ὑπηρεσία μιᾶς πολιτικῆς γραμμῆς, εἴτε ἀπό πεποίθηση εἴτε ὑπακούοντας σέ ἄλλα κίνητρα, νά παρουσιάζει ἀλλοιωμένο τό παρελθόν γιά νά ἐπηρεάσει τό παρόν. Στίς περιπτώσεις αὐτές πρόκειται συχνά γιά δημοσιογραφικὲς προσπάθειες καί σπάνια γιά ἐρ-

γ.
κατανόηση
καί ἐρμηνεία
τῶν ἱστορικῶν
στιγμῶν

ἀνα-
ζήτηση
τῆς ἱστορικῆς
ἀλήθειας

μεροληπία

γασία επιστήμονα. Αυτές οι μορφές της ιστοριογραφίας είναι παρα-
χάραξη της Ιστορίας.

κατανόηση
του ιδεολογι-
κού
περιβάλλον-
τος της
ιστορούμενης
έποχής

Ο επιστήμονας πρέπει να προσπαθήσει να δει και να κατανοήσει
τά γεγονότα στο πλαίσιο τους και να τα πλησιάσει μέσα από το
ιδεολογικό τους κλίμα. Η έρμηνεία του ιστορικού γίνεσθαι με βάση
ιδεολογική προκατάληψη δεν καταλέγεται στην επιστημονική θεώ-
ρηση. Η αντικειμενικότητα, όσο κι αν προσπαθούμε να την κατα-
κτήσουμε, σταματάει κάπου γιατί και ο ιστορικός είναι τέκνο της
έποχής του και φορέας των ιδεών της. Επιχειρώντας την ανάπλαση
μιας παραχωρημένης περιόδου δε θα ξεφύγει ούτε από την πνευμα-
τική του προσωπικότητα ούτε από τα ιδεολογικά κριτήρια που έχει
διαμορφώσει. Για τη γαλλική επανάσταση έχουμε ιστορικά έργα
νεότερων μελετητών, όπως του A. Thiers, J. Michelet, A. Aulard, A.
Mathiez, P. Gaxotte. Ο καθένας τους ξεκινάει από διαφορετική ιδε-
ολογική αφετηρία, κι ενώ όλοι έχουν σχεδόν το ίδιο ιστορικό υλικό,
βλέποντάς το από άλλο πρίσμα ο καθένας, το ερμηνεύουν διαφο-
ρετικά, τονίζοντας περισσότερο ή λιγότερο άλλες καταστάσεις ή
γεγονότα.

Απομνημονεύματα

προσωπικός
τόνος
του είδους

Στις αφηγηματικές πηγές ανήκουν και τα απομνημονεύματα,
συνήθως με μορφή συνεχούς λόγου, μερικές φορές σε μορφή ήμε-
ρολογίου. Πρόκειται για αφήγηση προσωπικών διωμάτων από πολι-
τικούς και στρατιωτικούς που πήραν, μεγαλύτερο ή μικρότερο, μέρος
στην πολιτικο-στρατιωτική ζωή της χώρας. Αυτή ακριβώς ή προ-
σωπική συμμετοχή προσδίνει ιδιαίτερη αξία στα απομνημονεύματα
αλλά συνάμα γεννά και την αδυναμία τους. Ο πολιτικός ή ο στρα-
τιωτικός, και μάλιστα εκείνος που άσκησε σημαντική επιρροή στις
τύχες της πατρίδας του, όπως π.χ. ο Bismarck ή σε μικρότερη κλίμακα
ο de Gaulle, παράλληλα με την αφήγηση των γεγονότων αποκαλύπτει
και τις σκέψεις που τον ώθησαν στις αποφάσεις και τις ενέργειές
του. Έτσι, έχουμε μία προσωπική μαρτυρία που έχει αξία για τη
γνώση της προσωπικότητας του πολιτικού, στρατιωτικού, διπλωμάτη
που γράφει τις αναμνήσεις του. Από την άλλη μεριά η συμμετοχή
του ίδιου στη διαμόρφωση των ιστορικών εξελίξεων και στην αφή-
γηση αυτής της δράσης όχι σπάνια παρασύρει το άτομο είτε σε
μεγαλοποίηση είτε σε ωραιοποίηση της προσωπικής του συμβολής

και
έποκεμει-
κός
χαρακτήρας

είτε σέ απόκρυψη γεγονότων, ἔστω καί λεπτομερειακῶν, τά ὁποῖα κρίνει μειωτικά τῆς προσωπικότητας ἢ τοῦ ἔργου του. Γι' αὐτούς τοὺς λόγους δέν εἶναι πάντοτε πιστή αὐτή ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος. Αὐτή εἶναι ἡ ἀδυναμία τῶν ἀπομνημονευμάτων. Γι' αὐτό πρέπει νά λαμβάνεται ὑπόψη ἡ προσωπικότητα τοῦ συγγραφέα καί νά ἐξακριβώνονται καί ἐλέγχονται τά γραφόμενα μέ βάση ἄλλες σύγχρονες ἀξιόπιστες μαρτυρίες.

Τό ἀπομνημόνευμα καλλιιεργεῖται ἐλάχιστα στήν ἑλληνορωμαϊκή Ἀρχαιότητα. Ἀπό τήν πρώτη ἔχουμε τοῦ Ξενοφῶντα τήν *Κύρου Ἀνάβαση*, πού εἶναι τό πρῶτο σέ ἀφηγηματική μορφή ἀπομνημόνευμα στήν Ἱστορία. Παρά τό τίτλο τους, τά *Ἀπομνημονεύματα* τοῦ ἴδιου συγγραφέα δέν ἔχουν τό χαρακτήρα πολιτικοῦ ἢ ἱστορικοῦ ἀφηγήματος ἀλλά φιλοσοφικοῦ πονήματος καί τό δρῶν πρόσωπο δέν εἶναι ὁ συγγραφέας ἀλλ' ὁ Σωκράτης, πού διαλέγεται μέ τοὺς μαθητές του. Ὁ Ξενοφώντας ἔχει τή θέση ἀκροατῆ. Πραγματικά ἀπομνημονεύματα ἀπό τή ρωμαϊκή δημοκρατική περίοδο εἶναι τά δύο ἔργα τοῦ Καίσαρα (†44 π.Χ.), ὅπου ὁ μεγαλοφυῆς πολιτικός-στρατηγός ἐξιτορεῖ τήν πολεμική του δράση στή Γαλατία (*De bello gallico*) καί τή συμμετοχή του στόν ἐμφύλιο πόλεμο (*De bello civili*).

Στή βυζαντινὴ περίοδο τό εἶδος σπανίζει. Ὑπάρχουν βέβαια ἱστοριογραφικά ἔργα τῶν ὁποίων ὁ συγγραφέας εἶναι μέλος τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας, ἀνώτερος κρατικός λειτουργός ἢ λαμπρός στρατιωτικός πού εἶχε ἐνμέρει γνώση τῶν γεγονότων ἀπό δική του ἀντίληψη, ἀλλά συνήθως τό κέντρο τῆς ἀφήγησης εἶναι ἡ κυβερνώσα ἀρχή, δηλαδή ὁ αὐτοκράτορας.

Πιο κοντά στό εἶδος εἶναι ἡ *Χρονογραφία* τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ, ἔργο κατὰ βάση ἱστοριογραφικό, ἀλλά μέ ἔντονο προσωπικό χαρακτήρα. Ἡ ἱστορική ὕλη κατατάσσεται κατὰ βασιλεῖες, ἀλλά τό δρῶν πρόσωπο εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Ψελλός χάρη στά λειτουργήματα πού κατεῖχε καί τήν προσωπική ἐπιρροή πού ἀσκοῦσε στοὺς ἡγεμόνες ἀπό τά μέσα τοῦ ΙΑ' αἰῶνα μέχρι περίπου τό θάνατό του. Ἀνάλογο χαρακτήρα ἔχει καί ἡ Ἱστορία τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ (ὡς αὐτοκράτορα Ἰωάννου ζ'), πού ἀναφέρεται στοὺς ταραγμένους καιροὺς τῶν ἐμφύλιων πολέμων ἀπό τήν τρίτη δεκαετία τοῦ ΙΔ' αἰῶνα καί γιά ὅσο διάστημα ὁ αὐτοκράτορας-συγγραφέας εἶχε προσωπική συμμετοχή στά γεγονότα. Μέ φανερό τήν πρόθεση νά δικαιολογήσουν καί οἱ δύο συγγραφεῖς τίς πολιτικές τους θέσεις ξεφεύγουν ἀπό

τό
ἀπομνημό-
νευμα
σέ διάφορες
ἐποχές:

ρωμαϊκή

βυζαντινὴ

τήν αυστηρή αντικειμενική εξιστόρηση και παρουσιάζουν τά πράγματα από τή δική τους σκοπιά.

[Τό είδος άνθει από τήν εποχή τής 'Αναγέννησης και έξής, καλλιεργούμενο από πολιτικούς, διπλωμάτες, στρατιωτικούς, καλλιτέχνες, πνευματικούς ανθρώπους γενικά. 'Από τά παλαιότερα μνημονεύω του Francesco Guicciardini (1483-1540), *Ricordi politici e civili*, όπου φαίνεται ή μεγάλη πολιτική του έμπειρία και ανθρώπινη σοφία, του Benvenuto Cellini (1500-1571), όπου τόν περιπετειώδη βίο συντροφεύει ή καλλιτεχνική αναζήτηση.

Δέν πρόκειται βέβαια νά δοθεί κατάλογος τών σπουδαιότερων έστω συγγραφέων απομνημονευμάτων. Θά αναφερθούν μόνο μερικά όνόματα. Καλογραμμένα και έξαιρετικά ενδιαφέροντα απομνημονεύματα έγραψε ό καρδινάλιος de Retz (1613-1679), ένας από τούς ήγέτες τής αντιπολίτευσης κατά του Μαζαρίνου, πού πήρε ένεργό μέρος στίς πολιτικές διαμάχες κατά τήν ταραχώδη περίοδο τής λεγόμενης Fronde (1648-1652). 'Ονομαστά είναι και του Louis de Saint Simon (1675-1755), αλλικού στά τελευταία χρόνια τής βασιλείας του Λουδοβίκου ΙΔ' και στήν 'Αντιβασιλεία, στά όποια μέ άκρίβεια και διεισδυτικότητα σκιαγραφούνται τά πρόσωπα πού έδρασαν στή βασιλική αύλή. Έργο κλασικό γιά τή λογοτεχνική του άξία έπηρέασε τούς μεταγενέστερους: ύπήρξε πρότυπο γιά τόν Marcel Proust στή συγγραφή του δικού του μεγαλόπνοου *A la recherche du temps perdu*. 'Η κοσμογονική εποχή τής Γαλλικής 'Επανάστασης και κατόπιν τής Ναπολεόντειας έποχής κέντρισε τό ενδιαφέρον πρωταγωνιστών και μή κι έχουμε πλήθος απομνημονευμάτων, όπως τών P. Barras, A. Thibaudeau, Ch. M. Talleyrand και τών Manon Roland, Claire Rémusat. Πολλά είναι συγκεντρωμένα στήν παλαιά αλλά άναντικατάστατη άκόμη στό σύνολό της *Collection des Mémoires relatifs à la Revolution française* υπό B e r v i l l e et B a r r i è r e σέ 60 τόμους, Paris 1820-1828, πού έν μέρει ξανατυπώθηκε σέ 28 τόμους μέ τόν τίτλο: *Bibliothèque des mémoires relatifs à l'histoire de France pendant de XVIIIe siècle* από τόν Fr. B a r r i è r e, Paris 1846-1866. Σημαντικά είναι τά απομνημονεύματα (*Gedanken und Erinnerungen* = Σκέψεις και άναμνήσεις) του καγκελάριου Otto v. Bismarck (1815-1898) και γιά τήν έκθεση τών προσωπικών του ιδεών και πολιτικών ενεργειών, ένώ εκείνα του διπλωμάτη και επί έννια (1900-1909) χρόνια καγκελάριου B. von Bülow (1849-1929) χαρακτηρίζει γλαφυρότητα και ζω-

ντανή παρουσίαση προσωπικοτήτων άλλ' όχι απόλυτη αξιοπιστία.

Γιά τόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1918) έχουμε απομνημονεύματα και από τίς δύο αντίπαλες παρατάξεις, μερικές φορές σε μορφή ήμερολογίου, άλλοτε λιτή ή ξερή, άλλοτε όλοζώντανη και γλαφυρή. Σημειώνω τού στρατάρχη J.-J. C. Joffre, τού προέδρου τής γαλλικής δημοκρατίας Raymond Poincaré, τών πρεσβευτών Maurice Paléologue, George Buchanan, τού πρίγκιπα Max τής Βάδης, τού στρατάρχη P. v. Hindenburg, τού στρατηγού E. v. Ludendorff και γιά τή ρωσική έπανάσταση και τά πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια τού συμπρωταγωνιστή τής (μαζί μέ τό Λένιν) Λέοντα Τρότσκι: "Ιστορία τής ζωής μου" και "Ιστορία τής ρωσικής έπανάστασης". Τά γεγονότα τού μεσοπόλεμου και τού δεύτερου παγκόσμιου πόλεμου (1939-1945) πλούτισαν πάλι τή σχετική φιλολογία μέ τά 'Απομνημονεύματα τού Winston Churchill μέ παρένθετο άρχειακό ύλικό, τού Charles de Gaulle πού έχουν και λογοτεχνική αξία, τών πολιτικών ή σε καιρίες θέσεις διπλωματών Heinrich Brüning, Franz v. Papen, Dino Alfieri, Dwight Eisenhower, στρατάρχη Ζούκοφ, τού ίταλου ύπουργού Έξωτερικών Galeazzo Ciano (ήμερολόγιο ξένο πρός κάθε ώραιοποίηση sé ότι άφορά τίς σχέσεις μέ ή Γερμανία αλλά μέ άπόκρυψη δυσάρεστων καταστάσεων, όπως γιά τήν επίθεση κατά τής Έλλάδας στά 1940-1941), τού γερμανού ύπουργού Βιομηχανίας Albert Speer (άπό τίς σημαντικότερες μαρτυρίες γιά τή Γερμανία κατά τόν πόλεμο).

Χωρίς νά έχει καμιά κυβερνητική θέση ό Giacomo Casanova (1725-1798) έγραψε 'Απομνημονεύματα (Histoire de ma vie = 'Ιστορία τής ζωής μου), πού κατέχουν ξεχωριστή θέση στήν παγκόσμια φιλολογία τού είδους. Πασίγνωστος τυχοδιώκτης, τά έγραφε ώς πάρεργο (άντίθετα θεωρούσε αξιόλογα φιλολογικά έργα ποιήματα πού σύνθετε ό ίδιος, μετάφραση στά ίταλικά τού Όμήρου και άλλα) στά άνιαρά τελευταία χρόνια τής άλλοτε πολυτάραχης ζωής του. Τά απομνημονεύματά του χαριέστατα, γλαφυρά, δίνουν μιά ξεαίρετη εικόνα τής κοινωνίας τού ΙΗ' αιώνα. Στά λογοτεχνικά απομνημονεύματα ανήκουν τά Mémoires d' outretombe, τά όποια παρουσιάζουν και πολιτικό ένδιαφέρον, άφού ό συντάκτης τους Chateaubriand ύπληξε διπλωμάτης και ύπουργός Έξωτερικών.

Μερικές φορές άτομο πού άσκησε όρισμένα καθήκοντα, συνήθως γραμματέα, κοντά sé μιάν ίστορική προσωπικότητα αισθάνεται τήν

υποχρέωση νά γράφει τὰ διώματά του. Ἔτσι ἔχουμε γιά τόν ἐξόριστο στήν Ἁγία Ἐλένη Ναπολέοντα τό ἔργο τοῦ Las Cases, γιά τό στρατάρχη Ph. Pétain τοῦ Alfred Conquet (Auprès du Marechal Pétain). Μέ τόν τίτλο Hitlers Tischgespräche δημοσιεύτηκαν οἱ συνομιλίες τοῦ Hitler μέ τούς ἀξιωματικούς του κατά τή διάρκεια τοῦ μεσημεριανοῦ γεύματος στό Στρατηγεῖο, πού τίς κατέγραφε μέ ἐπίσημη ἄδεια ἕνας νέος ἀξιωματικός.]

τό ἀπομνημό-
νευμα στή
νεοελληνική
ἱστορία

Σπουδαία πηγή τῆς νεοελληνικῆς Ἱστορίας ἀποτελοῦν τὰ Ἀπομνημονεύματα τῶν ἀγωνιστῶν τῆς Ἐπανάστασης, ἄν καί ἔχουν γραφῆ ἀπό ἀνθρώπους μέ μικρή μόρφωση καί ὑπό τήν ἐπήρεια προσωπικῶν παθῶν. Ὁ κάθε ἀγωνιστής ζητάει νά δικαιολογήσει τή στρατιωτική του δράση καί τήν πολιτική του τοποθέτηση καί νά βρεῖ δικαίωση γιά τή θέση πού ὑποστήριξε. Ἀπό τὰ σημαντικά Ἀπομνημονεύματα τοῦ Ἀγῶνα εἶναι τοῦ Μακρυγιάννη, Κολοκοτρῶνη (πού τὰ ὑπάγоруεσε στόν Τερτσέτη), Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ, Φωτάκου, Κασομούλη.

Γιά τὰ πρῶτα βήματα τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους πολύ διαφωτιστικά εἶναι τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Νικόλαου Δραγοῦμη καί τοῦ Νικόλαου Σηλιαδῆ. Ζωντανή εἰκόνα τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας τοῦ ἸΘ' αἰῶνα δίνουν τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Ἀλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβῆ. Στόν εἰκοστό αἰ. ἀναφέρονται τὰ Ἀπομνημονεύματα τῶν Νικόλαου Ζορμπά, Λεωνίδα Παρασκευόπουλου, Ἀλέξανδρου Μαζαράκη, τὰ μὴ ὀλοκληρωμένα τοῦ Θεόδωρου Πάγκαλου, οἱ Ἀναμνήσεις τοῦ Κωνσταντίνου Ζαβιτσιάνου καί τό Ἡμερολόγιο τοῦ Ἰωάννη Μεταξά. Βασικό ἔργο γιά τό ἀπομνημόνευμα εἶναι τό ἀσυμπλήρωτο τοῦ G. M i s c h: Geschichte der Autobiographie, Leipzig-Berlin 1907 ἔπ.*

Ἄγιογραφικά κείμενα

τό νέο
γένος

Στή χριστιανική περίοδο ἀναφαίνεται νέο ἀφηγηματικό εἶδος, ἡ ἀγιογραφία, πού κατακτᾷ τό μεγάλο κοινό στό Μεσαίωνα. Γιά τό σημερινό ἱστορικό ἀποτελεῖ ἰδιαίτερα σημαντική πηγή γιά τή γνώση τοῦ λαϊκοῦ βίου, τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, τοῦ πολιτισμοῦ γενικότερα. Ὅρισμένοι βίοι ἀγίων, τόσο στό Βυζάντιο ὅσο καί στή Δύση,

* Ἱστορία τῆς Αὐτοβιογραφίας.

παρέχουν ένδιαφέρουσες πληροφορίες για τήν κρατική οργάνωση, τήν άγροτική οίκονομία, τίς έμπορικέσ σχέσεις, τό κοινωνικό έργο τής Έκκλησίας, τίς πολιτισμικές έκδηλώσεις.

Τά άγιογραφικά κείμενα διακρίνονται σέ μαρτύρια, βίους άγιών και έγκώμια. Τά μαρτύρια άναφέρονται κυρίως σέ πρόσωπα πού μέ τή θαρραλέα στάση τους κατά τήν έποχή τών διωγμών στή ρωμαϊκή αύτοκρατορία έγιναν πρότυπα για τούς πιστούς. Τό ύπερβολικό και τό θαυμαστό χαρακτηρίζουν τήν άφήγηση, όπως πολλές φορές τά ίδια μοτίβα ξαναγυρίζουν σέ διάφορα μαρτύρια. Τό ιστορικό ένδιαφέρον στά περισσότερα είναι περιορισμένο ή μηδαμινό. Έξαίρεση άποτελούν όρισμένα προδουζαντινά, άπαλλαγμένα άπό ύπερβολές και παραποιήσεις και στηριζόμενα σέ αυθεντικά στοιχεία, ίδίως για τή διεξαγωγή τής δίκης του μάρτυρα, στά πρακτικά τής δίκης ή σέ άφήγηση άξιόπιστων ανθρώπων πού τήν παρακολούθησαν. Στήν κατηγορία αύτή άνήκουν τά μαρτύρια του Πολύκαρπου Σμύρνης († 156), τών μαρτύρων τής Λυών (πιθανή χρονολογία του μαρτυρίου τους τό έτος 177), του Άπολλώνιου († 183-185) και άλλα. Ιστορικό ένδιαφέρον παρουσιάζουν κείμενα μεταγενέστερων προσώπων πού ύπέστησαν διωγμούς για τήν πίστη τους, είτε άπό έξωτερικούς έχθρούς, (Πέρσες, Άραβες), όπως είναι ό «Βίος τών έν Άμορίω 42 μαρτύρων», είτε κατά τήν περίοδο τής εικονομαχίας, όπως είναι ό «Βίος Στεφάνου του νέου» († 764). Περίληψη του βίου μάρτυρα ή άγιου, πού συνήθως άπαγγέλλεται στήν πανηγυρική λειτουργία τής μνήμης του, άποτελούν τά έγκώμια, κενά περιεχομένου και σέ ύφος ρητορικό, γι αυτό και δέν παρουσιάζουν ένδιαφέρον για τόν ιστορικό.

Ίδιαίτερα στή δουζαντινή αύτοκρατορία άποτελούν πολύτιμη πηγή οι βίοι έκκλησιαστικών προσωπικοτήτων (πατριαρχών, έπισκόπων, ήγουμένων, όνομαστών άσκητών) και μάλιστα σέ έποχές πού οι σχέσεις Έκκλησίας και Πολιτείας βρισκόνταν σέ ένταση, όπως κατά τήν εικονομαχία, τό σχίσμα του Φωτίου, τήν τετραγαμία του αύτοκράτορα Λεόντα ζ', τό κίνημα τών ήσυχαστών, τήν πάλη ένωτικών-άνθενωτικών. Η ιστορική άξία του βίου έξαρτάται άπό τήν προσωπικότητα και τήν παιδεία του συντάκτη, τήν ψυχική του διάθεση, άνάλογη μέ τήν τοποθέτηση βιογράφου και βιογραφούμενου στά επίμαχα θέματα τής έποχής, και τήν μεταξύ τους χρονική άπόσταση. Άλλά οι είδήσεις πού άναφέρονται στο λαϊκό βίο και τόν πολιτισμό

τά είδη

ή ιστορική σημασία τής άγιογραφίας

του Βυζαντίου γενικά είναι πάντοτε άκριβεις και άξιόπιστες.

Ανάλογες μορφές και προβλήματα παρουσιάζουν και τὰ άγιογραφικά κείμενα τής Δυτικής Έκκλησίας, πηγή έξιούση σημαντική για τήν ιστορία και τόν πολιτισμό τής Δυτικής Ευρώπης κατά τό Μεσαίωνα.

[Σίγουρος όδηγός για τὰ άγιογραφικά κείμενα, άνέκδοτα και δημοσιευμένα είναι για όσα έχουν συνταχθεί στην έλληνική ή Bibliotheca hagiographica graeca (= BHG) τ. I-III³ από τόν Fr. H a l k i n, Bruxelles 1957, μέ συμπλήρωμα τό 1961· για όσα έχουν συνταχθεί στη λατινική ή Bibliotheca Hagiographica latina (= BHL), έκδοση τών βολλανδιστών μοναχών τ. I-II, Bruxelles 1898-1901, και για όσα σώζονται σε άνατολικές γλώσσες ή Bibliotheca hagiographica orientalis (=BHO), από τόν P. P e e t e r s, Bruxelles 1910. Βλ. άκόμη R. A i g r a i n: L' hagiographie, ses sources, ses méthodes, son histoire, Poitiers 1953 S. P e z z e l l a: Gli atti dei martiri. Introduzione a una storia dell' antica agiografia, Roma 1965]

Λογοτεχνικά έργα

ή λογοτεχνία
ώς έκφραση
του κοινωνι-
κού κλίματος

Στίς έμμεσες ιστορικές πηγές άνήκουν λογοτεχνικά έργα διαφόρων εποχών, πού χάρη στο περιεχόμενό τους, είτε στο σύνολό τους είτε σε όρισμένα μέρη, παρέχουν καιρίες πληροφορίες για πολιτικά γεγονότα ή θεσμούς μάς εποχής. Για τούς νεότερους χρόνους, όπου οί άμεσες πηγές είναι πλούσιες, ποικίλες και πολύμορφες, ή συμβολή τών λογοτεχνικών έργων περιορίζεται κυρίως στην άνάπλαση του κοινωνικού πλαισίου, τήν προβολή τών πνευματικών ροπών, τήν έξακριβωση του ψυχισμού ενός λαού. Έτσι τήν καλύτερη άνασύνθεση τής κοινωνίας του πρώτου μισού του ΙΘ' αιώνα στη Γαλλία θά συναντήσουμε στην άφθαστη μπαλζακική Άνθρώπινη Κομωδία (Comédie Humaine) και τών έπόμενων δεκαετιών, ίσως μέ λιγότερη τέχνη δοσμένη, στα μυθιστορήματα του Emile Zola. Οί μεγάλοι ρώσοι κλασικοί μέ επικεφαλής τούς Νικολάι Γκόγκολ, Φιοντόρ Ντοστογιέφσκι και Λέοντα Τολστόη, παράλληλα μέ τήν άνάλυση τής ανθρώπινης ψυχής, μάς δίνουν ένα έκπληκτικό φρέσκο τής ρωσικής κοινωνίας σ' όλες τής βαθμίδες.

ιστορική
άξιοποίηση

Άλλά για τίς παλαιότερες εποχές, όπου τό κάθε ιστορικό ψήφολο έχει άξία, υπάρχουν λογοτεχνικά έργα στα όποια βρίσκουμε ά-

κριβείς καί σπουδαίες πληροφορίες γιά τή λειτουργία τών θεσμών, τήν κοινωνική οργάνωση, τίς διακρατικές σχέσεις ή μεμονωμένα σημαντικά γεγονότα. Τήν πρώτη θέση κατέχουν τά όμηρικά έπη, χάρη στά όποια γνωρίζουμε τρόπο ζωής, κρατική οργάνωση, κοινωνική σύνθεση, θρησκευτικές άντιλήψεις τής έποχης. Ή τύχη βοήθησε ώστε πολλά άπό αυτά τά στοιχεία νά επιβεβαιωθούν άπό τά άνασκαφικά εύρήματα. Στην πρώτη γραμμή βρίσκονται επίσης τά διδλία τής Παλαιάς Διαθήκης, κείμενα θρησκευτικά πού άποτελούν τήν κυριότερη πηγή γιά τήν ιστορία του έβραϊκού λαού. Τή λειτουργία τών θεσμών καί τήν πολιτική άτμόσφαιρα στην άθηναική δημοκρατία τίποτα δέ δίνει πιά παραστατικά άπό τίς Κωμωδίες του Άριστοφάνη.

Στό Βυζάντιο θά ξεχωρίσουμε άνάμεσα στά έργα τής δημόδους λογοτεχνίας εκείνα πού έχουν έπικό χαρακτήρα καί τονίζουν τήν ήρωική πλευρά, όπως είναι τό έπος του Διγενή Άκρίτα (τό άτεχο Χρονικό του Μωρέως έχει ιστορικό χαρακτήρα καί δέ φιλοδοξεϊ λογοτεχνικές δάφνες) καί τά σατυρικά πού δίνουν τήν εικόνα τής καθημερινής ζωής στη γειτονία τής Πόλης ή στό πλούσιο μοναστήρι (Πτωχοπρόδρομος), ή σατυρίζουν θεσμούς καί κοινωνικές τάξεις τών Παλαιολόγειων χρόνων (Πωρικολόγος, Μάζαρις). Τόσο ο ίδιος ο ποιητής Γεώργιος Πισίδης, όσο καί οί βυζαντινοί λόγιοι κατατάσσουν στην έντεχνη λογοτεχνία τά μακρά ποιήματα στά όποια περιέγραψε τούς πολέμους του Ήράκλειου έναντίον τών Περασών.

Ή νεότερη λογοτεχνία έχει πλουτιστεί μέ μυθιστορήματα άναφερόμενα στά πολεμικά γεγονότα του είκοστου αϊώνα, πού χάρη στά προσωπικά διώματα τών συγγραφέων άποτελούν συγκλονιστικές μαρτυρίες γιά τή φρίκη του πολέμου, τήν κόλαση τών χαρακωμάτων, τή λαχτάρα γιά έλευθερία καί ειρήνη, τίς έλπίδες γιά καλύτερους καιρούς. Σημειώνω μερικά όνόματα συγγραφέων γιά τόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο: Roland Dorgelès, Henri Barbusse, Erich Maria Remarque: γιά τόν έμφύλιο πού άκολούθησε τήν Ήλιανάσταση του 1917 στη Ρωσία: Μιχαήλ Σολόχωφ καί Μπόρις Παστερνάκ, όπως καί γιά τόν έμφύλιο στην Ήσπανία τούς André Malraux καί Ernst Hemingway. Οί άγώνες στό μακεδονικό μέτωπο ξαναζούν στά διδλία του Στρατή Μυριόδη, ή μικρασιατική καταστροφή στού Ήλία Βενέζη καί τό έπος τής Άλβανίας στούς Πανθέους του Τάσου Άθανασιάδη.

*λογοτεχνικών
κειμένων
διαφόρων
εποχών*

Μέ τό σατυρικό του χαρακτήρα ὁ *Ρωμῆος*, τό ἑβδομαδιαῖο φύλλο πού ἐπί δεκαετίες (Ἀπρίλης 1883 - Νοέμβρης 1918) ἐξέδιδε ὁ Γεώργιος Σουρῆς καυτηριάζοντας πολιτικά ἤθη καί κοινωνικά συμβάντα τοῦ καιροῦ του, ἀποτελεῖ τόν καλύτερο καθρέφτη τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς ζωῆς καί τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας.

Προφορικές πηγές

Ἡ προφορική παράδοση διακρίνεται σέ δύο μεγάλες κατηγορίες. Στήν πρώτη ὑπόκειται προφορική ἔκθεση πού ἀνάγεται σέ ὀρισμένο πρόσωπο εἴτε αὐτό κατονομάζεται εἴτε ὄχι. Στή δεύτερη δέν μπορεῖ νά διαπιστωθεῖ πλέον προσωπική προέλευση τῆς προφορικῆς παράδοσης. Τοῦτο παρατηρεῖται στό μῦθο, τό θρύλο, τῆς φήμης, τό ἀνέκδοτο, τήν παροιμία, τό δημοτικό τραγούδι, τό σατυρικό στιχοῦργημα.

Προφορική ἔκθεση

Οἱ προφορικές μαρτυρίες, οἱ ὁποῖες καταγράφονται ὕστερα ἀπό κάποιο διάστημα εἴτε ἀπό προσωπικό ἐνδιαφέρον εἴτε γιά ὑπηρεσιακοῦς σκοποῦς, ἀναφέρονται σέ προσωπικότητα ἢ γεγονός συνήθως σημαντικό. Σῶζονται εἴτε ὅπως εἰπώθηκαν εἴτε σέ ἐπεξεργασμένη μορφή. Ὁ Ἡρόδοτος, ὁ Θουκυδίδης, οἱ βυζαντινοί ἱστορικοί, θέλοντας νά ἐξιστορήσουν τίς πολεμικές ἐπιχειρήσεις, ἀπευθύνθηκαν σέ ἀνθρώπους πού εἶχαν μετάσχει σ' αὐτές καί ζήτησαν πληροφορίες. Ἀρχαῖοι καί βυζαντινοί ἱστορικοί ἔχουν περιλάβει στά ἔργα τους ἀφηγήσεις γιά ξένους λαούς, οἱ ὁποῖες στηρίζονται καί σέ προφορικές πληροφορίες. Τῆ διδασκαλία τοῦ Σωκράτη, ὁ ὁποῖος προσωπικά δέν ἔγραψε τίποτα, γνωρίζουμε ἀπό τά κείμενα τοῦ Ξενοφῶντα καί τοῦ Πλάτωνα. Τά Εὐαγγέλια καί τό Κοράνιο στηρίζονται κατά ἕνα μέρος τους στήν προφορική παράδοση.

Ἀπό τή νεότερη ἐποχή ἔχουμε ἀνάλογα παραδείγματα, ὅπως εἶναι «Οἱ κουβέντες στό τραπέζι» (Tischreden) τοῦ Λ ο υ θ ῆ ρ ο υ (1483-1546) καί «Οἱ συνομιλίες στό τραπέζι» τοῦ Hitler (βλ. ἀνωτ. σελ. 102). Οἱ «κουβέντες» τοῦ Λουθήρου περιλαμβάνουν αὐτοβιογραφικές πληροφορίες, θεολογικές ἀπόψεις, ἠθικές κρίσεις καί παρατηρήσεις, πικρόχολα σχόλια γιά τόν πάπα καί τούς μοναχοῦς, χαριτωμένα ἀνέκδοτα, ἐκδηλώσεις τρυφερότητας γιά τή γυναῖκα καί

τά παιδιά του. Όλα αυτά συγκεντρωμένα από πρόσωπα του στενού του περιβάλλοντος συνιστούν μαρτυρία σπουδαία για την εγγύτερη γνώση του ανθρώπου. Από τις μαρτυρίες άλλοδαπων για το Στάλιν ξεχωριστή θέση κατέχει το πολυμεταφρασμένο βιβλίο του Μίλοβαν Τζίλας: "Συνομιλίες με το Στάλιν". Ο γιουγκοσλάβος κομμουνιστής δίνει πολύ ζωντανή την ατμόσφαιρα του Κρεμλίνου, όπως τη γνώρισε στίς άλλοεπάλληλες αποστολές του στή Μόσχα στή κρίσιμα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, καί παραθέτει τίς συνομιλίες του με τό Στάλιν.

Ακόμη καί για άλλες νεότερες προσωπικότητες έχουμε, από άτομα πού είχαν κάποια εξοικείωση μαζί τους, καταγραφή συνομιλιών, όπως π.χ. έκανε στό βιβλίο της «Προσωπικότητες πού γνώρισα» ή Λιλίκα Νάκοβ για τόν Albert Einstein, Romain Roland, Henri Barbusse, Celine καί άλλους. Σέ προφορικές μαρτυρίες πολιτικών προσωπικοτήτων στηρίζεται κατά ένα μέρος για την ιστορία του μεσοπολέμου ό Γ.ρ. Δαφνής στό βιβλίο του: "Η Έλλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940", τ. Α'-Β' [Αθήνα] 1955. Επίσης οί έφημερίδες έχουν ως βάση την προφορική είδηση καί πληροφορία.

Έρχεται τώρα τό έρώτημα: Ποιά είναι ή αξία όλων αυτών των μαρτυριών καί πώς πρέπει νά χρησιμοποιηθούν; Όφειλει νά γίνει κριτική έπεξεργασία καί νά δοθεί απάντηση στή ακόλουθα. Αυτός πού παρέχει την είδηση ύπηρεξε αυτόπτης καί αυτήκοος αυτού πού λέει; Πόσο χρονικό διάστημα μεσολάβησε μεταξύ του γεγονότος καί της μαρτυρίας; είναι φανερό ότι όσο μεγαλύτερο είναι τό διάστημα πού πέρασε, τόσο ευκολότερη είναι ή άλλοίωση του γεγονότος. Πρόκειται για προσωπική παρατήρηση ή έχει στηριχτεί σέ άλλους; Υπάρχουν άλλοι αυτόπτες πού επιβεβαιώνουν ότι όσα εκθέτει αποδίδουν πράγματι την αρχική έντύπωση; ή μήπως αυτή διαμορφώθηκε εκ των ύστερων;

Γιά τή σωστή κριτική έπεξεργασία της προφορικής παράδοσης βασικό στοιχείο είναι ή γνώση των γεγονότων καί πείρα των ανθρώπων, ιδιαίτερα των διαφόρων κοινωνικών τάξεων, επαγγελμάτων, όπως επίσης της προσωπικής σχέσης αυτού πού φέρνει την είδηση με αυτό πού μεταδίνει. Κατά τή μετάδοση της πληροφορίας δυνατό νά μεταβληθούν καί στοιχεία του περιεχομένου της. Ό άνθρωπος επηρεάζεται από συμπάθειες ή αντιπάθειες καί από την ψυχολογική διάθεση της στιγμής. Οί συγκινησιακές παρορμήσεις επηρεάζουν την

ατομική συνείδηση και όσο πιο χαμηλό είναι το πνευματικό υπόβαθρο ενός ατόμου, τόσο πιο αλλοιωμένα συνήθως βλέπει και παρουσιάζει τα γεγονότα το άτομο αυτό. Ἀκόμη και ἡ τάση γιὰ ἥρωοποίηση, ἡ φαντασία, ἡ ἐλπίδα παίζουν ρόλο, ἔτσι πού ἡ ὀρθότητα τῆς κρίσης ἐπηρεάζεται καί τὰ γεγονότα δραματοποιούνται.

Μύθοι, θρύλοι, ἱστορικά δημοτικά τραγούδια, φήμες, ἀνέκδοτα, σατιρικά στιχογραφήματα

Στίς περιπτώσεις αὐτές ἡ προφορική μετάδοση εἰδήσεων ἢ συμπλέγματος πληροφοριῶν ἢ προσωπικοῦ διώματος συνεχίζεται χωρίς νά ὑπόκειται σέ ἔλεγχο. Λεῖπει ἡ ἐσωτερική συνοχή καί τό περιεχόμενο εἶναι ἀόριστο καί μεταβλητό. Οἱ μεταβολές ἀνταποκρίνονται σέ φαινόμενα τῆς ατομικῆς ἀλλά καί τῆς ὁμαδικῆς ψυχολογίας, ὅπου τό ἄτομο, μέλος τοῦ πλήθους, τελεῖ ὑπό τήν ἐπίδραση παρορμήσεων καί δέν ἔχει τή διάθεση νά ἀντιμετωπίσει κριτικά μιὰ πληροφορία. Προέχει τό γενικό αἶσθημα, ἡ προσδοκία, ἡ συγκίνηση, ὁ ἐνθουσιασμός ἀπογοήτευση, ἥρωοποίηση, ἔκβαση κατά τίς ἐπιθυμίες ἐπηρεάζουν τό ἄτομο. Προστίθενται ἀπό τόν ἀφηγητή λάθη σέ ὅ,τι ἀκούει ἢ βλέπει, ἀθέλητα λάθη τῆς μνήμης, ἀκόμη ἐλαττωμένη ἰκανότητα ἀντίληψης, ἀλλά καί φαντασία, χωρίς νά ἔχει πάντοτε ὁ ἴδιος ἐπίγνωση τῆς ἐπίδρασῆς τῆς. Μερικές φορές τὰ γεγονότα εἶναι μᾶλλον ἀσημάντα καί χωρίς δραματικό ἐνδιαφέρον, ὅποτε ὁ ἀφηγητής παρεμβάλλει προσθήκες εἴτε γιὰ δική του εὐχαρίστηση εἴτε γιὰ ν' ἀνταποκριθεῖ στή διάθεση τοῦ ἀκροατηρίου του. Ἔτσι ὁ μεσαιωνικός ἀφηγητής καταφεύγει στό θαῦμα, ἐνῶ ὁ σύγχρονος ἀνεκδοτολόγος μπορεῖ νά ἀφηγηθεῖ ὅτιδήποτε, ἀνάλογα μέ τίς διαθέσεις τοῦ ἀκροατηρίου του, προσδίδοντάς του τή μορφή τοῦ εἰσπραπέλου.

θρύλος
μῦθος

Ἄλλο θρύλος εἶναι ὁ πρόδρομος τῆς ἱστορικῆς διαπραγματεύσεως καί ἀνθίζει στήν αὐγή νέων πολιτισμῶν. Ὁ μῦθος (ἄθλοι τοῦ Ἡρακλῆ) δέ συνδέεται μέ ἱστορικά συμβάντα· ἐνῶ ὁ θρύλος (Τρωικός πόλεμος) ἔχει πάντα μακρινή σχέση μέ ἱστορικό γεγονός. Δέν εἶναι εὐκόλο νά βρεθεῖ ὁ δρόμος ἀπό τό θρύλο στό ἱστορικό γεγονός. Στή Γένεση ὑπάρχει ἡ ἀφήγηση γιὰ τόν κατακλυσμό· τό ἴδιο στό βαβυλωνιακό ἔπος Gilgamesch, στήν ἑλληνική μυθολογία μέ τό Δευκαλίωνα καί τήν Πύρρα, σέ ἰνδικές ἀφηγήσεις ἐπίσης. Ἡ ἐπιστήμη τείνει τώρα νά δεχτεῖ τήν ἱστορικότητα τοῦ κατακλυσμοῦ κατά τήν τέταρτη

χιλιετηρίδα π.Χ. Γύρω στο 3700 π.Χ. έγιναν φαίνεται κατακλυσμαίες βροχές στη Μεσοποταμία και η ανάμνησή τους διατηρήθηκε στις παραδόσεις των λαών που ανέφερα προηγουμένως.

Πολλά θέματα ανάγονται στην Παλαιά Διαθήκη, άλλα εμφανίζονται από την αρχαία μυθολογία και σε βίους αγίων. Έτσι παράλληλο θέμα με τον Άγιο Γεώργιο, που σκοτώνει το θηρίο για ν' απελευθερώσει τη βασίλοπούλα, υπάρχει στην αρχαία μυθολογία του Περσέα που απελευθερώνει την Ανδρομέδα. Στο βίο της οσίας Πελαγίας βρίσκονται στοιχεία από παραδόσεις για την Αφροδίτη Πελαγία. Στην εικονογραφία των πρώτων χριστιανικών αιώνων ο Χριστός εικονίζεται ως ο Όρφέας ή ο Δαυΐδ μελωδών.

Άλλα θέματα επανέρχονται σε διάφορους θρύλους, όπως για τό απόρρητο κάστρο, τον εξισλαμισμένο χριστιανό προδότη και την ωραία κόρη, που τελικά άθελά της δόθηκε στην άλωση του όχυρου. Άλλάζουν διάφορα στοιχεία και λεπτομέρειες, αλλά τό βασικό θέμα παραμένει: ο θρύλος συνδέθηκε με την άλωση του Άμοριού και τούς Άραβες τό 838, που είναι ιστορικό γεγονός. Η άποδοχή του θρύλου προϋποθέτει κατάλληλη διάθεση και ανάγκη ψυχική: τούτο φαίνεται στους θρύλους που γεννήθηκαν για την άλωση της Πόλης και ζτείνουν νά διατηρήσουν άσθηστη την έλπίδα του Γένους ότι *πάλι με χρόνους με καιρούς πάλι δικά μας θά 'ναι*.

Τά δημοτικά τραγούδια, αρχικά στιχουργήματα ενός ανθρώπου, ανταποκρίνονται στο λαϊκό αίσθημα, γι' αυτό και ο λαός τά ένστερνίζεται. Από αυτά, τά ιστορικά συνδέονται πάντοτε μ' ένα ιστορικό γεγονός, συνήθως πολύ σημαντικό (πόλεμο, άλωση πόλεων: Κωνσταντινούπολης, Άδριανούπολης, του κάστρου της Ώριάς), ή με ήρωες αυτών των γεγονότων (π.χ. άκριτικά τραγούδια, τραγούδια των Κολοκοτρωναίων, της Δέσπως Μπότσαρη, των κλεφτών, άρματολών κτλ.). Δέν έκθέτουν τά γεγονότα, που τά προϋποθέτουν γνωστά, αλλά στόχο τους έχουν νά εξάρουν τίς άρετές του λαού ή του ήρωα, νά συγκινήσουν, νά διατηρήσουν τόν ένθουσιασμό και την έλπίδα. Άποδίδουν έτσι τό λαϊκό αίσθημα στην πρωτόγονη, αρχική του έκδήλωση, γι' αυτό είναι πηγές έξαιρετες στο σημείο αυτό. Ιστορικά δημοτικά τραγούδια γεννιούνται και στίς μέρες μας. Άπερίγραπτο πόνο έκδηλώνουν μανιατικά μοιρολόγια για νέους άντρες που χάθηκαν στην μισσητική έκστρατεία του 1919-1922. Τά άκριτικά τραγού-

*ιστορικά
δημοτικά
τραγούδια*

δια, πού ἔχουν τήν ἀρχή τους στή βυζαντινή αὐτοκρατορία, διατηρήθηκαν σ' ὅλο τόν ἑλληνικό χῶρο, ἀθηναικότερα ὅμως στά περιφερειακά κέντρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ: Πόντο, Καππαδοκία, Κύπρο, προσαρμοσμένα στή γλώσσα τῆς περιοχῆς καί τά τοπικά ἰδιώματα.

Φήμες, πολιτικά ἀνέκδοτα, σατιρικά στιχογραήματα εὐδοκιμούν σέ ἐποχές ἀναταραχῆς, δικτατορίας, ξένης κατοχῆς, λογοκρισίας. Περισσότερο ἀπό ὅλα οἱ φήμες εἶναι λογαριασμένες γιά τό ἄμεσο παρόν. Ὅταν τό καθεστῶς εἶναι φιλελεύθερο καί ὑπάρχει ἐλευθεροτυπία, δέν ἔχει κανεῖς νά φοβηθεῖ καί νά ἀποκρύπτει τά γεγονότα· ἔτσι οἱ διαδόσεις εἶναι λιγότερες. Κάθε νέα φήμη διαφέρει σέ δύο τρία σημεῖα ἀπό τήν προηγούμενη, ἰδίως σέ ὀνόματα, ἀριθμούς, χρονολογίες.

Τό πολιτικό ἀνέκδοτο εἶναι ἕνας τρόπος γιά τήν ἄσκηση κριτικῆς καί γιά ψυχική ἐκτόνωση σέ καιρούς πού τό ἄτομο ὑφίσταται ἔντονη πολιτική καταπίεση. Μέ τή σάτιρα ὁ ἄνθρωπος ἐκφράζει τήν ἀντίθεσή του, γι' αὐτό καί τό πολιτικό ἀνέκδοτο ἀνθίζει σέ καιρούς χαλεπούς, ὅπως στή χιτλερική Γερμανία, ἰδιαίτερα στήν ἐποχή τοῦ πολέμου, ἢ στήν Ἑλλάδα τόν καιρό τῆς δικτατορίας. Ἡ πολιτική σάτιρα ἀνθίζει καί σέ παλιότερες ἐποχές. Στήν παπική Ρώμη ὑπῆρχε ἡ συνήθεια νά ἀναρτοῦν σατιρικά ποιήματα σέ τρία ἀγάλματα τῆς Ἀρχαιότητος (τά δύο ὑπάρχουν καί σήμερα στήν ἴδια θέση σέ κεντρικό σημεῖο τῆς παλαιᾶς πόλης), γνωστά μέ τά ὀνόματα Pasquino, Marforio καί Donna Lucrezia· γι' αὐτό καί τά σατιρικά αὐτά στιχογραήματα εἶναι γνωστά ὡς Pasquinades. Ἐπίσης στή Γαλλία κυκλοφοροῦσαν κατά τοῦ καρδινάλιου Μαζαρίνου ὡς πρωθυπουργοῦ (ἀπό τό 1643-1661), καί ἰδιαίτερα στήν ἐποχή τῆς Fronde (1648), οἱ λεγόμενες Mazarinades, λίβελοι ἢ σατιρικά τραγουδάκια (τά χαριέστερα καί πιό χαρακτηριστικά ἔχουν περιληφθεῖ καί στή σειρά δίσκων Histoire de France par les chansons), πού ἀποδίδουν τήν πολιτική ἀτμόσφαιρα καί μάλιστα τήν ἀντίθεση τῶν εὐγενῶν πρὸς τόν ξενοφερέμενο πρωθυπουργό. Πολιτικά δίστιχα, ἐνθουσιώδη ἢ σατιρικά καί ρυθμικά πολιτικά συνθήματα εἶναι κάτι πολύ συνηθισμένο στούς σημερινούς καιρούς.

Η εἰδήση καί τὰ νεότερα μέσα ἐνημερώσεως

Στούς νεότερους χρόνους, χάρις σέ τεχνικές προόδους, φάνηκαν νέα μέσα ἐνημερώσεως κι ἔτσι ἀνέκυψαν νέες πηγές γιά τόν ἱστορικό: ὁ τύπος, τὰ κινηματογραφικά ἐπίκαιρα, οἱ δίσκοι, οἱ μαγνητοταινίες, οἱ τηλεοπτικές ταινίες, πού παρουσιάζουν τίς καθημερινές εἰδήσεις καί τήν ἐπικαιρότητα γενικότερα.

Παλαιότερος τρόπος διαδίδουσης τῶν εἰδήσεων ἦταν τά ὀπτικά σήματα, καπνός τήν ἡμέρα, λάμψη τῆς φωτιάς τή νύχτα. Γιά τό Βυζάντιο ἔχουμε ἀκριθῆ γνώση τῶν θέσεων - πάνω σέ βουνοκορφές - πού ἦταν τοποθετημένες σκοπιές ἀκριθῶς γιά τή μετάδοση αὐτῶν τῶν ὀπτικῶν σημάτων ἀπό τά σύνορα μέχρι τήν Κωνσταντινούπολη, ὥστε νά εἰδοποιεῖται ἀμέσως τό κέντρο γιά τήν εἰσβολή ἔχθρῶν.

Ἐπίσης ὁ ὀρθολογικός τρόπος χρησιμοποίησης τοῦ ἀλόγου μέ τούς ὀργανωμένους κρατικούς σταθμούς (relais), ὅπου οἱ ἐπίσημοι ταχυδρομοὶ ἄλλαζαν τό κουρασμένο ἄλογο μέ ξεκούραστο γιά νά συνεχίσουν τό ταξίδι, συνέβαλαν στή γοργή μετάδοση τῆς εἰδήσεως. Τά παλαιά μεγάλα βασίλεια (Κίνα, Ἰνδίες, Αἴγυπτος, Περσία, Ρώμη), ἡ παπική Curia ἀπό τό ΙΔ' αἰῶνα καί ἡ ἀριστοκρατική Βενετία εἶχαν καλά ὀργανωμένη κρατική ὑπηρεσία. Καί στό Βυζάντιο λειτουργοῦσε ἀριστα ὀργανωμένη ὑπηρεσία τοῦ *δξέος δρόμου* καί στή μέση περίοδο ὁ *λογοθέτης τοῦ δρόμου*, στήν ἀρμοδιότητα τοῦ ὁποίου ὑπάγονταν οἱ δημόσιες συγκοινωνίες καί τό ταχυδρομεῖο, ἦταν ἕνας ἀπό τούς σπουδαιότερους κρατικούς λειτουργούς.

Στήν πρόοδο τῆς ταχυδρομικῆς ἐπικοινωνίας βοήθησε ἡ ἐμπορική ἀνάπτυξη καί ἡ ἀνάγκη συνεννόησης μέ τίς συναλλαγές. Εἰδικά στίς ἰταλικές ἐμπορικές πόλεις μέ τά μεγάλα οἰκονομικά συμφέροντα ὀργανώθηκε ὑπηρεσία μεταφορᾶς ἐπιστολῶν καί μετάδοσης εἰδήσεων γιά τήν εὐδόωση τῶν ἐμπορικῶν συμφερόντων τῶν ἐνδιαφερομένων, ἡ ὁποία βελτιώθηκε ἀκόμη περισσότερο τό ΙΔ' αἰῶνα μετά τήν ἐμφάνιση τῆς συναλλαγματικῆς ὡς μέσου ἐμπορικῆς συναλλαγῆς, γιατί ἡ διαπίστωση τῆς φερεγγυότητος τῶν συναλλασσομένων ἔγινε πιό ἀναγκαῖα. Ἐμποροὶ καί συντέχνιες ἄρχισαν νά δείχνουν ἐνδιαφέρον γιά τίς εἰδήσεις πού ἐπηρέαζαν τίς συναλλαγές· ἔτσι ἐμφανίζονται οἱ πρῶτες ἔντυπες γνωστοποιήσεις (avvisi) - μνημονεύονται ἀπό τά μέσα τοῦ Ις' αἰῶνα - βασισμένες σέ ἰδιωτικές πληροφορίες καί μ' ἀρχικά περιορισμένο στόχο, τήν πληροφόρηση ἰδιωτῶν. Στό δεύ-

τερο μισό του 15' αιώνα τυπώνονται στη Νυρεμβέργη σέ ακανόνιστα χρονικά διαστήματα, ανάλογα μέ την άφιξη ταχυδρομείου, οί Zei-
tungen*, γιά νά έξυπηρετήσουν έμπορικές ανάγκες καί σκοπούς. Οί
ειδήσεις γιά στρατιωτικά καί πολιτικά γεγονότα ένδιαφέρουν όλο
καί μεγαλύτερο κύκλο ιδιωτών.

Οί έφημερίδες

ή ιστορία
τους

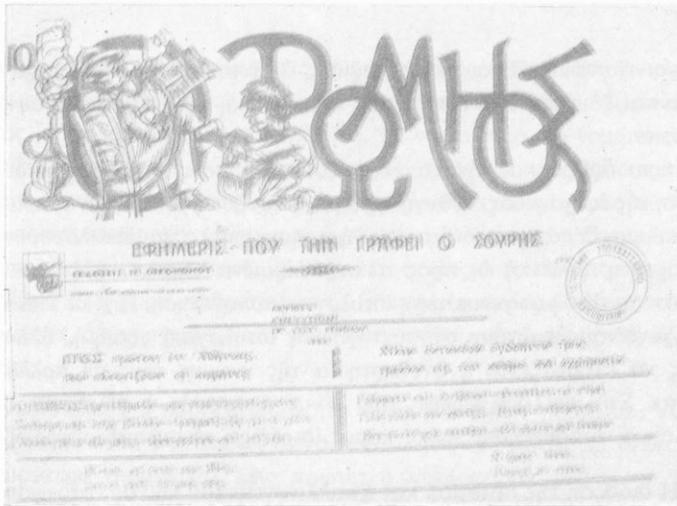
Γιά πρώτη φορά έκδίδεται τό 1631 στη Γαλλία από τό γιατρό καί
βασιλικό ιστοριογράφο Théophraste Renaudot (1586-1653) έφημερίδα
μέ τόν τίτλο Gazette de France. φύλλο έβδομαδιαίο. Καθημερινές
έφημερίδες έχουμ στήν Άγγλία πρώτη φορά τό 1702 καί στη Γαλλία
τό 1771. Στή διάδοση του τύπου συνέβαλαν πολύ τά νέα τεχνικά
μέσα τόσο κατά την έκτύπωση (άπό τά 1814 μπαίνουν σέ χρήση
ήλεκτροκίνητα, διαρκώς τελειοποιούμενα)**, όσο καί κατά τή μετάδο-
ση των ειδήσεων. Ο σιδηρόδρομος μέ την αδιάκοπη κίνηση νύχτα
μέρα, ό ήλεκτρικός τηλεγράφος (ή πρώτη χρήση σέ έφημερίδες χρο-
νολογείται από τό 1845), ό ασύρματος, ή τηλεφωνική έπικοινωνία σέ
διεθνή κλίμακα καί σήμερα τά Telex έχουν συντομεύσει διαδοχικά τό
χρόνο, πού κατά τό προηγούμενο στάδιο ήταν αναγκαίος γιά τή
μετάδοση μιάς είδησης. Η όργάνωση ειδησεογραφικών πρακτο-
ρείων, μέ παλαιότερο τό Havas (1835), ήταν άλλος ένας συντελεστής.

δημοσιογρα-
φική
δεοντολογία

Η άκρίβεια, ή αλήθεια, ή πληρότητα καί ή ταχεία μετάδοση των
ειδήσεων είναι τά ουσιώδη στοιχεία πού πρέπει νά χαρακτηρίζουν
αυτά πού αναγράφει ή έφημερίδα, ή όποία άποκτά μεγαλύτερο
κύρος όσο περισσότερο οί ειδήσεις της διακρίνονται γι αυτές τίς
ιδιότητες. Σήμερα μερικές έφημερίδες μεγάλης κυκλοφορίας έχουν
μιά τάση νά παρουσιάζουν όχι τά γεγονότα πού έγιναν, αλλά όπως
κατά τή γνώμη τους έχουν πιθανότητα στό έγγύς μέλλον νά έξε-
λιχτούν, όποτε βέβαια δέν πρόκειται περί ειδησεογραφίας αλλά περί
μελλοντολογίας. Μερικές έφημερίδες έφτασαν σέ τέτοιες ύπερβολές,
ώστε αναμενόμενη έκβαση γεγονότος άνέγραψαν ως συμβάν, πού
όμως διαψεύστηκε από τά πράγματα. Από τά πιό χτυπητά παρα-
δείγματα είναι ή περιγραφή τής άφιξης στό άεροδρόμιο τής Νέας

* Έφημερίδες.

** Σήμερα έπεκτείνεται ή τεχνική τής φωτοσύνθεσης.

* Από την πρώτη σελίδα της σατυρικής εφημερίδας του Γ. Σουρή Ο ΡΩΜΗΟΣ.

Ύορκης του αεροπλάνου των Nungesser και Coli, που στό μεταξύ είχε χαθεί στον Άτλαντικό. Στις προεδρικές εκλογές των Ήνωμένων Πολιτειών του 1948 η Tribune του Σικάγου, πεπεισμένη για τη νίκη του ρεπουμπλικανικού κόμματος, παρουσίασε στο φύλλο της 3 Νοεμβρίου 1948 με μεγάλα στοιχεία την εΐδηση: Dewey (ό υποψήφιος των ρεπουμπλικάνων) defeats Truman,* ενώ νικητής των εκλογών αναδείχτηκε ο Harry Truman του δημοκρατικού κόμματος.

Στις παλαιότερες εφημερίδες τό κύριο δάρος κρατούσαν οί πολιτικές εΐδησεις. Ή ανάμειξη των εφημερίδων στην πολιτική χρονολογείται στην Άγγλία από τά μέσα του ΙΗ΄ αΐωνα, κατά τη διαμάχη μεταξύ Συντηρητικών (Tories) και Φιλελεύθερων (Whigs). Κατά τη γαλλική Ήπανάσταση όρισμένα φύλλα, όπως L'ami du peuple** του Jean-Paul Marat, Le vieux Cordelier** του Camille Desmoulins, άσκησαν σημαντική έπιρροή στή διαμόρφωση του φρονήματος των πολιτών. Ή ανάπτυξη και οικονομική άνοδος της αστικής τάξης προσέγγισε ευρύτερα στρώματα του κοινωνικού συνόλου με την πολιτική και συνέβαλε στην ευρύτερη κυκλοφορία των εφημερίδων. Ο Ναπολέοντας προσπάθησε νά χρησιμοποιήσει τον τύπο, για νά επηρεάσει

*περιεχόμενα
της
έφημερίδας*

* Ο D. νικάει τον T.

** Ο Φίλος του Λαού. Ο παλαιός κορδελιέρος.

τήν κοινή γνώμη. Ἐτσι οἱ ἔφημερίδες ἀπόκτησαν πολιτικό χαρακτήρα καί ξέφυγαν ἀπό τόν ἀρχικό τους σκοπό, τήν ἀπλή ἀναγραφή εἰδήσεων.

κύριο ἄρθρο
καί σχόλια

Κύριο ἄρθρο καί σχόλια ἐκφράζουν τήν πολιτική γραμμή τοῦ ἐκδότη τῆς ἔφημερίδας, εὐθυγραμμισμένη συνήθως μέ ὀρισμένο πολιτικό κόμμα. Ὑπάρχουν βέβαια καί ἡμερησια φύλλα πού ἀκολουθοῦν ἀνεξάρτητη πολιτική ὡς πρός τά συγκεκριμένα κόμματα, ἀλλά πού ἐμπνέονται ἀπό μιὰ γενικότερη ἰδεολογική τοποθέτηση. Π.χ. οἱ Times τοῦ Λονδίνου ἐμμένουν σέ συντηρητική ἰδεολογική γραμμή, ἀλλά χωρίς νά ἐπιρεάζεται ἡ ἀνεξαρτησία τῆς γνώμης τους σέ πολλά θέματα. Στή γαλλική Monde πάλι εἶναι προφανές ἡ φιλελεύθερη ἰδεολογική τοποθέτηση, χωρίς καμιά ἰδιαίτερη κομματική σύνδεση.

[Ἡ διάδοση τῆς παιδείας καί ἡ καλλιέργεια τοῦ κοινοῦ ἔστρεψαν τό ἐνδιαφέρον του καί σέ θέματα πολιτιστικά. Ἡ διεύρυνση τῶν οἰκονομικῶν συναλλαγῶν καί ἡ ἀπήχησή τους στή δημόσια ζωή τοῦ τόπου καί στό διεθνή χώρο, καθῶς καί στήν ἀτομική τῶν πολιτῶν κέντρισαν τό ἐνδιαφέρον ὄλο καί μεγαλύτερου ἀριθμοῦ προσώπων τόσο μεταξύ τῶν οἰκονομικῶν κύκλων, ὅσο καί τοῦ μορφωμένου κοινοῦ.

Ἐτσι σήμερα οἱ ἔφημερίδες περιλαμβάνουν κύρια ἄρθρα, εἰδήσεις γιά τήν ἐξωτερική καί ἐσωτερική πολιτική, σχόλια πάνω στά γεγονότα τῆς ἐπικαιρότητας, τήν κίνηση τοῦ χρηματιστηρίου, οἰκονομικές σελίδες (στῆς σοβαρότερες ἔφημερίδες δημοσιεύονται ἐπισκοπήσεις γιά τά οἰκονομικά προβλήματα ἀπό εἰδικούς ἐπιστήμονες) καί ἄλλες πού ἀναφέρονται στήν καλλιτεχνική ζωή τόσο μέ τή μορφή εἰδήσεων, ὅσο καί μέ τήν ἀσκηση κριτικῆς στά ἔργα πού παίζονται στό θέατρο, κινηματογράφο, λυρική σκηνή καί σέ μικρότερη ἔκταση στά τηλεοπτικά προγράμματα. Στῆλες εἶναι ἀφιερωμένες στῆς ἐκθέσεις καί στά νέα βιβλία (στά τελευταῖα μέ αὐστηρή ἐπιλογή). Μερικές ξένες ἔφημερίδες (π.χ. οἱ ἀγγλικοὶ Times καί ἡ γαλλική Figaro) παρουσιάζουν περιοδική ἐκδοσή εἰδικοῦ φιλολογικοῦ παραρτήματος.

Σήμερα οἱ κοινωνικές ἀγγελίες τείνουν νά περιοριστοῦν. Ἡ κοσμική στήλη, ἡ ὁποία παλαιότερα γιά ὀρισμένους κύκλους ἦταν τό θέλγητρο μερικῶν ἔφημερίδων, ὅπως τοῦ γαλλικοῦ Figaro ἢ τοῦ ἑλληνικοῦ Ἐλεύθερου Βήματος, τά τελευταῖα χρόνια ἄρχισε ἄλλοῦ νά περιορίζεται κι ἄλλοῦ νά καταργεῖται ἐντελῶς. Ἀντίθετα, πολλα-

πλασιάζονται οι συνεντεύξεις, συζητήσεις, έρευνες πάνω σε φλέγοντα κοινωνικά προβλήματα (π.χ. για την προστασία του περιβάλλοντος, τό κυκλοφοριακό, τή νεότητα, τά ναρκωτικά, τή νομιμοποίηση τής άμβλώσης, τό δασμό, τήν τύχη τών ηλικιωμένων προσώπων καί όμοια), γραμμένες πολλές φορές μέ τή βοήθεια ειδικών έπιστημόνων, διαφωτιστικές καί χρήσιμες για τό κοινό, στό όποιο μεταφέρουν τίς νέες άπόψεις καί ιδέες. Άθλητικές στήλες καί κατά διαστήματα ειδικό άφιέρωμα στό αυτοκίνητο (πληροφοριακό για νέα μοντέλα, άγώνες, όδήγησι) δείχνουν τούς νέους προσανατολισμούς τής κοινωνίας.

Σέ όλες τίς χώρες ή ποιότητα τών έφημερίδων ποικίλλει. Άλλες προορίζονται για άνεπτυγμένο, καλλιεργημένο κοινό, κι άλλες για ευρύτερα στρώματα. Στίς πρώτες ή κυκλοφορία φθάνει σε πολύ μικρότερο αριθμό φύλλων σε σύγκριση μ' έκείνων τών λαϊκότερων. Υπάρχει καί μιά ένδιάμεση κατηγορία πού τείνει νά ίκανοποιήσει τίς αξιώσεις καί του ύψηλης στάθμης αναγνωστικού κοινού αλλά πού στρέφει τήν προσοχή τής καί σε γεγονότα χαριέστερα ή συγκλονιστικά, τά όποια παρουσιάζονται μέ πολλή ζωντάνια καί συνήθως πλούσια είκονογράφηση. Στην τελευταία αυτή κατηγορία ανήκουν γερμανικές καί Ιταλικές έφημερίδες. Άπό τίς διεθνούς κύρους σημερινές έφημερίδες μνημονεύω: Times, Guardian, Le Monde, Züricher Zeitung, Frankfurter Allgemeine, Die Welt, New York Times, Corriere della sera, Πράβντα, Ίσόεστια. Η έγκυρη Le Temps έπαψε νά εκδίδεται μετά τό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο.

Μιά άλλη όψη τής πολιτικής επικαιρότητας, του ιδεολογικού κλίματος καί τής ελευθερίας τής σκέψης δίνουν τά σατυρικά φύλλα, από τά όποια παγκόσμια φήμη έχουν τό άγγλικό Punch, τό γαλλικό Canard enchainé καί τό γερμανικό Simplicissimus.

Η πρώτη έφημερίδα στην ελεύθερη Ελλάδα κυκλοφόρησε στην Καλαμάτα τό 1821 μέ τίτλο Έλληνική Σάλλιγξ. Τήν εποχή του Καποδίστρια εκδίδονται ό Φίλος του νόμου, ό Απόλλων. Στίς ελληνικές παρoικίες τής διασποράς από τό τέλος του ΙΗ' αιώνα άρχισε ή έκδοση έφημερίδων, όπως στη Βιέννη από τό 1791 τής Έφημερίδος πού επιμελούνται οι άδελφοί Μαρκίδες Πούλλιοι. Για τόν τύπο τής Έπανάστασης δλ. Αικατερίνης Κομορανοϋ: Ό τύπος στον άγώνα (1821-1827) τ. 1-3, Άθήνα 1971 καί για τόν ελληνικό τύπο

γενικότερα Κ. Μάγερ: 'Ιστορία του ελληνικού τύπου τ. 1-3, 'Αθήνα 1957-1960]

κριτήρια
αξιολόγησης
από τον
ιστορικό

Ο τύπος είναι εξαιρετικά σημαντική πηγή από πολλές σκοπιές. Αυτόνομη είναι ή ιδιαίτερη προσοχή που πρέπει ο ιστορικός να καταβάλει επεξεργαζόμενος το υλικό των εφημερίδων, για ν' αποφύγει λάθη στην παρουσίαση των γεγονότων και νά εκτιμήσει σωστά τον αντίκτυπο στην κοινή γνώμη κατά τη συναγωγή συμπερασμάτων. Πρέπει ακόμη νά μήν ξεχνά τήν κατά καιρούς πολιτική τοποθέτηση της εφημερίδας και ώς ποιό σημείο μπορεί νά επηρεάζεται από αυτήν ή ειδησεογραφία και ή άρθρογραφία της.

Γιά παράδειγμα φέρνω τόν ελληνικό τύπο κατά τήν 'Επανάσταση του 1821, ό οποίος, ανάλογα μέ τήν πολιτική μερίδα που είνουσε, παρουσίαζε και τά γεγονότα. Της εποχής του διχασμού καθώς και των χρόνων του φανατικού Βενιζελισμού και 'Αντιβενιζελισμού οι εφημερίδες είναι ό καλύτερος καθρέφτης των συγκινησιακών ροπών που σκότιζαν τό νού και υποδαύλιζαν τά πάθη. Σημαντικό υλικό για τήν πρόοδο της φιλελληνικής κίνησης στη Γαλλία προσφέρει ό γαλλικός τύπος, παρισινός και έπαρχιακός των μεγάλων αστικών κέντρων (Μασσαλίας, Τουλούζης, Λυών, Στρασβούργου κτλ.), στον όποιο δημοσιεύονταν ειδήσεις για τήν ελληνική 'Επανάσταση, συνήθως άκριβείς, κάποτε όμως και άνακριβείς είτε σκόπιμα είτε από κακή έννημέρωση. Οι πληροφορίες για τίς φιλελληνικές εκδηλώσεις σε κάθε πόλη, τή συχνότητα, τή έπιτυχία, τή συμμετοχή του Κοινού επιτρέπουν νά σχηματίσουμε ολοκληρωμένη εικόνα για τό ξεκίνημα, τό ριζώμα και τήν άνθηση του γαλλικού Φιλελληνισμού.

περιορισμοί
έλευθεροτυπίας

Ο τύπος δέν κυκλοφορεί πάντοτε υπό καθεστώς έλευθερίας. Κατά καιρούς και κατά χώρες επιβάλλονται φραγμοί, μεγαλύτεροι ή μικρότεροι, της έλευθεροτυπίας και ή λογοκρισία είτε σε ειρήνη είτε σε πόλεμο δημιουργεί ένα ασφυκτικό κλοιό στην έκφραση της έλευθερης γνώμης. Έτσι, συχνά ό τύπος, ιδίως στα δικτατορικά καθεστώτα, ούτε τό φρόνημα του λαού εκφράζει ούτε όλες τίς ειδήσεις παρουσιάζει όπως αυτές πραγματικά έχουν. Και αν καμιά φορά ξεφύγει από τίς κυβερνητικές έντολές, υποβάλλεται σε σοβαρές κυρώσεις. Όταν μιά χώρα βρίσκεται σε έμπόλεμη κατάσταση, ό τύπος υπάγεται σε κρατικό έλεγχο, όχι μόνο ως προς τό σχολιασμό των ειδήσεων αλλά και στο τί θά αναγραφεί και πώς θά παρoυσια-

στει. Στόν τελευταίο παγκόσμιο πόλεμο τό Γερμανικό στρατιωτικό έπιτελείο- καί κατά συνέπεια ό γερμανικός τύπος- άπόκρυσαν σχεδόν ένα μήνα τήν έπανάσταση τής Βαρσοβίας τό 1944 καί τήν άνακοίνωσαν μόνο μετά τήν καταστολή της. Ό γερμανικός τύπος, σχολιάζοντας τήν άπόδραση τών Συμμάχων στή Νορμανδία (6 Ίουνίου 1944) καί τήν άργή σχετικά στήν άρχή επέκταση του προγεφυρώματος, ύποστήριξε σύμφωνα μέ τίς έντολές πού είχε πάρει από τό Ύπουργείο Προπαγάνδας ότι οί γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις περίμεναν νά συγκεντρωθοϋν περισσότεροι έχθροί, για νά τούς πετάξουν όλους μαζί στή θάλασσα.

Όλα αυτά πρέπει νά τά έχει στό νοϋ του ό ιστορικός, όταν χρησιμοποιεί τόν τύπο ως ιστορική πηγή, ιδίως για τά στρατιωτικοπολιτικά γεγονότα, γιατί ή άπόκρυψη ειδήσεων σε άλλους τομείς δέ φαίνεται από τήν άρχή άν βοηθάει στήν προστασία τών κρατικών συμφερόντων, ώστε νά διαταχθεί εϋθύς ή άποσιώπηση τους. Έκ τών υστέρων μπορεί διακριτικά νά μη δοθεί συνέχεια.

Ό ύψηλότερης στάθμης τύπος είναι σπουδαίο βοήθημα για ν' άποκτήσει ό ιστορικός σαφή εικόνα τών πολιτικών ροπών τής έποχής καί νά συλλάβει τήν άπήχησή τους στήν κοινή γνώμη. Καθρεφτίζει άκόμη τά γενικότερα διαφέροντα, είτε ως δέκτις είτε ως καθοδηγητής του Κοινού, όπως δείχνουν άλλωστε οί στήλες πού χάνονται (π.χ. ή κοσμική στήλη- τό μυθιστόρημα σε συνέχειες, αντίστοιχο μέ τό όλο ύφος τής έφημερίδας, μέ λογοτεχνική ποιότητα στίς σοδαρές, περιπετειώδες καί χωρίς άξιώσεις στίς λαϊκότερες) ή οί νέες πού δημιουργούνται, όπως π.χ. οδηγός του άγοραστή (χρησιμοποιείται μάλιστα ή ξένη λέξη Marketing), οδηγός δίσκων, παρακολούθηση του ράλλυ αυτοκινήτων, εισβολή τών άφηγήσεων σε σκίτσα (comics) στά λαϊκότερα έντυπα, πληροφορίες καί άρθρα για έπιτεύγματα τής ιατρικής, ιδιαίτερα στήν προληπτική ιατρική καί τή θεραπευτική άγωγή.

Οί αξιόλογες έφημερίδες διατηροϋν άρχεία, τά όποια ό μελετητής μπορεί νά συμβουλευτεί, ιδίως όσον άφορά τίς πολιτικές αναλύσεις πού κατά καιρούς έχουν δημοσιευτεί άνυπόγραφες. Άλλ' από τά άρχεία τών έφημερίδων φαίνεται ποιοί ήταν οί συντάκτες τών άρθρων ή τών έπισκοπήσεων, πολιτικών, στρατιωτικών, οικονομικών κι έτσι ό ιστορικός πού θά τίς χρησιμοποιήσει δέν έχει ένα άνώνυμο γραπτό αλλά ένα έπώνυμο κείμενο.

*ή άξία τής
δημοσιογραφίας*

*άρχεία
έφημερίδων*

έφημερίδα
του τοίχου

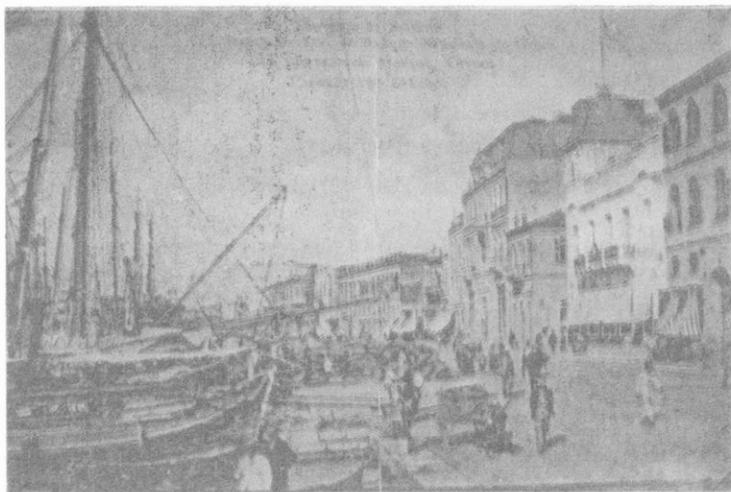
Στή σύγχρονη Κίνα, γιά τήν όποία ή πληροφορόσηή μας είναι πεινιχρή, άφοϋ οί κρατικές άρχές φέρουν στή δημοσιότητα μόνον ό,τι κρίνουν καί στήν έκταση πού κρίνουν σκόπιμο, ένα μέσο δημοσιότητας είναι καί οί λεγόμενες έφημερίδες τοίχου, πού κι αϋτές έχουν έπίσημη προέλευση. Καλύπτουν τήν έξωτερική έπιφάνεια οίκοδομημάτων καί έχουν προορισμό τήν πληροφορόσηή του Κοινού γιά σπουδαίο έπίκαιρο θέμα. Στους ταραγμένους καιρούς τής λεγόμενης πολιτιστικής επανάστασης, οί έφημερίδες του τοίχου ήταν τό πιό αυθεντικό μέσο πληροφορόσηής του Κοινού καί συνάμα τών ξένων διπλωματών, άνταποκριτών.

“κίτρινος
τύπος”

Κατά καιρούς καί κατά χώρες κυκλοφορούν διάφορα έντυπα (ήμερήσια, εβδομαδιαία ή σέ άκάνονιστα χρονικά διαστήματα) πού χαρακτηρίζονται ως «κίτρινος τύπος». Ό όρος αϋτός δηλώνει τίς έφημερίδες εκείνες πού δέν επιδιώκουν τήν όρθή πληροφορόσηή τής κοινής γνώμης, αλλά ζητούν νά εκμεταλλευτούν πολιτικές, προσωπικές, οικονομικές, κοινωνικές καταστάσεις καί άλλοτε νά προκαλέσουν φανατισμούς καί έξαψη τών πολιτικών παθών, άλλοτε πάλι νά σπιλώσουν έξέχουσες προσωπικότητες, παίροντας άφορμή συνήθως από συμβάντα τής προσωπικής καί οικογενειακής τους ζωής. Στήν πρώτη περίπτωση πέφτει τό βάρος στήν έξαψη του πολιτικού πάθους καί τήν ένδεχόμενη ένίσχυση του κόμματος πού τό έντυπο ύποστηρίζει. Τέτοια φαινόμενα παρατηρήθηκαν στήν Έλλάδα σέ περιόδους πολιτικών παθών, όπως ήταν ή έποχή του διχασμού καί ή μεγάλη διαμάχη βενιζελικών-άντιβενιζελικών, μέ τελευταίο ξεσπασμα τήν περίοδο πού άκολούθησε τό επαναστατικό κίνημα του 1935.

“κίτρινα
σωματεία”

Ό όρος «κίτρινος τύπος» όφειλεται στο γεγονός ότι κάτω από τήν έξαλλη αϋτή πολιτική πολλές φορές κρύβεται ή άφειδώλευτη παροχή στήν έφημερίδα άνταλλαγμάτων, βασικά χρήματος, πού στήν πιό έντυπωσιακή του μορφή είναι τό χρυσάφι. Έτσι, τό κίτρινο χρώμα του χρυσού έδωκε τήν όνομασία «Κίτρινος τύπος». Παράλληλο φαινόμενο άπαντά καί σέ άλλο κοινωνικό τομέα: στο εργατικό κίνημα, όπου έπίσης είχαμε τά λεγόμενα «κίτρινα σωματεία». Τήν έποχή πού τό εργατικό κίνημα ήταν στα πρώτα του δίηματα καί ή εργατική τάξη δέν είχε συνείδηση τής δύναμής της, οί συνθήκες δουλειάς ήταν σκληρές, σχεδόν άπάνθρωπες, οί βιομηχανίες τών μεγάλων χωρών θέλησαν νά φέρουν εμπόδια στήν άνάπτυξη του

Σμύρνη, ή προκυμαία της. Άρχείο Μ. Μεγαλοκονόμου.

έργατικού κινήματος, ιδρύοντας σωματεία πού χρηματοδοτούσαν οι ίδιες καί μ' αυτό τόν τρόπο προσπαθούσαν νά δημιουργήσουν ένα πειθήνιο στους έργοδότες όργανο. Αύτά τά σωματεία ονομάστηκαν από τούς άντιπάλους «κίτρινα σωματεία».

Νεότερα όπτικά καί άκουστικά μέσα ένημέρωσης. Ή χρησιμοποίησή τους ως ιστορικων πηγων

Ό ιστορικός τής σύγχρονης έποχής έχει στή διάθεσή του για πρώτη φορά αυθεντικό υλικό για τά πολιτικά καί πολεμικά γεγονότα τήν ώρα πού συμβαίνουν χάρη στα κινηματογραφικά έπικαιρα καί κατά τίς τελευταίες δεκαετίες καί στα μαγνητοσκοπημένα τηλεοπτικά προγράμματα. Οι ταινίες έπικαίρων, είτε όφείλονται στόν κινηματογράφο, είτε στήν τηλεόραση, μέ τή συγκλονιστική άμεσότητα πού παρουσιάζουν καθιστούν έγγύτερη τήν έπικοινωνία του ιστορικού μέ τήν πραγματικότητα, όταν μάλιστα πρόκειται για κοσμοϊστορικά γεγονότα σάν αύτά πού γνώρισε ή έποχή μας, μέ δύο παγκόσμιους πολέμους, έπαναστάσεις καί ταραχές σ' όλη σχεδόν τήν οίκουμένη,

άνοδο καί συντριβή τῶ φασισμού καί ἔθνικοσοσιαλισμοῦ στήν Εὐρώπη, ἀποτίναξη τῆς ἀποικιοκρατίας κτλ. Ἄλλά τά ἐπίκαιρα καί ἰδιαίτερα τῶν πολεμικῶν περιόδων, ἐκτός ἀπό τόν ἀποσπασματικό τους χαρακτήρα, εἶναι φυσικό νά παρουσιάζουν τήν καλύτερη ὄψη ἐκείνου πού τά ἀποτύπωσε καί τή χειρότερη τοῦ ἀντιπάλου· ἐπομένως, κατά τή χρησιμοποίησή τους πρέπει νά λαμβάνεται ὑπόψη τό ὑποκειμενικό στοιχείο καί ἡ τυχόν μονομέρεια τῆς ἐξεικόνισης.

Χάρη στήν τεχνική τῆς μαγνητοφώνησης ἀποτυπώνονται σέ δίσκους καί μαγνητοταινίες οἱ λόγοι ἐπίσημων προσώπων, οἱ ἀγορεύσεις στή βουλή ἤ σέ διεθνεῖς διασκέψεις καί γενικά ἐπίσημες συνομιλίες. Ἄλλά, ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ μαγνητοταινίες ἔχουν τό μειονέκτημα νά μποροῦν εὐκόλα νά ὑποστοῦν ἀλλοιώσεις εἴτε μέ τήν περικοπή λέξεων καί φράσεων εἴτε μέ τή συγκόλληση τμημάτων, ὅποτε τό ἀρχικό κείμενο δυνατόν νά ἀλλοιωθεῖ τελείως. Γι' αὐτό τό περιεχόμενο τῶν μαγνητοταινιῶν πρέπει νά ἐλέγχεται μέ ἄλλες σύγχρονες ἀσφαλεῖς πηγές.

Βιβλιογραφία

Ἡ βιβλιογραφία πού ἀκολουθεῖ περιορίζεται σέ μερικά καίρια ἔργα.

Στά παλαιότερα, κλασικά στό εἶδος τους συγγράμματα τῆς θετικιστικῆς Σχολῆς προέχει ἡ παροχή ὁδηγιῶν γιά τήν ἀναζήτηση τῶν πηγῶν καί τήν ἱστορική μέθοδο.

J. G. D r o y s e n: Historik, Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte, 1η ἔκδ. 1858, 3η ἔκδ. /ἀνατύπωση München 1958.

E. B e r n h e i m: Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie, 1η ἔκδ. 1889, 6η ἔκδ. Leipzig 1914, μέ φιλοσοφική ἐπέκταση, ὅπως τονίζεται καί στόν τίτλο.

Γενεές ἐπιστημόνων διδάχτηκαν τήν ἐρευνητική μέθοδο ἀπό τό ἐγχειρίδιο C. V. L a n g l o i s - C. S e i g n o b o s: Introduction aux études historiques, Paris 1897, ἐξελληνισμένο ἀπό τόν ἀκάματο Σπ. Λάμπρο: Εἰσαγωγή εἰς τάς ἱστορικές μελέτας, Ἀθήναι 1902.

W. B a u e r: Einführung in das Studium der Geschichte, 2η ἔκδ. Tübingen 1928, καί ἀνατύπωση Frankfurt 1961.

Ἀντίθετα, σέ πολλά νεώτερα ἔργα τό κέντρο τοῦ βάρους πέφτει στά προβλήματα τῆς ἱστορικής γνώσης (ἔκταση καί ἀσφάλεια) καί μεθόδου.

N. Β λ ά χ ο ς: Θεωρητικά καί μεθοδολογικά προβλήματα ἐν τῇ Ἱστορίᾳ, Ἀθήναι 1925.

R. A r o n: Introduction à la philosophie de l'histoire. Essai sur les limites de l'objectivité historique, Paris 1948.

M. B l o c h: Apologie pour l'histoire ou métier d'historien, Paris 1949.

G. R e n i e r: History, its Purpose and Method, London 1950.

H. I. M a r r o u: De la connaissance historique, Paris 1954, 6η ἀναθεωρημένη ἔκδοση, Paris 1974.

W. E c k e r m a n n: Einführung in das Studium der Geschichte, Berlin 1969.

P. V e y n e: Comment on écrit l'histoire, Essai d'épistémologie, Paris 1971.

Ἐπὶ τῇ διεύθυνση τοῦ Ch. S a m a r a n ἔχει ἐκδοθεῖ στή σειρά Encyclopédie de la Pléiade μέ τόν τίτλο L' histoire et ses méthodes, Paris

1961 ογκώδης τόμος, αφιερωμένος στην επιστήμη της Ιστορίας και γραμμένος από ομάδα ειδικών. Έκτός από την κατατοπιστική εισαγωγή και τα κεφάλαια για τους παλαιούς, αναγνωρισμένους βοηθητικούς κλάδους, καταχωρισμένους στη γενική υποδιαίρεση «Μεθοδική αναζήτηση των μαρτυριών», έχουν προστεθεί κεφάλαια σχετικά με νεότερους προσανατολισμούς της έρευνας στην αναζήτηση μαρτυριών, όπως σύγχρονα τεχνικά μέσα οπτικο-άκουστικά, γλωσσολογία, μελέτη οικονομικών και κοινωνικών, δημογραφία, στατιστική, ιστορία των ιδεών. Ίδιαίτερη έμφαση δίνεται στα τεχνικά θέματα της διατήρησης και παρουσίασης των μαρτυριών, τα οποία εξετάζονται στα κεφάλαια για την προστασία των μνημείων, αρχαιολογικών χώρων και ανασκαφών, την οργάνωση των μουσείων και έκθεση των αντικειμένων, την οργάνωση βιβλιοθηκών και αρχείων και συντήρηση βιβλίων, εγγράφων και του ευαίσθητου υλικού των ταινιών, την κατάρτιση ταινιοθηκών, δισκοθηκών, αρχείων φωτογραφιών.

Στις βοηθητικές επιστήμες αναφέρεται και τό βιβλίο του R. D e l o r t: Introduction aux sciences auxiliaires de l'histoire, Paris 1969.

Στις μεγάλες χώρες υπάρχουν ευσύνοπτοι οδηγοί για τον κατατοπισμό των σπουδαστών. Ή αξιόλογη είναι ή ακόλουθη γαλλική σειρά, στην οποία παρέχονται μεθοδολογικές οδηγίες και προπάντων βασική βιβλιογραφική ενημέρωση. Η βιβλιογραφία έχει καταταχτεί μεθοδικά κατά χώρες, εποχές, κοινωνικές και πολιτιστικές έκδηλώσεις (π.χ. οικονομία, εκκλησιαστική ιστορία, τέχνη, ιστορία ιδεών) και επιμέρους προβλήματα, π.χ. συσχέτιση θρησκευτικού και οικονομικού βίου, δημογραφικά προβλήματα κτλ.

P. P e t i t: Guide de l'étudiant en histoire ancienne, Paris.

M. P a c a u t: Guide de l'étudiant en histoire médiévale, Paris.

P. G u i r a l - R. P i l l o r g e t - M. A g u l h o n: Guide de l'étudiant en histoire moderne et contemporaine, Paris 1971.

G. K i t s o n K l a r k: Guide for research students on historical subjects, Cambridge 1958.

Εύρετήριο προσώπων

- Ἄδριανός 60
 Aetheria μοναχή 41
 Αἰσχίνης 86
 Ἀλέξανδρος βασιλιάς τῆς Μακεδονίας 44, 58, 59, 65
 Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνός 76, 78
 Alfieri D. 101
 Ἀμμιανός Μαυκελλίνος 95
 Ἄνδοκίδης 86
 Ἄννα Κομνηνή 95
 Ἀντώνιος 86
 Ἀριστοφάνης 105
 Ἀριστοτέλης 69
 Ἀρκάδιος αὐτοκράτορας 42
 Ἀθανασιάδης T. 105
 Αὐγουστίνος 6
 Αὐγουστος 15, 65
 Aulard A. 98

 Balzac H. de 16, 86
 Barbusse H. 105, 107
 Barras P. 100
 Βασίλειος ἕπατος 35
 Bellini G. 89
 Benesch Ed. 77
 Βενέζης Ἡλ. 105 *
 Bertrandon de la Brocquière 41
 Bismarck O. v. 76, 98, 100
 Bloch M. 12
 Bossuet J.-B. 6
 Brüning H. 99
 Buchanan G. 100
 Bülow B. v. 100

 Γάϊος 69
 Gaulle Ch. de 98, 101
 Gaxotte P. 98
 Γεώργιος Παχυμέρης 95
 Γεώργιος Πισίδης 105

 Γερμανός ἐπίσκοπος Παλαιῶν Πατρῶν 102
 Gibbon Ed. 13
 Γκόγκολ N. 104
 Glotz G. 46
 Canaletto 89
 Casanova G. 101
 Celine 107
 Cellini B. 100
 Chamberlain H. St. 30, 31
 Champollion J. Fr. 51
 Charlotte - Elisabeth περιγκήπισσα Παλατινάτου 85
 Chateaubriand 87, 88, 101
 Churchill W. 44, 101
 Ciano G. 101
 Compte A. 5
 Conquet A. 102
 Courier P. L. 88
 Gobineau J.A. 30, 31
 Goethe W. 86
 Γουλιέλμος Α΄ αὐτοκράτορας 76
 Γρηγόριος ΙΓ΄ πάπας 36, 75
 Guicciardini Fr. 96, 100
 Guirvitch G. 27

 Δραγούμης N. 102
 Δράμαλης πασάς 38
 Δαφνής Γρ. 107
 David L. ζωγράφος 16
 Δημοσθένης 86
 Desmoulins C. 113
 Dewey Th. 113
 Διοκλητιανός 16, 17, 42, 65
 Δίων Κάσιος 93
 Dorgelès R. 105

 Einstein Al. 107
 Eisenhower D. 99

- Engels Fr. 87
Εὐριπίδης 8
- Ζαβιτσιάνος 102
Zola E. 104
Ζορμπάς Ν. 102
Ζούκωφ Β. 101
- Ἡράκλειος αὐτοκράτορας 16,
25, 61, 105
Ἡρόδοτος 10, 11, 62, 93, 94 106
Ἡρώνδας 69
- Θουκυδίδης 11, 93, 94, 95, 106
Θεμιστίος 86
Θεοδώρα αὐτοκράτειρα 90
Θεοδόσιος Α' αὐτοκράτορας 42
Θεοφάνης 93
- Ἰγνάτιος ἀπό τό Σμολένσκ 41
Ἰμπν Καλντούν 5
Ἰμπν Μπατούτα 41
Ἰωάννης 5' Καντακουζηνός
αὐτοκράτορας 99
Ἰωάννης Α' Τζιμισκής αὐτοκρά-
τορας 73
Ἰουστινιανός Α' 11, 35, 43, 59,
90, 95
Ἰουστινιανός Β' αὐτοκράτο-
ρας 61
Ἰσοκράτης 86
- Καίσαρ Ἰούλιος 14, 36, 59 99
Καποδίστριας Ἰω. 81
Καρακάλλας 70
Κάρολος Η' βασιλιάς τῆς Γαλ-
λίας 96
Κασομούλης Ν. 102
Κικέρων 8, 84, 86
Κολοκοτρώνης Θ. 102
Κολόμβος Χρ. 14, 43
Κωνσταντίνος Α' αὐτοκράτορας
16, 42, 58, 61, 93
- Κωσταντίνος Ε' αὐτοκράτορας 17
Κωνσταντίνος Ζ' αὐτοκράτορας 73
Κοραῆς Ἄδ. 86, 88
- Λάμπρος Σπ. 25
Las Cases E. 102
Lebon G. 24
Λέων Γ' αὐτοκράτορας 17, 60
Λέων Δ' αὐτοκράτορας 60
Λέων ΣΤ' αὐτοκράτορας 61, 101
Λιδάnius 86
Λικίνιος 42
Λιουπράνδος ἐπίσκοπος 79
Λουδοβίκος ΙΑ' βασιλιάς τῆς
Γαλλίας 93
Λουδοβίκος ΙΔ' βασιλιάς τῆς
Γαλλίας 85, 100
Λουδοβίκος ΙΕ' βασιλιάς τῆς
Γαλλίας 85
Λουδοβίκος - Φίλιππος βασιλιάς
τῆς Γαλλίας 62
Λούθηρος 8, 43, 87, 106
Ludendorff E. v. 99
Λυκουργος ῥήτορας 86
Λυσίας 86
- Mabillon J. 77
Machiavelli N. 96
Μακρουγιάννης Γ. 102
Malraux A. 105
Marat J. P. 113
Μαρία - Ἄντουανέττα βασί-
λισσα 85
Μαρία - Θηρεσία αὐτοκράτειρα
85
Μαρκίδες Πούλλιοι 114
Marx K. 27, 86, 87
Mathiez A. 98
Max πρίγκηπας τῆς Βάδης
101
Μαζαράκης Ἄλ. 102

- Μαζαρίνος 100, 110
 Μελισσηνός Μακάριος 52
 Μένανδρος 69
 Mercy d' Argenteau Fr. 85
 Μεταξάς Ίω. 102
 Μιχαήλ Ἄγγελος 16
 Μιχαήλ Ἀτταλειάτης 95
 Μιχαήλ Ψελλός 95, 99
 Michelet J. 98
 Μιλτιάδης 90
 Μωάμεθ 33
 Montesquieu Ch. 28
 Montgomery B. στρατάρχης 44
 Μυριβήλης Στρ. 105
 Matteo 95

 Νάκου Λιλίκα 107
 Ναπολέοντας 14, 29, 34, 44,
 102, 113
 Νέρων 65
 Νικηφόρος Β΄ Φωκάς αυτοκρά-
 τος 79
 Νικηφόρος Γρηγοράς 96
 Νικήτας Χωνιάτης 8, 96
 Ντοστογιέφσκι Φ. 104

 Ξενοφών 94, 98, 99, 106

 Ὀνώριος αυτοκράτορας 42
 Ὄθων Α΄ αυτοκράτορας 79
 Otto von Freising 95

 Πάγκαλος Θ. 101
 Παλέολογος Μ. 101
 Ραπεν Fr. v. 101
 Ραπενbroeck D. v. 77
 Παρασκευόπουλος Λ. 102
 Παστερνάκ Μπ. 105
 Ρεταίν Ph. 102
 Πλάτων 106
 Πλούταρχος 94
 Ροινκαρέ R. 101
 Πολύβιος 11, 94

 Προκόπιος ιστορικός 11, 95
 Proust M. 100
 Πτωχοτροδόρομος 105
 Πτολεμαῖος γεωγράφος 41

 Ραγκαβής Ἀλ. Ρίζος 102
 Ranke L. v. 12
 Ραφαήλ 16
 Ratzel Fr. 30
 Ρήγας Φεραῖος 81
 Remarque Er. M. 105
 Rémusat Claire 100
 Renaudot Th. 112
 Retz P. de Gondi καρδινάλιος 100
 Robert Jeanne 48
 Ροβεσπιέρος 34
 Roland Manon 100
 Roland Romain 107
 Robert L. 48
 Robert de Clari 95
 Ροδέρτος κόμης Φλάνδρας 76

 Sainte Beuve Ch. A. 86
 Saint-Simon Cl. H. 27
 Saint Simon L. 100
 Schiltberger J. 41
 Seeck O. v. 32
 Seigné Μαρία de 85
 Sieyès ἀδδᾶς 87
 Σωκράτης 97, 106
 Σολόχωφ Μ. 105
 Σόλων 55
 Σοφοκλῆς 69
 Sorokin P. 27
 Σουρής Γ. 106
 Speer A. 101
 Σπηλιάδης Ν. 102
 Στάλιν 75, 107
 Stendhal 81, 87
 Στράβων 41

 Taine H. 29
 Τάκιτος 92

- Talleyrand Ch. - M. 15, 100
 Τερτσέτης Γ. 102
 Thibaudeau A. 100
 Thiers A. 98
 Τολστόι Λ. 104
 Τουχατσέφκι Μ. 75
 Τρότσκι Λ. 101
 Truman H. 113
 Τζέιλς Μ. 107
- Joffre J. - J.C. 101
 Joinville J. de 95
- Υπερείδης 86
- Valla L. 76
 Vico C. 5
 Villani άδελφοί Giovanni και
 Villehardouin G. de 95
- Voltaire 86
 Weber M. 27
- Froissart J. 95
 Febvre L. 12, 30
 Φερδινάνδος Ε΄ βασιλιάς της
 Ίσπανίας 96
 Flaubert G. 87
 Φειδίας 90
 Φίλιππος Β΄ βασιλιάς της Μακε-
 δονίας 58, 59
 Φωτάκος 102
 Φώτιος πατριάρχης 103
- Hamourabi (Χαμουραμπί) 55
 Hegel G. W. Fr. 5, 29
 Hemingway E. 105
 Hindenburg P. v. 101
 Hitler A. 31, 74, 77, 99, 102

Περιεχόμενα

Πρόλογος	5
Τί είναι Ίστορία	7
Γεγονός. Ίστορικό γεγονός	8
Τί θεωρήθηκε ιστορικό γεγονός και ιστορία σέ διάφορες εποχές	10
Στόχοι της ιστορικής έπιστήμης	12
Ή αιτιότητα στην ιστορία	13
Ίστορική αιτιότητα και ιδεολογικά ρεύματα	16
Ή ιστορική αιτιότητα και ή σημασία της προσωπικότητας στην ιστορία	18
Έθνος, κράτος, λαός, όχλος, κοινωνική τάξη	19
Ή φύση και τό κλίμα ως παράγοντες της ιστορικής ζωής	27
Φυλετική ανθρωπολογία	30
Χρονολογία	32
Ίστορική γεωγραφία	36
Κατανομή της ιστορικής ύλης και διαίρεση της ιστορίας σέ χρονικές περιόδους	41
Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής	

Παγκόσμιες Ίστορίες καί βιβλιογραφική ἐνημέρωση	45
Πηγές τῆς Ίστορίας: 1. Γενικά 2. Προϋποθέσεις γιά τὴ χρησιμοποίηση τῶν πηγῶν	50
Ἄμεσες καὶ ἔμμεσες πηγές	52
Α΄ ΑΜΕΣΕΣ ΠΗΓΕΣ	
Οἱ ἐπιμέρους κατηγορίες τῶν ἀμεσῶν πηγῶν.	
Νομοθεσία	54
Διεθνεῖς συμβάσεις	55
Πρακτικά τῶν κρατικῶν συλλογικῶν ὀργάνων	56
Νομίσματα	57
Σφραγίδες	62
Ἐπιγραφές	63
Πάπυροι	68
Ἐγγράφα	70
Ἡ γνησιότητα τῶν ἐγγράφων	75
Οἱ σπουδαιότερες κατηγορίες ἐπισημῶν ἐγγράφων	78
Ἀρχεῖα· διαφύλαξη τῶν ἐγγράφων· ὀργάνωση εἰδικῶν ὑπηρεσιῶν	82
Ἀλληλογραφία	85
Πολιτικά κείμενα. Πολιτικοὶ λόγοι	86
Πολιτικά φυλλάδια - Λιβελλογραφήματα	87
Μνημεῖα, ἔργα τέχνης καὶ λοιπὸ ἀρχαιολογικὸ ὑλικό	88
Β΄ ΕΜΜΕΣΕΣ ΠΗΓΕΣ	
Ίστοριογραφία	93
Ἀπομνημονεύματα	98
Ἀγιογραφικά κείμενα	102
Λογοτεχνικά ἔργα	104
Προφορικές πηγές	106
Προφορική ἔκθεση	106
Μῦθοι, θρύλοι, ἱστορικά δημοτικά τραγούδια, φήμες, ἀνέκδοτα, σατιρικά στιχουργήματα	108
Ἡ εἶδηση καὶ τὰ νεώτερα μέσα ἐνημέρωσης	111
Οἱ ἐφημερίδες	112
Νεώτερα ὄπτικά καὶ ἀκουστικά μέσα ἐνημέρωσης.	
Ἡ χρησιμοποίησή τους ὡς ἱστορικῶν πηγῶν	119
Βιβλιογραφία	121
Εὐρετήριο προσώπων	123

